શ્રીવૈષ્ણવસેવામંડલ, મુંબઈ. ગ્રંથાંક ૫.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ
શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીવિરચિત

શ્રી સુબોધિનીજી

તામસપ્રમેયપ્રકરણ

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ
અ૦ ૧૨ થી ૧૭.

શ્રીગુસાંઇજીકૃત ટિપ્પણીજી, શ્રીવલ્લભજીકૃત લેખ,
શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત પ્રકાશ, ભ.લાલુભટ્ટજીકૃત યોજના
અને ભ.નિર્ભયરામભટ્ટકૃત કારિકાર્થના આધારે

ગુજરાતી સરળ ભાષાંતર

ભાષાન્તરકર્તાઃ નાનુલાલ એન. ગાંધી, વકીલ. રાજકોટ.
M. A. LL. B.

પ્રકાશક: ચુનીલાલ પરીખ.
ઑ. સે. શ્રીવૈષ્ણવસેવામંડલ,
૪૭૮, ડંકનરોડ, મુંબઈ નં. ૪.

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૫૦૦

ન્યોછાવર રૂા. ૧-૧૨-૦ પોસ્ટેજ જુદું

શ્રીમહાપ્રભુપ્રાકટ્યોત્સવ
શ્રીવલ્લભાબ્દ ૪૬૨. સં. ૧૯૯૬.

અખંડભૂમંડલ-આચાર્યવર્ય શ્રીકૃષ્ણવદનવિરહ વૈશ્વાનરાવતાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી (શ્રીમહાપ્રભુજી) શ્રીસુબોધિનીજીના વ્યાખ્યાતા

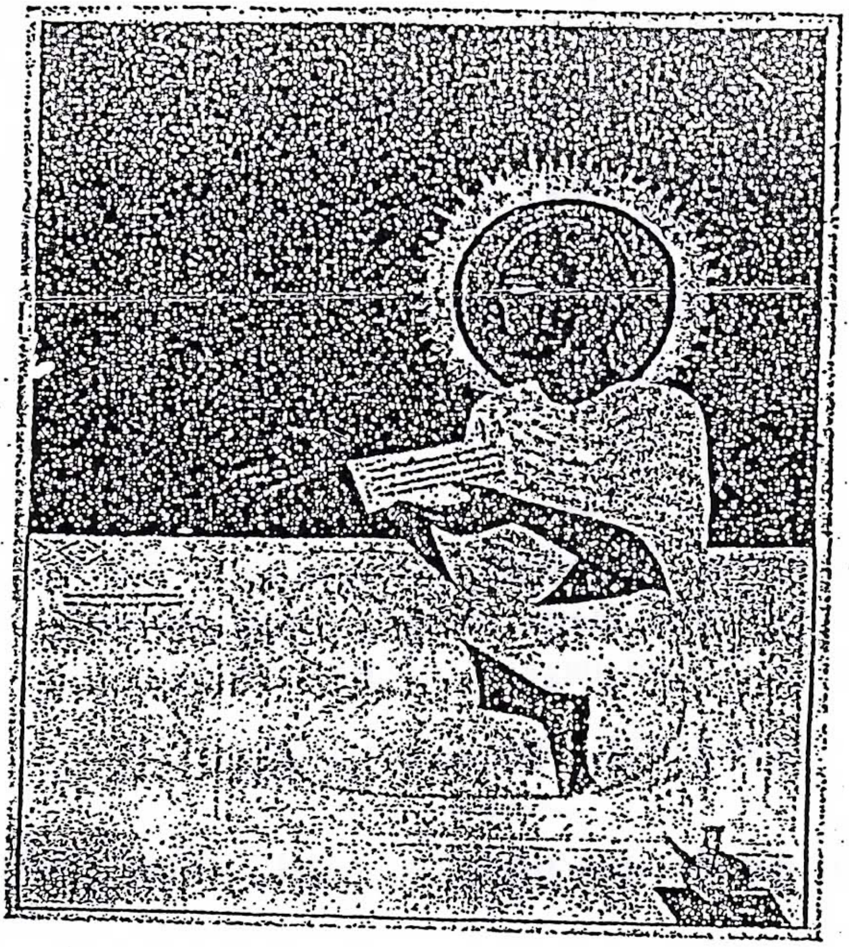

श्रीभागवतगूढार्थप्रकाशनपरायणः । साकारब्रह्मवादैकस्थापको वेदपारगः ॥
मायावादनिराकर्ता सर्ववादिनिरासकृत् । भक्तिमार्गाब्जमार्तण्डः स्त्रीशूद्राद्युद्धृतिक्षमः ॥
श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षमः । तत्सारभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रहः ॥
पृथक्शरणमार्गोपदेष्टा श्रीकृष्णहार्दवित् । प्रतिक्षणनिकुंजस्थलीलारससुपूरितः ॥

શ્રીભાગવતના ગૂઢ અર્થનો પ્રકાશ કરવામાં તત્પર એવા; બ્રહ્મ સાકાર છે, એ વાદના એક જ સ્થાપન કરનારા અને વેદના પારને પામેલા, એવા **શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી.**

માયાવાદનું ખંડન કરનારા, સર્વ વાદિઓનો પરાજય કરનારા, ભક્તિમાર્ગરૂપી કમલને વિકસાવનાર સૂર્યરૂપ, અને સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો, વિગેરેનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ, એવા **શ્રીવલ્લભાચાર્યજી.**

શ્રીભાગવતરૂપી અમૃતસમુદ્રનું મથન કરનારા, અને તેના સારભૂત 'રાસ' અને **'સ્ત્રીભાવ'**થી પૂરાયલા શ્રીઅંગવાળા **શ્રીવલ્લભાધીશ.**

વિલક્ષણ-જુદા એવા શરણમાર્ગનો ઉપદેશ કરનારા, શ્રીકૃષ્ણના હાર્દને જાણનારા, અને ક્ષણે ક્ષણે નિકુંજમાં થતી (રાસ)લીલાના રસે કરીને પરિપૂર્ણ, એવા **શ્રીમહાપ્રભુજી.**

શ્રી કૃષ્ણાયં નમ :
શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમ :
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી વિરચિત

શ્રી સુબોધિનીજી – દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ

તામસ પ્રમેય પ્રકરણ

શ્રીમદ્ભાગવત અધ્યાય ૧૨ થી ૧૭

શ્રી ગુસાંઈજીકૃત ટિપ્પણીજી, શ્રીવલ્લભજીકૃત લેખ
શ્રીપુરૂષોત્તમજીકૃત પ્રકાશ, ભટ્ટ લાલુભટ્ટજીકૃત યોજના
અને ભટ્ટ નિર્ભયરામકૃત કારિકાર્થના આધારે
ગુજરાતી સરળ ભાષાંતર

ભાષાંતર કર્તા : **ગો. વા. નાનુલાલ ના. ગાંધી**, વકીલ, ધંધુકા
M.A., L.L.B.

: પ્રકાશકો :

શ્રી સુબોધિનીજી પ્રકાશન સંસ્થા, મુંબઈ
C/O. વર્ષા વી. કોઠી,
૩૮/૫, બોરાબજાર સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ – ૪૦૦ ૦૦૧.
ફોન : ૨૨૬૬ ૬૩૮૨

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ
કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત – ૩૭૦ ૪૬૫
ટેલી. ૦૨૮૩૪–૨૩૧૪૫૩, ૨૨૪૩૦૬

: મુદ્રક :

જસનીલ પ્રીન્ટ્સ
૪/એફ, સુંદરધામ, એસ. વી. રોડ, રામબાગ લેન,
બોરીવલી (વે.), મુંબઈ – ૪૦૦ ૦૯૨
ટે. નં. ૨૮૬૨ ૧૨૫૭

પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧) **ડો. મહેન્દ્ર એચ. મહેતા,**
એ/૧૧, ૩૦૦, શંકરશેઠ બ્લોકસ,
જાવજી દાદાજી રોડ, નાનાચોક,
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૭. ફોન : ૦૨૨-૨૩૮૬ ૪૪૪૦ / ૨૨૪૦ ૪૧૯૧

૨) **શ્રી વલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ**
કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત-૩૭૦ ૪૬૫.
ફોન : ૦૨૮૩૪ - ૨૩૧૪૫૩, ૨૨૪૩૦૬

૩) **શ્રી. સુનિલભાઈ ટી. જાગીરદાર**
૪૪, સંગમ સોસાયટી, પાર્લે પોઈન્ટની નજીક,
આથવાલાઈન્સ, સૂરત - ૩૯૫ ૦૦૭.
ફોન : ૦૨૬૧ - ૨૨૨૭૨૬૩

૪) **ડો. પીયૂષ પરીખ,** એમ. બી. બી. એસ.
સોનેરી લાઈન્સ, ભરૂચ, ગુજરાત.
ટે. નં. ૦૨૬૪૨ - ૨૪૦૩૩૭

૫) **શ્રીમતી કલ્પનાબેન જનકભાઈ શાહ**
૩૫, લાડ સોસાયટી, વસ્ત્રાપુર,
અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૫. ફોન : ૦૭૯-૬૮૫૨૧૦૧

૬) **શ્રી. જીતેન્દ્રભાઈ પરીખ**
યમુના વિહાર, ૨૩, નૂતનભારત સોસાયટી,
અલકાપુરી, વડોદરા, ૩૯૦ ૦૦૭. ફોન : (૦૨૬૫) ૨૩૪૦૩૩૩

૭) **શ્રી. નરેન્દ્રભાઈ શાંતિલાલ શાહ**
૧૧૧, એન્ટરપ્રાઈઝ એપાર્ટમેન્ટ,
ફોરજેટ હીલ, તારદેવ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૩૬.
ફોન : ૦૨૨-૨૩૫૧ ૩૮૭૧

श्रीविट्ठलः कृपासिंधुर्भक्तवश्योऽतिसुंदरः ।
कृष्णलीलारसाविष्टः श्रीमान् वल्लभनन्दनः ॥
शरणागतभक्तानां त्राता कलिमलापहः ।
आचार्यकुलपीयूषपारावारतमोपतिः ॥

શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના અવતાર, શ્રીપુરુષોત્તમ સ્વરૂપ, શ્રીગુસાંઇજી.
શ્રીમતી ટિપ્પણીના લેખક શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી.

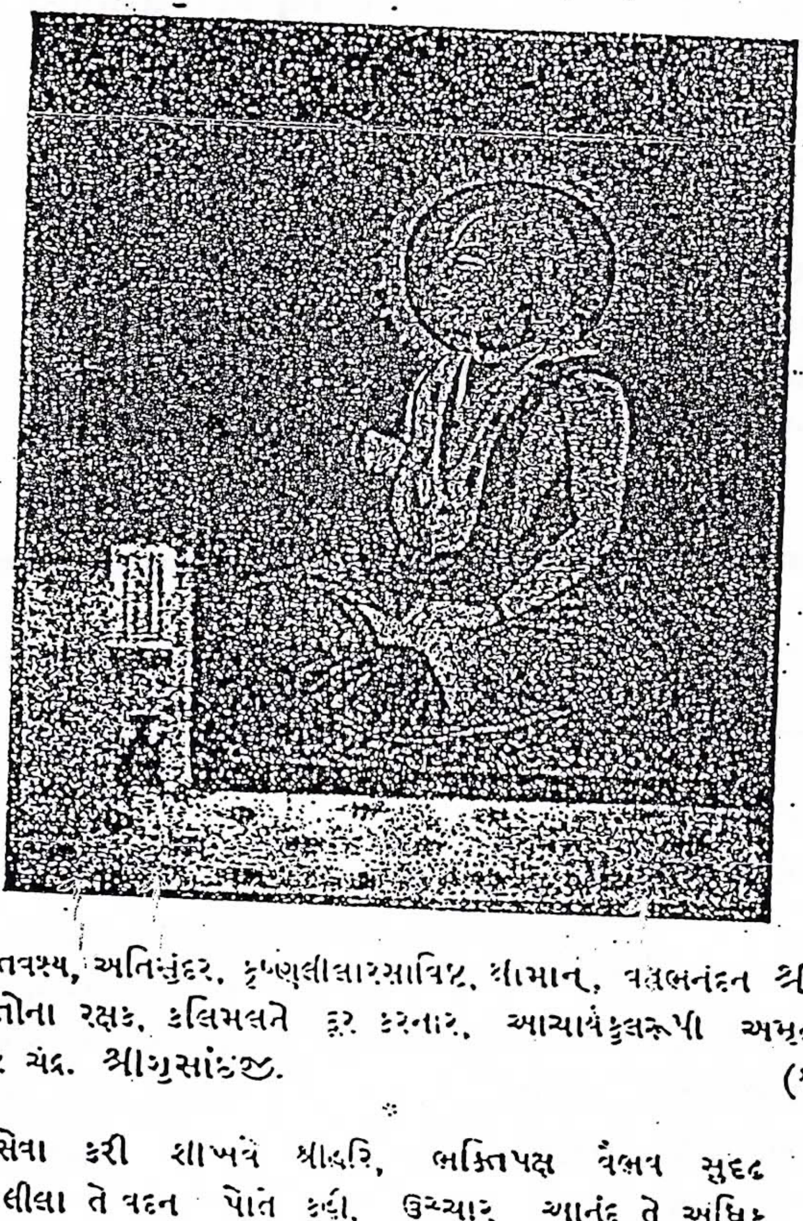

કૃપાસાગર, ભક્તવશ્ય, અતિસુંદર. કૃષ્ણલીલારસાવિષ્ટ. શ્રીમાન, વલ્લભનંદન શ્રીવિઠ્ઠલપ્રભુ. શરણાગત ભક્તોના રક્ષક. કલિમલને દૂર કરનાર. આચાર્યકુલરૂપી અમૃતના સમુદ્રમાં ભરતી લાવનાર ચંદ્ર. શ્રીગુસાંઇજી.
(શ્રીરઘુનાથજી)

*

આપ સેવા કરી શાખવે શ્રીહરિ, ભક્તિપક્ષ વૈભવ સુદૃઢ કીધો:
આપની લીલા તે વદન પોતે કહી. ઉચ્ચાર આનંદ તે અધિક દીધો.
વેદદધિમધ્ય નવનીત જે ભજનરસ મથિત માધુરી જીવે શ્રવણ પીધો.

* *

રંગે તે રમતા દીકરા, બલદેવ શ્રીગોવિંદ, તે પુત્રભાવે પ્રકટશે. મન ઉપન્યો આનંદ.
(શ્રીગોપાલદાસજી)

શ્રીસુબોધિનીજી

શું વાંચવાથી શ્રીભાગવતનો ગૂઢ અર્થ સમજાય?
શ્રીહરિરાયજીએ શેના અવલોકનવિના વૃથા જન્મ કહ્યો છે?
કયા ગ્રંથમાં પુષ્ટિમાર્ગના મૂલભૂત સિદ્ધાન્તો મળે?
શું વાંચવાથી શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય જાણી સેવામાં પ્રેમ વધે?
બબ્બેવાર પ્રભુની આજ્ઞા ઉથાપીને પણ શ્રીવલ્લભાધીશે
નિજ સેવકોને શેનું અમુલ્ય દાન આપ્યું?
શું વાંચવાથી સાંપ્રદાયિક મતભેદો દૂર ભાગે?
રસરૂપ પ્રભુનો રસાસ્વાદ શું વાંચવાથી મળે?
વેદવૃક્ષનું ફલ શ્રીભાગવત્, તેનો રસ પાનાર કોણ?
શ્રીનાથજીની લીલાઓ સમજાવતો ઉત્તમ ગ્રંથ કયો?
આ સર્વનો એક જ ઉત્તર "શ્રીસુબોધિનીજી"

વિજ્ઞપ્તિ—વૈષ્ણવોએ અવશ્ય શ્રીસુબોધિનીજીના સંપૂર્ણ પ્રકાશનમાટે એક પણ મિનિટ ગુમાવવી જોઈએ નહિ.

પ્રકાશકો.

સર્વહક્ક પ્રકાશકોને સ્વાધીન.

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં—

૧. ચુનીલાલ પરીખ એન્ડ કું.
મારબલ, માંગલોરી નળીઆં, સર્વે જાતની લાદીઓ તથા ટાઈલ્સના વેપારીઓ અને એજન્ટો. ૪૭૮ ડંકનરોડ, મુંબઈ નં. ૪.
૨. ગિરધરલાલ જ. શાહ. સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો વિગેરે વેચનાર. મોટું મંદિર, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ.
૩. પંડિત શ્રીગટુલાલજીની સંસ્થા. કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ.
૪. નાનુલાલ એન. ગાંધી, વકીલ. રાજકોટ. (કાઠીઆવાડ)
૫. પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય. નડીઆદ.

તેમજ અન્ય બુકસેલરો પાસેથી મળશે.

Printed by Manilal Purushottam Mistry, B. A. at Aditya Mudranalaya, Raikhad: Ahmedabad, & Published by Chunilal Parikh, Hon. Secretary Shree Vaishnava Seva Mandal; 478, Duncan Road, Bombay. 3-5-1940.

શ્લોકની અક્ષર પ્રમાણે અનુક્રમણિકા.

(તામસપ્રમેયપ્રકરણ અ.૧૨ થી ૧૮.)

અ૦શ્લો૦પાન

अ

अखण्डमण्डलो व्योम्नि १७,४४,२३५
अक्षण्वतां फलमिदं १८, ७,३३*
अगाधतोयाह्रदिनी– १५, ६,१५३
अजा गावो महिष्यश्च १६, २,१७२
अत्र प्रविश्य गरुडो १४,११,१३८
अथ कृष्णः परिवृतो १५, १,१४८
अथ गावश्च गोपाश्च १२,४८, ६५
अथ तालफलान्यादन् १२,४०, ५४
अथ व्रजे महोत्पाताः १३,१२, ८०
अथागतस्मृतिरभयो १५,२८,१६६
अनुगृह्णीष्व भगवन् १३,५२,१२१
अनुग्रहोयं भवतः १३, ३४, ९९
अन्तर्ह्रदे भुजगभोग– १३,१९, ८३
अन्ये तदनुरूपाणि १२,१८, ४२
अन्वमंसत तद् राजन् १२,५२, ६८
अपराधः सकृद् भर्त्रा १३,५१,१२०
अविषह्यं मन्यमानः १५,२५,१६४
अव्याकृतविहाराय १३,४७,११५
अष्टौ मासान् निपीतं १७, ५,१९१
अस्मिन् स्नात्वा मदाक्रीडे १३,६२,१२८
अहोअमी देववरामरार्चितं १२, ५, १७

आ

आचेरुर्विविधाः क्रीडाः १५,२१,१६१
आबालवृद्धवनिताः १३,१५, ८०
आशिषोभिगृणन्तश्च १५,३१,१६८
आश्लिष्य समशीतोष्णं १७,४५,२३६
आसन्नुत्पथवाहिन्यः १७,१०,२०२

इ

इत्याकर्ण्य वचः प्राह १३,६०,१२६
इति वेणुरवं राजन् १८, ६,*३०
इत्थंशरत्स्वच्छजलं १८, १, *७

અ૦શ્લો૦પાન

इत्थं स नागपत्नीभिः १३,५४,१२३
इत्थं स्वगोकुलमनन्यपति १३,२३, ८६
इत्थं स्वजनवैक्लव्यं १४,२४,१४५

उ

उदहृष्यन् वारिजानि १७,४७,२३७
उपलभ्योत्थिताः सर्वे १४,१४,१४०
उपहार्यैः सर्पजनैर्मासि १४, २,१३३
उवाह कृष्णो भगवान् १५,२४,१६३

ए

एतेलिनस्तव यशोखिल– १२, ६, २०
एवं तौ लोकसिद्धाभिः १५,१६,१५८
एवं निगूढात्मगतिः १२,१९, ४३
एवं निवसतोस्तस्मिन् १७,३२,२२०
एवं परिभ्रमहतौजसम् १३,२६, ८८
एवं स भगवान् कृष्णो १२,४७, ६५
एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा १२,२७, ४९
एवं वनं तद् वर्षिष्ठं १७,२५,२१६
एवंविधा भगवतो १८,२०,९२*
एवंवृन्दावनं श्रीमत् १२, ९, २५

क

कथमन्तर्जलेऽगाधे १३, २, ७३
कस्यानुभावोस्य न देव १३,३६,१०३
कालाय कालनाभाय १३,४१,११०
कालिन्द्यां कालियस्यासीद् १३, ४, ७४
कुसुमितवनराजिशुष्मि– १८, २, *९
कृष्णः कमलपत्राक्षः १२,४१, ५५
कृष्ण कृष्ण महाभाग १४,२२,१४४
कृष्ण कृष्ण महावीर्य १६, ९,१७६
कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सव–१८,१२,*७१
कृष्णं ह्रदाद् विनिःक्रान्तं १४,१३,१४०
कृष्णप्राणान् निर्विशतो १३,२२, ८६
कृष्णस्य गर्भजगतोति– १३,३१, ९४

અ૦શ્લો૦પાન

कृष्णस्य नृत्यतः केचिज् १५,१०,१५५
कृष्णस्य योगवीर्यं तद् १६,१४,१८१
केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन् १७,४१,२३२
क्रीडासक्तेषु गोपेषु १६, १,१७१
क्रीडिष्यमाणस्तत् कृष्णो १५, ८,१५४
क्वचिच्च कलहंसानाम् १२,११, २९
क्वचिच्च दर्दुरप्लावैः १५,१५,१५८
क्वचित् क्रीडापरिश्रान्तं १२,१४, ३७
क्वचित् पल्लवतल्पेषु १२,१६, ३९
क्वचिद् गायति गायत्सु १२,१०, २७
क्वचिद् बिल्वैः क्वचित् १५,१४,१५७
क्वचिद्वनस्पतिक्रोडे १७ २८,२१८
क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु १५,१३,१५७

ख

खमशोभत निर्मेघं १७,४३,२३४

ग

गताध्वानश्रमौ तत्र १२,४५, ६३
गा गोपकैरनुवनं नयतो– १८,१९,*८९
गाधवारिचरास्तापम् १७,३८,२२८
गावो मृगाः खगा नार्यः १७,४६,२३७
गावो वृषा वत्सतर्यः १३,११, ७९
गावश्च कृष्णमुखनिर्गत– १७,१३,२७५
गिरयो मुमुचुस्तोयं १७,३६,२२६
गिरयो वर्षधाराभिः १७,१५,२०७
गोपजातिप्रतिच्छन्ना १५,११,१५६
गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च १७, २,१८६
गोपीनां परमानन्द १६,१६,१८२
गोप्योनुरक्तमनसो भग– १३,२०, ८४
गोप्यः किमाचरदयं– १८, ९,*४८
गाः सन्निवर्त्य सायाह्ने १६,१५,१८२

च

चकोरक्रौञ्चचक्राह्व– १२,१३, ३३
चूतप्रवालबर्हस्तबक– १८, ८,*३९

---

* આ પેજ નંબર શ્રીવેણુગીત અ૦ ૧૮ ના ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રમાણે છે.

અ૦શ્લો૦પાન

ज

जनन्योर्पहृतं प्राश्य १२,४६, ६३
जलस्थलौकसः सर्वे १७,१३,२०४
जलौघैर्निरभिद्यन्त १८,२३,२१४

त

तं कालियः परं वेद १४,१२,१३९
तं गोरजश्छुरितकुन्तल- १२,४२, ५६
तच्चित्रताण्डवविरुग्ण- १३,३०, ९३
तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन् १४, ५,१३५
तं चण्डवेगविषवीर्यमवेक्ष्य १३, ८ ७५
तं जिह्वया द्विशिखया- १३,२५, ८८
तडित्वन्तो महामेघाः १७, ६,१९१
तत उत्थाय सम्भ्रान्ता १४,२१,१४४
ततः कृष्णं च रामं च १२,३६, ५३
ततश्च तेऽक्षीण्युन्मील्य १३,१६,१८०
ततश्च पौगण्डवयः श्रितौ १२, १, ८
ततः प्रावर्तत प्रावृट् १७, ३,१८७
ततः समन्ताद् वनधूमकेतुः १६, ७,१७५
तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथिता- १३,२४, ८७
तत्र चक्रुः परिवृढौ १५,२०,१६१
तत्रैकदा जलचरं १४, ९,१३७
तत्रोपाहूय गोपालान् १५,१९,१६०
तथा निमीलिताक्षेषु १६,१२,१७९
तदाशु विपिनोद्भूतो १४,२०,१४३
तदेव नाथाप दुरापमन्यैः १३,३८,१०५
तदेव सामृतजला १३,६७,१३१
तद् वर्णयितुमारब्धाः १८, ४,*१३
तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य १८, ३,*११
तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य १४, ७,१३६
तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा १३,२७, ८९
न्मञ्जुघोषालिमृग- १२, ३, १३
ं नागभोगपरिवीतमदृष्ट- १३,१०, ७८
न्माधवो वेणुमुदीरयन्- १२, २, १०
पःकृशा देवमीढा १७, ७,१९३
पः सुतप्तं किमनेन पूर्वं १३,३५,१०१
मापतन्तं तरसा नखायुधं १४, ६,१३५

અ૦શ્લો૦પાન

तमापतन्तं परितो दवाग्निं १६, ८,१७६
तमुद्वहन् धरणिधरेन्द्र- १५,२ ,१६५
तं प्रेक्षणीयसुकुमार- १३, ९, ७७
तं विद्वानपि दाशार्हो १५,१८,१५९
तयोर्यशोदारोहिण्यो १२,४ , ६२
तयोस्तदद्भुतं कर्म १७, ,१८५
तयोस्तत् सुमहत् कर्म १२,३ , ५४
तस्मात् कृतनराहाराद् १२,२ , ४७
तस्य हृदे विहरतो भुज- १३, , ७७
तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः १३,२ , ९१
तस्यैव तेमूस्तनव स्त्रिलोक्यां १३,५ ,११९
ता आहूता भगवता १६, ,१७४
तानालक्ष्य भयोद्विग्ना १३,१३ ८०
तांस्तथा कातरान् वीक्ष्य १३,१ , ८३
तांस्तानापततः कृष्णो १२,३ , ५३
तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र १४,१ ,१४३
ताः कृष्णमातरमपत्य- १३,२ , ८५
तास्तं विपन्नमनसोथ- १३,३ , ९६
तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैः १६, ,१७३
तेऽन्वेषमाणा दयितं १३,१ , ८२
ते तत्र तत्राब्जयवां- १३,११, ८२
तेऽपश्यन्तः पशून् गोपाः १६, १७३
तेनाहतो महातालो १२,३ ५१
ते सम्प्रतीतस्मृतयः १२,५ ६७
तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं १३,१ ८०
त्वं ह्यस्य जन्मस्थिति- १३,४ ११८
त्वया सृष्टमिदं विश्वं १३,५ १२४

द

दध्योदनमुपानीतं १७,२९ २१८
दिव्याम्बरस्रङ्मणिभिः १३,६ १३०
दृष्ट्वातपे व्रजपशून् सह-१८,१६ *८४
दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतं १५,३० १६७
देहि दानं द्विजातीनां १४,१९ अ १४२
द्वीपं रमणकं हित्वा १३,६३ १२९

ध

धनुर्वियति माहेन्द्रं १७,१८ २१०

અ૦શ્લો૦પાન

धेनवो मन्दगामिन्यः १७,२६,२१६
धन्यास्तु मूढमतयोपि १८,११,*६५
धन्येयमद्य धरणी तृण- १२, ८, २३

न

नद्यस्तदा तदुपधार्य
मुकुन्दगीतं १८,१५,*८३
न नाकपृष्ठं न च
सार्वभौमं १३,३७,१०५
नन्दं विप्राः समागत्य १४,१७,१४२
नमोऽनन्ताय सूक्ष्माय १३,४३,११२
नमः कृष्णाय रामाय १३,४५,११४
नमो गुणप्रदीपाय १३,४६,११५
नमस्तुभ्यं भगवते १३,३९,१०८
नमः प्रमाणमूलाय १३,४४,११३
न रराजोडुपश्छन्नः १७,१९,२११
नागालयं रमणकं १४, १,१३३
निरीक्ष्य तद्वपुरलमम्बरे १५,२७,१६६
निशामुखेषु खद्योताः १७, ८,१९५
निश्चलाम्बुरभूत् तूष्णीं १७,४०,२३१
नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्ण १६,१०,१७७
नृत्यतो गायतः क्वापि १२,१५, ३८
नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य १२, ७, २२
नैतच्चित्रं भगवति १२,३५, ५२
नैवाविदन् क्षीयमाणं १७,३७,२२७
न्यायो हि दण्डः कृत- १३,३३, ९८

અ૦શ્લો૦પા૦

प

परावरगतिज्ञाय १३;४८;११७
पशूंश्चारयतो गोपैः १५,१७,१५९
पादसंवाहनं चक्रुः १२,१७, ४१
पापे प्रलम्बे निहते १५,३२,१६९
पीत्वापः पादपाः पद्भिः १७,२१,२१३
पीत्वा मुकुन्दमुखसारघ- १२,४३, ५९
पुनरासाद्य संरब्धः १२,३१, ५०
पुरग्रामेष्वाग्रयणैः १७,४८,२३८
पूजयित्वा जगन्नाथं १३,६६,१३०

અ૦શ્લો૦પાન

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगाय-
पदाब्जराग– १८,१७,*८५
प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः १३,५५,१२३
प्रयच्छ तानि नः कृष्ण १२,२६, ४८
प्रवालबर्हस्तबकस्रग्– १५, ९,१५५
प्रायो बताम्ब विहगा
मुनयो वनेऽस्मिन् १८,१४,*८०
प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य १७,३१,२१९

फ

फलप्रकरसंकीर्णम् १२,३८, ५३
फलानां पततां शब्दं १२,२९, ४९
फलानि तत्र भूरीणि १२,२२, ४६

ब

बलः प्रविश्य बाहुभ्यां १२,२८, ४९
बलस्य लीलयोत्सृष्ट– १२,३४, ५१
बर्हापीडं नटवरवपुः
कर्णयोः कर्णिकारं १८, ५,*१४
ब्रह्मन् भगवतस्तस्य १३, ३, ७३

भ

भवान् हि कारणं तत्र १३,५९,१२५
भूतमात्रेन्द्रियप्राण– १३,४२,११२
भ्रामणैर्लङ्घनैः क्षेपैः १५,१२,१५६

म

मार्गा बभूवुः सन्दिग्धाः १७,१६,२०८
मीनान् सुदुःखितान्
दृष्ट्वा १४,१०,१३८
मुक्तो भगवता राजन् १३,६४,१२९
मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गं १६, ५,१७४
मेघगम्भीरया वाचा १२,१२, ३०
मेघागमोत्सवान् दृष्ट्वा १७,२०,२११

य

य एतत् संस्मरेन्मर्त्यः १३,६१,१२७

અ૦શ્લો૦પા૦

यत्र निर्झरनिर्ह्राद– १५, ४,१५१
यद्यच्छिरो न नमतेङ्ग– १३,२८, ९०
यशोदा च महाभागा १४,१८,१४२
यशोदा रोहिणी नन्दो १४,१५,१४०

र

रामश्चाच्युतमालिङ्ग्य १४,१६,१४१
रामसङ्घट्टिनो ये हि १५,२३,१६३
राम राम महासत्त्व १२,२१, ४५

ल

लोकबन्धुषु मेघेषु १७,१७,२०९

व

वचो निशम्य कृपणं १६,११,१७८
वणिङ्मुनिनृपस्नाता १८,४९,२३९
वनौकसः प्रमुदिता १७,२७,२१७
वनं कुसुमितं श्रीमन्– १५, ७,१५३
वयं खलाः सहोत्पत्त्या १३,५६,१२३
वयं च तत्र भगवन् १३,५८,१२५
वहन्तो वाह्यमानाश्च १५,२२,१६२
विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि १२,२५, ४७
विधेहि ते किङ्करीणाम् १३,५३,१२२
विप्लुष्मता विषोदोर्मि– १३, ५, ७४
विलोक्य दूषितां कृष्णां १३, १, ७२
विषवीर्यमदाविष्टः १४, ४,१३५
व्रजे विक्रीडतोरेवं १५, २,१४९
वीक्ष्य तान् वै तथाभूताम् १२,५०, ६६
वृन्दावनं सखि भुवो
वितनोति कीर्तिं १८,१०,*५७
विषाम्भस्तदुपस्पृश्य १२,४९, ६६
व्यमुञ्चन् वायुभिर्नुन्ना १७,२४,२१५
व्योम्नोब्दं भूतशाबल्यं १७,३४,२२२

श

शरदर्कांशुजांस्तापान् १७,४२,२३३

અ૦શ્લો૦પા૦

शरदा नीरजोत्पत्त्या १७,३३,२२१
शनैः शनैर्जहुः पङ्कं १७,३९,२२९
शाद्वलोपरि संविश्य १७,३०,२१९
श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं १७, ९,२००
श्रीदामा नाम गोपालो १२,२०, ४५

स

स आहतः सपदि
विशीर्णमस्तको १५,२९,१६७
स च वृन्दावनगुणैः १५, ३,१५०
स तं गृहीत्वा प्रपदोर्– १२,३२, ५१
स तत्र तत्रारुणपल्लवश्रिया १२, ४, १६
समेत्य तरसा प्रत्यग् १२,३०, ५०
सरस्स्वशान्तरोधस्सु १७,२२,२१३
सरित्सरःप्रस्रवणोर्मि– १५, ५,१५२
सरिद्भिः सङ्गतः सिन्धुः १७,१४,२०५
सर्पह्रदः पुरुषसारनिपात– १३, ७, ७६
सर्वस्वं जलदा हित्वा १७,३५,२२५
सान्द्रनीलाम्बुदैर्व्योम– १७, ४,१९९
सुदुस्तरान् नः स्वान् पाहि १४,२३,१४५
सुपर्णपक्षाभिहतः १४, ८,१३७
स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति १४, ३,१३४
सोऽतिवीर्योऽसुरो राम १२,२३, ४६

ह

हन्तायमद्रिरबला
हरिदासवर्यो १८,१८*८७
हरिता हरिभिः शष्पैः १७,११,२०२

क्ष

क्षेत्राणि सस्यसम्पद्भिः १७,१२,२०३

ज्ञ

ज्ञानविज्ञाननिधये १३,४०,१०९

કારિકાઓની અક્ષર પ્રમાણે અનુક્રમણિકા.

તામસપ્રમાણ પ્રકરણ અ૦ ૧૨ થી ૧૮.

श्लो. अ. पा.

अ

क्लिष्टकर्मतासिद्धयैः १५,१६३

तंस्तदुपमर्दोऽत्र १३, ६९

र्थः शब्दः फलं चापि १७,१९५

ष्टादशे गोपिकानाम् १८, ३*

होरात्रं नासना स्यात् १८, ४२*

ज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो १६,१७०

आ

ागवे परमस्तोषः १२, २३

ाध्यात्मिकीमविद्यां वै १२, २

ाविर्भावे रसास्वादान् १८, ४३*

ाश्लेषः सेवनं चापि १८, ३३*

ासक्तिः प्रेमपूर्वं १८, ५*

ासचया वर्णनं तस्माद् १८, ५*

इ

दमेवेन्द्रियवतां १८, ३४*

न्द्रियप्राणयोर्दोषो १४,१३३

न्द्रियाणि समस्तानाम् १३, ६९

श्वरः पूज्यते लोके १८, ६१*

उ

क्तः पञ्चदशेऽध्याये १५,१४७

यमश्चापराधश्च १३, ७२

र्ध्वेन्द्रियैस्तु विक्षेपो १७,२३२

ए

वं मोक्षोपीन्द्रियादि- १८, ३४*

क

थामात्रत्वाभावाय १३, ७१

ायवाङ्मनोभिर्यद्युक्तम् १२, ३८

ग

गा माया च वेषार्थं १८,४०*

र्वर्धनश्च त्रितयं १८,६२*

हिणो वैदिका मार्गा १७,२०४

च

तुर्दशे भगवतो १४,१३२

श्लो. अ. पा.

चतुर्भिः पीठिकैवं स्यात् १८, ३२*

ज

जलानां सर्वभूतानाम् १७,२२१

जीवा नद्यः पर्वताश्च १७,२०४

त

तद्वधो ज्ञानपूर्वो हि १२, ५

ततः सर्वविनाशः स्याद् १२, ६

ततोऽज्ञसैवेन्द्रियाणि १३, ७०

ततो दासैर्मुदालीला १६,१७०

तत्कूजितानां श्रवणम् १८,३३*

तामसा राजसाश्चान्ये १८, ६२*

तेषां प्रपञ्चः कामिन्यः १३, ७०

तृणानि भूमिरुदकं १२, २३

त्रयोदशविधा लीला १८, ६*

द

दण्डानुमोदनं षड्भिः १३, ९७

दश रूपाणि तु हरेर्- १३,१०६

दोषापगमन एव १७,१८४

द्विविधस्यापि पापस्य १३, ९७

प

परीक्षैवेन्द्रियाणां हि १३, ७०

पुष्टिमार्गे हि मर्यादा- १७,१९६

प्रदेशकूजने तासाम् १८, ४*

प्रार्थनामुपपत्तिं च १६,१७६

प्रासङ्गिककथा त्वत्र १४,१३२

भ

भक्तिमार्गानुसारेण १३, ६९

भगवता सह संलापो १८, ३३*

भक्त्या च तादृशत्वं च १८, ६५*

म

मध्यमोऽयं समस्तानां १२, १

मासाष्टकं तथाकाशे १७,२३४

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु १७,१८५

श्लो. अ. पा.

य

यशोदानन्दयोरेवं १२, १

यशो यदि विमूढानाम् १८, ६२*

योगिनां गोपिकानां च १७,२२१

र

रसद्वयार्थं द्वितयं १८, ३१*

रसरूपसुगन्धानाम् १८, ४१*

राजसः सात्त्विकश्चैव १५,१५१

ल

लीला सप्तदशेऽध्याये १७,१८४

व

वस्तुनिर्देशमात्रेण १८, ४१*

विद्यया सहितो विद्वान् १७,२२७

वीर्यं देवेषु तत्रापि १८, ६१*

वेदमार्गविरोधेन १७,१९९

वेदार्थरूपस्तन्त्रार्थो १३,१०७

वैपरीत्यात् समाधानम् १८, ३२*

व्रजे गतस्य क्रीडा च १५,१४७

श

शरदः कार्यमेतावद् १७,२२१

शास्त्रार्थस्य परिज्ञानाद् १८, ४२*

श्रियो हि परमा काष्ठा १८, ६३*

स

सर्वानशोभयद् देवः १७,२२१

सर्वेऽप्येते वृष्टिकाले १७,२०४

सर्वोपयोगरहितः १३, ७०

सर्वं नभो दिशश्चैव १७,२३४

संघातजीवरूपश्च १३,१०६

स्नेहाधिक्यसुसिद्ध्यर्थं १२, २

स्वासक्तिश्चापि कर्तव्या १३, ७१

ह

हरिण्योऽप्सरसो गावः १८, ६१*

हरेश्चरणयोः प्रीतिः १८, ६४*

---

* અ૦ ૧૮ સંસ્કૃત કારિકાઓ છાપવામાં આવી નથી, ભાષાંતર પ્રમાણે પાન નં. છે.

ક્યાં ક્યાં અને શું? અવલોકન કરશો?

તામસપ્રમેયપ્રકરણની અનુક્રમણિકા

પ્રકરણાર્થ—સ્ત્રિઓ સહિત ગોપાલોની આસક્તિરૂપ મધ્યમ નિરોધ, તામસોનો પ્રમેયથી નિરોધ, તેથી તામસપ્રમેયપ્રકરણ.

અધ્યાયાર્થ—દેહાધ્યાસ. ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ અને. સ્વરૂપવિસ્મૃતિરૂપ પાંચ પ્રકારની આધ્યાત્મિકી અવિદ્યા દૂર કરવા (અ૦ ૧૨ થી ૧૬) પાંચ અધ્યાયો અને બંનેનો સારી રીતે સ્નેહ જણાવતા (અ. ૧૭–૧૮) બે અધ્યાયો. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ધર્મ દર્શાવતા છ અને ધર્મિનો એક મળી સાત.

લીલાકાલ—પાગંડવય (વર્ષ છ થી નવ) ધર્મ વિગેરે ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર કાલની અભિમાની દેવતાઓ ભગવાનની સેવા કરવા આવી તેથી ચાર વર્ષ.

આ પ્રકરણના અ૦ ૭. શ્લોક ૨૬૦. પાન. ૧ થી ૨૪૦, વેણુગીત પાન ૧ થી ૯૨.

૧. અધ્યાય ૧૨ મો શ્લોક. ૫૨. પાન ૧ થી ૬૮.

દેહના ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના નિમિત્તને લીધે જે ભજનમાં વિઘ્ન કરે તે **દેહાધ્યાસ.** ધેનુક દેહાધ્યાસ છે. પા.૪.

કાલિયનાગની ઇન્દ્રિયરૂપતા અને તેના વિષની વિષયરૂપતા. લીલામાં રહેલા ભક્તો અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થયેલા નહિ હોવાથી તેમનાં જીવન વિ૦ અલૌકિક હોય છે. પા. ૬.

શ્રીકૃષ્ણમાં ભૌતિક દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને જીવધર્મો નહોતા જ. પા. ૮.

સ્વરૂપાનંદ અને વિષયાનંદ સર્વનું વિસ્મરણ કરાવનાર વેણુનાદ છે. તેની આગળ સર્વે આનંદો તુચ્છ છે. પા.૧૧.

મર્યાદામાર્ગનાં પ્રમાણ તે પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રમાણ ન હોય તે યોગ્યજ છે. પા.૧૧.

રમણસ્થલની અલૌકિકતા; વૃક્ષોનો મહિમા વિગેરે. પા.૧૩–૨૦.

મૂલરૂપ તમઃ કર્મથી કે જ્ઞાનથી મટતું નથી, પણ દેવતાથી જ મટે છે. પા. ૧૯.

શિવનું ભજન શામાટે નહિ?(૨૧ નોટ૩). વૃન્દાવનની ભૂમિની ધન્યતા. પા. ૨૩–૨૫.

બલભદ્રજીના ભજનમાં અન્યાશ્રય દોષ ક્યારે અને શા માટે નહિ? પા. ૨૪.

બ્રહ્માનંદથી ભજનાનંદ ઉત્તમ છે. પા.૨૫.

શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ વિ૦ જુદા જુદા ધર્મોથી શાસ્ત્રો ભગવાન સાથે સંબંધ [કરાવે છે. પા. ૩૧.

(रसो वै सः) શ્રુત્યુક્ત ભગવાનની રસરૂપતા. ચકોરના દૃષ્ટાંતથી શૃંગાર, ક્રૌંચથી વીર, ચક્રવાકથી કરુણા, ભારદ્વાજથી અદ્ભુત, મયૂરથી હાસ્ય, સિંહ તથા વાઘ સમાન નાદથી ભયાનક. પા. ૩૫.

ઉત્તમ હોય તે હીનથી હીન ભાવ જણાવે ત્યારે બિભત્સ. પા. ૩૭.

રૌદ્ર પા. ૩૮. **શાંત.** પા. ૩૯. એ પ્રકારે ૧૦ રસ, છેવટે **ભક્તિરસ**નું વર્ણન. પા. ૪૧–૨.

યશોદાજીમાં પોતાના પુત્ર ભગવાનમાં જે ભક્તિરસ હતો તે સ્વતંત્ર (શૃંગારના સંબંધવિનાનો) હતો. પા. ૪૧ નોટ ૩.

ધેનુકવધલીલા (૪૫ થી ૫૪). કથાશ્રવણની મહત્તા પા.૫૫. સંધ્યા સમયે વ્રજમાં પધારવું (૫૬). દશ રસ ઉત્પન્ન કરે તેવું સ્વરૂપ વિવેચન. પા.૫૮.

જેઓ માત્ર રસ ઉપર જ રહેનારા હોય તેઓ જ (ભકિત) રસને જાણે છે. મુકુંદના મુખારવિંદના મધુનું પાન કરતી વ્રજની સ્ત્રિયો. પા.૬૦.

બ્રહ્મા વિગેરે દેવો અને શ્રુતિઓ, એમ જણાવે છે કે સર્વ વેદોમાં જે પરમાનંદ કહેલો છે તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. પા.૬૦.

વ્રજમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય નથી પણ ધર્મિનું પ્રાધાન્ય છે. પા.૬૪.

કાલિયદમન લીલા. પા.૬૫ થી ૬૮.

૨. અધ્યાય ૧૩ મો શ્લો. ૬૭. પા. ૬૯ થી ૧૩૧.

ભકિતમાર્ગ પ્રમાણે સંસારમાંથી છૂટવાનો ઉપાય. પા.૬૯.

ઇન્દ્રિયોને સર્વની મૃત્યુ કહેલી છે, તે વિષયરૂપ વિષથી ભરેલી છે, તેનું મર્દન યોગ્ય છે, તેથી ભગવાને કરેલી કાલિયદમનલીલા. પા. ૭૨ થી ૯૨.

આત્મનિવેદન જેમણે કરેલું હોય, તે ભગવાનથી દૂર રહે તે યોગ્ય નથી.પા.૭૯.

સ્નેહનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો છે કે જેના ઉપર આપણને સ્નેહ હોય તેના જીવનની હયાતીવિષે સદા અનિષ્ટ વિચાર અને અપ્રિયમાટે વિપરીત વિચારો આવેછે.પા.૮૧.

ભગવાનનાં ચરણચિહ્નમાં (પગલાંમાં) યવ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે; **કમલ** જેવી રેખા સુખથી સેવા કરી શકાય એમ દર્શાવનારી છે; **અંકુશની** રેખા ભક્તોના મનરૂપી હાથીને નિયમમાં રાખવા માટે છે, વજ્ર પાપના પર્વતો છેદવા માટે છે; **ધજા** ભયરહિત વાસ આપવા માટે છે. પા.૮૨.

સર્પ જેવાને થએલ જ્ઞાન અને ભક્તિ (૯૩). પોતે 'હું દાસ છું, આ મારા સ્વામી છે' એમ માને એ જ્ઞાન, 'શરણે જવું' તે ભક્તિ. પા.૯૪.

નાગપત્નીઓની સ્તુતિ. પા.૯૮ થી ૧૨૨.

ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ધર્મ આચરવાથી (અનુગ્રહરૂપી) ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ ભગવચ્છાસ્ત્ર પ્રમાણે જ ભગવદ્ધર્મ આચરવાથી જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. પા.૧૦૨.

કીર્તન ભક્તિમાં કોઈનો દ્રોહ થવાની સંભાવના નથી. પા.૧૦૨.

ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓ ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. પા.૧૦૩.

આ રજને શરણે આવેલા જીવો સ્વર્ગની, સાર્વભૌમની, પારમેષ્ઠ્યની, રસાધિપત્યની, યોગની, સિદ્ધિઓની અથવા મોક્ષની પણ ઇચ્છા રાખતા નથી. પા.૧૦૫.

ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુ એવી છે કે તેની ઇચ્છા જે પુરુષ કરે તે સાધનવિનાનો હોવા છતાં તેને ઉત્તમ ફલ કોઈવાર પ્રત્યક્ષ થાય છે. પા.૧૦૬.

આત્મનિવેદન કરનારનો સ્વધર્મ એ જ કે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું. પા.૧૨૨.

કાલિયે કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ. પા.૧૨૩ થી ૧૨૬.

હરકોઈ પ્રકારે ભગવાનનો સંબંધ થાય તો તે સર્વથા મુક્તિ આપનાર છે. પા.૧૨૯.

૩. અધ્યાય ૧૪ મો શ્લો. ૨૪. પા.૧૩૨ થી ૧૪૬.

કાલિયનો વૃત્તાંત પા.૧૩૩ થી ૧૪૦. [પ્રાણીઓનો નાશ. પા.૧૩૮.
સૌભરિ ઋષિએ આપેલ ગરુડને શાપ. માંછલાંનું રક્ષણ કરવા જતાં સર્વ કૃષ્ણનું અલૌકિક દર્શન અને વ્રજવાસીઓનું મિલન. પા.૧૪૦ થી ૧૪૨.
પ્રાણાધ્યાસરૂપ દોષને દાવાગ્નિપાન કરી દૂર કરવાનું વર્ણન. પા.૧૪૩ થી ૧૪૬.

૪. અધ્યાય ૧૫ મો શ્લો. ૩૨. પા. ૧૪૭ થી ૧૬૯.

"અંતઃકરણનો દોષ ઘણો જ ભયંકર હોવાથી તેને પ્રલંબના વધથી દૂર કર્યો તે લીલા, વ્રજમાં પધારેલ ભગવાનની વનની અને ગોષ્ઠની લીલાઓ. પા.૧૪૭.
વૃંદાવનના ગુણોને લઈ ત્યાં ગ્રીષ્મઋતુ પણ વસંત જેવી જણાઈ. પા.૧૫૦.
વૃંદાવનના ગુણોનું વર્ણન અને વૃંદાવનલીલા. પા. ૧૫૧ થી ૧૫૮.

૫. અધ્યાય ૧૬ મો શ્લો.૧૬. પા. ૧૭૦ થી ૧૮૩.

સ્વરૂપવિસ્મૃતિ એ આત્માનો દોષ છે, તે દાવાગ્નિરૂપ છે, તેનો નાશ દાવાગ્નિપાનથી કર્યો. દોષો જાય ત્યારે જ સ્વચ્છંદલીલા થાય અને આસક્તિ ફલે. પા.૧૭૦.

સર્વનો નાશ થવાનો સમય આવે ત્યારે હરિ જે રક્ષણ કરનાર છે, તેમની અવગણના કરવામાં આવે તો સર્વનો નાશ જ થાય; પણ જો હરિને શરણે જવામાં આવે તો સર્વનું રક્ષણ થાય. પા.૧૭૨. દાવાગ્નિપાન લીલા. પા.૧૭૨ થી ૧૮૧.

વનમાંથી ગોષ્ઠમાં પધારવું અને ગોપીઓને સુખનું દાન. પા.૧૮૨ થી ૧૮૩.

૬. અધ્યાય ૧૭ મો શ્લોક ૪૯. પા. ૧૮૪ થી ૨૪૦.

વર્ષા અને શરદ્‌ઋતુના યોગથી સર્વના તત્ત્વનું નિરૂપણ; દોષો મટે ત્યારે જ તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય; જ્ઞાન થતાં સત્ક્રીડાનું નિરૂપણ; પછી માહાત્મ્ય થતાં સ્નેહ; સ્નેહ થતાં તે સાથે કૃષ્ણ આનંદથી લીલા કરે. પા.૧૮૪ થી ૧૮૫.
વર્ષાઋતુનું વર્ણન, શ્લોક ૩ થી ૨૪. પા.૧૮૭ થી ૨૧૫.
કાલ વિ૦ પણ વ્રજવાસીઓથી વિરુદ્ધ આચરણ કરવાને શક્તિવાળા નથી. પા. ૧૯૪.

પુષ્ટિમાર્ગમાં ત્યાં મર્યાદામાર્ગ શોભતો નથી, તેથી પાંચ પ્રકારના ધર્મની હાનિનું અહીં ૮ થી ૧૨ સુધીના પાંચ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.૫. પા.૧૯૬.

કલિયુગમાં વેદના અર્થની હાનિ, શ્લોક ૮. પા.૧૯૫–૨૦૦.
પુષ્ટિમાર્ગ મર્યાદામાર્ગથી જુદા પ્રકારનો છે. પા.૧૯૬ ટિ.

પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનપ્રતિ કરેલા અભિસારથી મુક્ત પુરુષોને પણ દુર્લભ અને શ્રુતિઓ પણ જેને માટે પ્રયાસ કરે છે, તેવા ભગવાનના સંગની પ્રાપ્તિ થાય છે; એ પુષ્ટિમાર્ગની મર્યાદામાર્ગથી ભિન્નતા. પા.૧૯૭ ટિ.

વ્રજમાં વેદનું અધ્યયન વિગેરે જે સાધનો થતાં તે મર્યાદામાર્ગીય ન હતાં, પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગીય જ હતાં. ફલરૂપ પ્રભુ પ્રકટ થાય ત્યારે કોઇએ પ્રભુના આશ્રય સિવાય બીજું કાંઈ સાધન કરવાની આવશ્યકતા હોય જ નહિ. પા.૧૯૭.
કલિયુગના બ્રાહ્મણો વર્ષાઋતુનાં દેડકાં જેવા જ છે, તેમનાથી હલકા પણ છે. પા.૧૯૮ ટિ.

જેમ જેમ પાપ વધારે હોય તેમ તેમ વેદથી વિરુદ્ધ માર્ગમાં રુચિ થાય છે. પા.૧૯૯.

જેઓનું કાર્ય જરા પણ વેદમાર્ગના વિરોધવાળું હોય તેઓને શાસ્ત્રાર્થપણા માટે વેષધારણ કરેલ પાખંડીઓ જાણવા. કા. ૬. પા. ૧૯૯.

કલિયુગમાં વેદો પ્રકાશતા નથી. પા. ૨૦૦.

ધર્મ ત્રણ યુગ સુધી જ હોય છે, તેથી તેનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદ પણ તેટલા જ સમય સુધી રહેનાર હોય તે યોગ્ય છે. પા. ૨૦૦.

કલિયુગમાં વેદના શબ્દની પણ હાનિ થઈ છે. શ્લો. ૯. પા.૨૦૦–૨.

ઇન્દ્રિયોને પરવશ પુરુષના, દેહ, ઇન્દ્રિયો અને ધન આડે રસ્તે જતાં પછી તરત નાશ પામે છે. પા.૨૦૨. જય વિગેરે સર્વ તો ભગવાનને આધીન છે. પા.૨૦૩. વૃષ્ટિના સમયમાં પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા સર્વને સુખ પ્રાપ્ત થયું; બીજાને ન થયું. પા.૨૦૪.

ગોકુલમાં ગોપ અને ગોપી (પુરુષ અને સ્ત્રી) બંનેને ચિત્તની વૃત્તિઓનો સંયમ સિદ્ધ થયેલો હોવાથી, તેઓ એક સ્થલે હોય ત્યારે પોતાની પત્નીના દર્શન વિગેરેથી પણ પતિને ક્ષોભ થતો નહિ. પા.૨૦૫ ટિ.

અધોક્ષજ(ભગવાન)માં ચિત્તવાળા વ્યસનોથી પરાભવ થવા છતાં દુઃખ [પામતા નથી. પા. ૨૦૭.

કલિયુગમાં બ્રાહ્મણો વેદનો અભ્યાસ કરતા નથી. શ્લોક ૧૬. પા.૨૦૮.

સંસ્કારો જતા રહે તો માર્ગનો લોપ થાય, તેથી સંસ્કાર જરુરી છે. પા.૨૦૮ટિ.

વેદો અલૌકિક રીતે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેમ જ માર્ગો ભક્તોને એકાંતમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, તેથી એ બંને સરખા છે. પા.૨૦૮ ટિ.

ભગવદીયા જ સંપત્તિ ગુપ્ત રહેલા ભગવદીયને પ્રકાશે છે. પા.૨૧૧.

જેની અંદર કર્તવ્ય (કરવાનું કામ) કોઈ પણ સમયે પૂરું થતું નથી, એવાં ઘરો હોય છે, કારણ કે મરણ થાય ત્યાં સુધી ઘરની ચિંતા કોઈ વાર મટતી નથી. પા. ૨૧૪.

કલિયુગમાં બધા વેદમાર્ગો નષ્ટ થયા છે. શ્લો. ૨૩. પા.૨૧૪.

કલિમાં પાખંડીઓના દુષ્ટવાદોથી એટલે ખોટી યુક્તિઓથી કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને ઉપાસના વિગેરેનું પ્રતિપાદન કરનારા સર્વે વેદમાર્ગો તૂટી ગયા. પા.૨૧૫.

વર્ષાઋતુમાં ભગવાનનું અને તેમના ગુણોનું સ્મરણ. પા.૨૧૬–૨૧૯.

શરદૃઋતુનું વર્ણન શ્લોક ૧૮. શ્લો. ૩૨ થી ૪૯ સુધી. પા.૨૨૦–૨૪૦.

શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ સર્વે આશ્રમવાળાનાં સર્વે પાપોને હરે છે. પા.૨૨૩.

બીજી કોઈ રીતે મટાડી શકાય નહિ તેવાં અશુભ(પાપ)ને પણ ભગવાનની ભક્તિ મટાડે છે. પા.૨૨૪ પ્ર.

જ્ઞાન ન થવાનાં ત્રણ કારણો (૧) નરપણું, (૨) મૂઢપણું (૩) કુટુંબીપણું. પા. ૨૨૮.

શરીર વિગેરેમાં આત્માની બુદ્ધિ રાખવી એ જ રાહતા, તેનું વિવેચન. પા.૨૩૦.

ભગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં, જેઓને ભગવાનમાં પ્રેમ હોય તેઓની રીતને અનુસરતાં ....ક્રમથી શુદ્ધ પુષ્ટિ ભક્તિમાં પ્રવેશ થાય છે. પા.૨૩૩.યો.

આકાશ અને શબ્દબ્રહ્મની સરખામણી. ૨૩૫. ભગવદીય ચંદ્ર કેવો ? પા.૨૩૫ ટિ.

૭. અધ્યાય ૧૮ મો શ્રીવેણુગીત. શ્લોક. ૨૦. પા. ૧ થી ૯૨.

શુદ્ધિ પત્ર*

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭	૩	हसन्निव	स्मयन्निव
૧૮	૩૦	અધિદૈવિક	આધિદૈવિક
૧૯	૨૨	નથી	નથી. (લે)
૨૦	૧૦	કારણથી જ–	કારણથી જ ભગવાન તેને
૨૦	૧૯	એ જાણવું.	એમ જાણવું.
૨૦	૨૪	ભમરો	ભ્રમરો
૨૬	૩૩	લક્ષ્મીથી	લક્ષ્મીની
૨૭	૩૩	કરે છે.	કરે છે. (प्र)
૩૯	૩૩	ગણાય નહિ	ગણાય નહિ. (टि)
૪૧	૩૦	શૃંગારસના	શૃંગારરસના
૪૨	૨૦	માહાત્મા	મહાત્મા
૪૨	૨૧	તે ગાન	તે ગાન.
૫૧	૬	એક જ	પકડી એક જ
૫૨	૨	બલબદ્ર	બલભદ્ર
૫૪	૩૪	सतालग्रैः	सतालाग्रैः
૫૫	૩૧	મટાટે છે	મટાડે છે
૬૦	૩૪	પોનાનાં	પોતાનાં
૬૨	૭	ભગત્વાનની	ભગવાનની
૬૩	૨૨	સ્વાદિષ્ઠ	સ્વાદિષ્ટ
૬૪	૨	ભલભદ્ર	બલભદ્ર
૬૮	૩૨	પોતાથી	પોતાની
૭૧	૮	(टी + का)	(टि + का)
૭૧	૩૮	૩. ૧૧–૧૨	૩. ૧–૨૨
૭૨	૨૭	જણાવેલું છે.	જણાવેલું છે. (का)
૯૭	૩૧	વૈરાગ્ય અને મોક્ષ)	અને વૈરાગ્ય
૧૧૨	૧૧	કે જેની	એમ જેની
૧૧૪	૨૯	થાય છે.	થાય છે. (લે)
૧૧૪	૩૧	થયું.	થયું. (प्र)
૧૧૮	૩૩	મુક્તિલાલા	મુક્તિલીલા
૧૨૮	૧૭	અંતકરણ	અંતઃકરણ
૧૩૨	૨૪	અને–ઇંદ્રિયનો	અને પ્રાણનો

ધર્મ રસન(રુચિ)થી પ્રાણનો

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩૬	૧૮	(निर)	(निर्)
૧૪૧	૩	કૃપ્ણ	કૃષ્ણ
૧૪૨	૧	गुरुवः	गुरवः
૧૪૪	૩૨	સાધારણ	અસાધારણ
૧૪૯	૭	જમણે	જેમણે
૧૫૨	૧૩	વિગેરેથી કહે છે, આ	આ
૧૫૪	૧	દ્વીજો	દ્વિજો
૧૫૮	૧૩	એનો	એ
૧૬૧	૯	'यथायथम्'	'यथायंथम्'
૧૬૫	૬	જેવાં	જેનાં
૧૬૫	૮	રથાન	સ્થાન
૧૬૫	૧૫	परिछच्दः	परिच्छदः
૧૬૬	૨૦	ભલભદ્રે	બલભદ્રે
૧૭૧	૩૬	અભ્યાસ	અધ્યાસ
૧૭૬	૩૧	(અમોને) રંક્ષણ	(અમોને) રંક્ષવા
૧૮૦	૨૪	(यो)	(प्र)
૧૯૫	૮	પણ(ગ્રહો)	(પણ) ગ્રહો
૧૯૬	૩૮	જેઓનો	જેનો
૧૯૯	૩૫	૧.	૩.
૨૦૧	૧૨	घर्मा	घर्मा
૨૦૧	૧૮-૨૦	धर्माः	घर्माः
૨૦૨	૧૭	हरिभि	हरिभिः
૨૧૮	૧૦-૩૦	હતું ?	હતું,
૨૧૯	૩૦	ભાજન	ભોજન
૨૨૦	૩૧	જાણવું.	જાણવું. (લે)
૨૨૧	૬	विभाविता	विभाविताः
૨૨૩	૩૫	પ્રસિદ્ધ છે.	પ્રસિદ્ધ છે. (प्र)
ઉ.૨૦	૨૮	૪૬૨.	૪૬૮.

---

* ા િ ી ુ ૂ ે ૈ ં : વિગેરે જે ટાઈપ છાપતાં નિકળી ગયા હોય તે; અથવા ભાગી જવાથી જે ટાઈપો બરાબર વંચાતા ન હોય તે સર્વે; તેમજ જે ભૂલો સુધારવી રહી ગઈ હોય તે સર્વે; વાંચનારે પોતે કૃપા કરી સુધારી લેવી, અને અમોને જણાવશે તો તે બીજી આવૃત્તિમાં સુધારવામાં આવશે.

છપાય છે 卐 છપાય છે 卐 છપાય છે

શ્રી સુબોધિનીજી

તામસપ્રમાણપ્રકરણ

શ્રીમદ્ભાગવત પૂર્વાર્ધ અ.૫ થી ૧૧ તથા પ્રક્ષિપ્ત અ.૩.

ગુજરાતી સરળ ભાષાંતર

બાલભાવથી આનંદ પામનારાઓનો નિરોધ કરવા કરેલી બાલલીલા.

અ૦૫. નંદમહોત્સવ. અ૦૬. પૂતનામારણ, પૂતનાને મોક્ષદાન, અ૦૭. શકટભંજન, તૃણાવર્તવધ અને જૃંભાલીલા (બગાસુ ખાતાં મુખમાં વિશ્વદર્શન). અ૦ ૮. ગર્ગાચાર્યે કરેલ નામકરણ, રીંગણલીલા, ચૌર્યલીલા, મૃત્તિકાભક્ષણ અને મુખારવિન્દમાં વિશ્વદર્શન. અ૦૯. દધિપાત્રભંજન લીલા, દામોદર લીલા–યશોદાને કરાવેલ સ્વરૂપજ્ઞાન. અ૦૧૦. નારદના શાપથી વૃક્ષરૂપ પામેલ નલકૂબરનો ઉદ્ધાર. અ૦૧૧. ગોપોની મંત્રણા અને વૃન્દાવનવાસ.

પ્રક્ષિપ્ત–અઘાસુરવધ, વત્સહરણ, બ્રહ્માના મોહની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્માએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ.

ભાષાંતર કર્તા : **નાનુલાલ એન. ગાંધી, વકીલ.**
M.A.LL.B. રાજકોટ.

પ્રકાશક : **ચુનીલાલ પરીખ.** ઑ. સે. વૈષ્ણવસેવામંડલ, ડંકનરોડ મુંબઈ.

ન્યોછાવર હવે પછી જાહેર કરવામાં આવશે.

તા.ક. સુબોધિનીજીના કાર્યને ઉત્તેજન ખાતર અગાઉથી પ્રત ૨૫ અને વધુ ખરીદવા ઇચ્છનારે પોતાના ઓર્ડરો તાકીદે નોંધાવવા, જેથી વધુ પ્રતો છપાવવા સવડ થાય અને સસ્તી કીંમતે પ્રકટ કરી શકાય.

* * *

તામસસાધનપ્રકરણનું ગુજરાતી ભાષાંતર

શ્રીમદ્ભાગવત અ૦૧૯ થી ૨૫નું ભાષાંતર સર્વ ટીકાઓસહિત છપાઈ ગયેલ છે. હાલ પ્રતો સ્ટોકમાં નથી, પણ તાકીદે તે મળી શકે તેવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે.

ન્યોછાવર રૂ. ૨–૮–૦ (અગાઉથી ગ્રાહક થનાર પાસે રૂ.૨–૦–૦)

લખો :— ચુનીલાલ પરીખ. ૪૭૮ ડંકનરોડ, મુંબઈ નં. ૪.

* * *

નવીન યોજના

ચુનીલાલ પરીખ તરફથી જેઓને શ્રીવૈષ્ણવસેવામંડલ તરફથી પ્રકટ થએલાં પુસ્તકો મફત વાંચવા જોઈતાં હશે તેઓને તેની કિંમત ડીપોઝીટ લઈને માસ એક માટે પુસ્તકાલયના નિયમ મુજબ વાંચવા આપવામાં આવશે.

श्रीकृष्णाय नमः ॥

પ્રાસંગિક નોંધ

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥

કર્મમાં જ તારો અધિકાર છે, ફલમાં કદાપિ ન હો. કર્મફલના પ્રયોજનવાળો ન થા. અકર્મમાં તારો સંગ ન હો. (ગી. ૨–૪૭)

શ્રીમદ્વલ્લભાધીશના અનુગ્રહથી, રસેશ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના કૃપાકટાક્ષથી, પ્રાપ્તભગવચ્ચરણ શાસ્ત્રીજી મગનલાલ-ગણપતિરામ M. A. ના સત્સંગથી, શ્રીવૈષ્ણવસેવામંડલના નામે પ્રકાશનકાર્યની સેવાપ્રવૃત્તિ સં. ૧૯૮૫માં શરુ થઈ. (૧) પ્રથમ સં. ૧૯૮૫માં પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તોનો સંગ્રહ એકઠો કરી "પુષ્ટિમાર્ગીય વચનામૃતો"ના ગ્રંથની ૩૦૦૦ પ્રતો છપાવી, તેમાં બે હજાર નકલોની તો વિનામૂલ્ય છુટથી સર્વના વાચનમાં આવે તેમ યોજના કરી; પછી (૨) શ્રીમહાપ્રભુજીવિરચિત "ષોડશગ્રન્થ" મૂલમાત્ર સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્રીજીની દેખરેખ નીચે સંશોધન કરાવી પ્રત ૨૦૦૦ સં.૧૯૮૭ અને સં.૧૯૮૯માં વિનામૂલ્ય વહેંચવામાં આવી; (૩) સં. ૧૯૯૧માં "શ્રીતામસસાધનપ્રકરણ સુબોધિનીજી"નું સર્વ ટીકાઓસહિત ભાષાંતર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું; (૪) સં. ૧૯૯૩માં શાસ્ત્રીજીએ ગુજરાતીમાં કરેલા "શ્રીવેણુગીત"ના અનુવાદને સરળ ભાષામાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો; અને આ વર્ષમાં (૫) શ્રીતામસપ્રમેયપ્રકરણના અ. ૧૨થી ૧૭નું સરળ ભાષાંતર પ્રકટ કરવામાં આવે છે. જન્માષ્ટમી મહોત્સવ ઉપર (૬) તામસપ્રમેયપ્રકરણ વેણુગીતસહિત બાઇન્ડીંગ કરાવી પ્રકટ કરવામાં આવશે (૭) 'તામસપ્રમાણપ્રકરણ' શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ અ.૫ થી ૧૧ અને ક્ષેપક ૩ અધ્યાયોસહિત અને (૮) રાજસપ્રમાણપ્રકરણ અ. ૩૩ થી ૩૯નાં સરળ ભાષાંતરો હવે પછી પ્રકટ કરવામાં આવશે.

ભાષાન્તર વિષે—શ્રીહરિરાયચરણ આજ્ઞા કરે છે કે "જેમણે **શ્રીસુબોધિનીજી**નું અવગાહન કર્યું નહિ તેનો ભૂતલપર જન્મ વૃથા છે." શ્રીમહાપ્રભુજી પણ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે શ્રીવેદવ્યાસે સમાધિમાં જે ભગવાનની લીલાઓનો અનુભવ કરેલો તે સમાધિભાષા, લૌકિક અને પરમત, એમ ત્રણેથી સંયુક્ત કરેલો ભગવત્સ્વરૂપાત્મક ગ્રંથ તે **શ્રીમદ્ભાગવત**. તેમાં દર્શાવેલી લીલાઓના રહસ્યને નહિ જાણનાર ટીકાકારો બરાબર સમજાવી શક્યા નથી, તેથી વૈશ્વાનર વાક્પતિ એવા આપશ્રી વિના બીજો કોઈ સમજાવી શકે તેમ નહિ હોવાથી, ભૂતળ પર પધારી આપશ્રીએ તેના પર વિવરણ કરી સરળ રીતે નિબંધમાં ચાર અને **શ્રીસુબોધિનીજી**માં ત્રણ પ્રકારે અર્થ સમજાવી ભાગવતના અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

આવા અપૂર્વ ગ્રંથનું ભાષાંતર પ્રકટ કરી નામસેવા કરવા કોને ઉમંગ ન થાય? તે માટે પ્રથમ ભાષાંતરકર્તાની મુખ્ય આવશ્યકતા રહે છે. તામસસાધનપ્રકરણનું ભાષાંતર મુરબ્બી ધીરજલાલ વ. સાંકળીઆની સહાયથી પ્રકટ કર્યું, ત્યારે જ આ પ્રમેયપ્રકરણ માટે મનોરથ સેવેલો પણ ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય ત્યારે જ કાર્ય સિદ્ધ થાય; કાર્ય અટક્યું, ભાષાંતર કરનાર કોઈ મળ્યું નહિ, જેથી કાર્ય શરુ કરવા આ પ્રકરણના અ.૧૮ 'વેણુગીત'ના કઠિન ભાષાંતરને સરળ કરી અને ખાસ ભાવવાહી ચિત્રજીનું શોધન કરી તે પ્રકટ કર્યું, છતાં આગળ વધી શકયા નહિ. જ્યારે સંપૂર્ણ નિરાશા થઈ ત્યારે પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ છોડી દેવાના વિચાર ઉપર આવ્યા, ત્યાં તો પ્રભુને મનોરથ પૂર્ણ પાડવો હશે તેથી પ્રયત્ન કરતાં જેઓએ વિદ્વન્મંડન જેવા ગ્રંથનું ભાષાંતર કરેલું તેમજ શાસ્ત્રીજીના સહવાસથી સાંપ્રદાયિક સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું તેવા વયોવૃદ્ધ શ્રીયુત્ નાનુલાલ એન. ગાંધી, M. A. LL. B. વકીલને રાજકોટ પત્રદ્વારા ભાષાંતર કરી આપવા જણાવ્યું અને તે પત્ર તેમને મળતાં જ તેઓશ્રીએ આનંદપૂર્વક સેવા કરવાનું સ્વીકારીને બનતી ઝડપથી ગયા મે મહિના પહેલાં ૭ અધ્યાયોનું ભાષાંતર અમોને મોકલી પણ આપ્યું, જે મળતાં પ્રેસ વિગેરેની ગોઠવણ કરી છપાવવાની તજવીજ થતાં આજે તે રસયુક્ત સામગ્રીથી ભરેલ આ ગ્રંથ પ્રકટ કરતાં અમોને અત્યંત આનંદ થાય છે.

જે વિલંબ આ મનોરથ પૂર્ણ કરવામાં પ્રભુએ કરાવ્યો તેમાં પણ અનુગ્રહ જ સમાયલો હતો, કે જેને લઈને ઘણું જ સરળ અને સર્વ ટીકાઓની સુંદર યોજનાવાળું ભાષાંતર અમો પ્રકટ કરી શકીએ છીએ.

હવે પછી તેમના જ તરફથી ભાષાંતરની સેવા "તામસપ્રમાણપ્રકરણ"માટે ચાલુ છે અને ખંભાતનિવાસી પ. ભ. ભદ્રશંકર શાસ્ત્રીજી તરફથી "રાજસપ્રમાણપ્રકરણ"નાં ભાષાંતરની સેવા ચાલુ છે, તે બંને ગ્રંથો હવે પછી પ્રકટ કરવામાં આવશે. પ્રભુ તેમને દીર્ઘાયુ તેમ જ નિરોગી રાખે અને દર વર્ષે આવાં એકેક પ્રકરણના ભાષાન્તરની સેવા તેમની પાસે ઉમંગભેર કરાવે એમ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ.

દ્રવ્યસહાય અને વ્યવસ્થા–ગયા વેણુગીતના પ્રકાશનની નોંધમાં અન્યના દ્રવ્યની સહાયથી સાંપ્રદાયિક કાર્ય કરનારાઓને જે મુશ્કિબતો પડે છે, તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે, છતાં પણ જેની પાસે સેવા લેવાની ઇચ્છા પ્રભુ કરે છે, તેના પર અનુગ્રહ કરી તે જ સર્વ સગવડતા કરી દે છે, જીવનું શું ગજું? આ ગ્રંથ માટે બહારની દ્રવ્યસહાયની અપેક્ષા નહિ રાખતાં **ચુનીલાલ પરીખ કું.** પાસેથી "શ્રીરુક્મિણી સ્મારક શ્રીસુબોધિનીજી પ્રકાશન ફંડ"માંથી લોન તરીકે સર્વ રકમ લેવામાં આવી છે, અને તે વિનાવ્યાજે વેચાણમાંથી પાછી આપી દેવામાં આવશે. જે કાંઈ નફો રહેશે તેનો ઉપયોગ શ્રીસુબોધિનીજી વિગેરેનાં પ્રકાશન માટે જ મંડળ તરફથી કરવામાં આવશે.

મંડળ તરફથી ગ્રંથો આપ્યાવિના કોઈ પણ દ્રવ્ય સહાયનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી માટે જેઓ પોતાના ફંડમાંથી આ કાર્યને સહાય કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે છપાતાં જ બને તેટલી નકલો ખરીદી લેવી, જેથી વધારે પ્રતો છપાવી વધારે સસ્તા વેચાણની ગોઠવણ કરી શકાય.

સંશોધન કાર્ય–પ્રૂફ વિગેરેના સંશોધનનું કાર્ય અમારાથી બન્યું તેટલું કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે, છતાં પણ છપાયા પછી જોતાં ભૂલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે જ સમજાય છે કે ભૂલ થઈ. આ કાર્યમાં ખાસ અમોને સંસ્કૃત અને ગુજરાતી બની શકયું તેટલું શોધી આપવામાં પ. ભ. મંગળદાસ મોહનલાલ તરફથી, તથા અનુક્રમણિકાની પણ તેમના તરફથી રફ કોપી મળતાં ભાઈ મોહનલાલ જરીવાળા તરફથી સુધારી પ્રેસ કોપી તૈયાર કરી આપવાની અને મૂલ હસ્તલિખિત પ્રતો જોવાની આવશ્યકતા પડતાં તે શ્રીગટ્ટુલાલાજીની સંસ્થામાં જોઈને મૂલપાઠો શોધી આપવાની અને વખતો વખત શંકાઓનો ઉદ્ભવ થતાં યથાયોગ્ય સમાધાન કરવાની મુરબ્બી પ. ભ. ધીરજલાલ મ. સાંકળીઆ તરફથી સંપૂર્ણ સહાય મળી છે. તેમ જ ભાષાંતરકર્તા શ્રીયુત્ નાનુભાઈ ગાંધી તરફથી પણ ભૂલોના સંશોધનનો, તથા પ્રથમ થોડાં પ્રૂફો સુધારી લાઈન પર ચડાવવાનો જે શ્રમ લેવામાં આવ્યો છે તે સર્વના સંયુક્ત પ્રયાસથી જ આ કાર્ય જલદી પૂરૂં કરી શકયા છીએ, તે માટે તેમનો સર્વનો આભાર માનીએ છીએ.

ગ્રંથ છાપવામાં પણ શ્રીઆદિત્ય મુદ્રણાલયના માલિક મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી B. A. તરફથી સારી કાળજી રાખવામાં આવી છે તે માટે, અને આવા યોગ્ય પ્રેસની ગોઠવણ માટે અને બંને ચિત્રજીના બ્લોકો આપવા માટે શાસ્ત્રીજી કેશવરામભાઈ વિગેરે સર્વનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવામાં પ્રકાશકો તરીકે ભાષાંતર સંબંધી, પ્રૂફો જોવામાં અને સુંદર કાર્ય દેખાય તે માટે અમારાથી બનતી કાળજી રાખવામાં આવી છે, છતાં નજરચૂકથી કે અન્ય અડચણોને લઈને જે જે સ્થળે ભૂલચૂક રહી ગઈ હોય તે સર્વ અમારી કસુર ગણી વાંચકવર્ગ સુધારીને વાંચશે અને જો અમોને જણાવવામાં આવશે તો બીજી આવૃત્તિમાં અવશ્ય તે ભૂલો સુધારવામાં આવશે.

શ્રીયુત્ નાનુભાઈ ગાંધી તરફથી ભાષાંતર થયેલ ને સર્વ ભગવદીઓની હાર્દિક સહાયથી પ્રકટ કરવા શક્તિમાન થએલ, એવા આ **તામસપ્રમેયપ્રકરણ** અ.૧૨–૧૭ના સરળ ગુજરાતી ભાષાંતરના ગ્રંથની સેવાને રસેશ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ચરણકમલમાં આનંદપૂર્વક અર્પણ કરીએ છીએ.

શ્રીમહાપ્રભુપ્રાકટ્યોત્સવ.
શ્રીવલ્લભાબ્દ ૪૬૨.
સં. ૧૯૯૬.

લી. સેવક
ચુનીલાલ પરીખ.
ઑ. સે. શ્રીવૈષ્ણવસેવામંડળ, મુંબઈ.

ઉપોદ્ઘાત

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥भा० १.१.३॥

શ્રીમદ્ભાગવતનું સ્થાન ભક્તિમાર્ગમાં અદ્વિતીય છે. વેદના પૂર્વકાંડમાં યજ્ઞોનું નિરૂપણ કરેલું છે અને ઉત્તરકાંડમાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. એકનો વિષય ધર્મ છે અને બીજાનો વિષય બ્રહ્મજ્ઞાન છે. બંને કાંડોનો અર્થ એકબીજાના અર્થને જાણવાના હેતુરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ધર્મ અને જ્ઞાન બંને ભક્તિના હેતુરૂપ છે, એમ જણાવવા ગાયત્રીને બીજ, વેદને વૃક્ષ અને શ્રીમદ્ભાગવતને તેનું ફલ કહેલું છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવતવિના ફલવિનાના વૃક્ષ પેઠે વેદ વ્યર્થ છે.[1] શ્રીમદ્ભાગવત રસાત્મક ભગવાનનું રસરૂપ ફલ છે.[2]

વળી વેદથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ ત્રણ વર્ણોના પુરુષોનો જ ઉદ્ધાર થાય છે; સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને વેદનો અધિકાર નહિ હોવાથી વેદથી તેઓનો ઉદ્ધાર થતો નથી. તેઓનો ઉદ્ધાર ઇતિહાસ(મહાભારત)થી થાય છે. વેદ અને ઇતિહાસ બંનેનો સાર શ્રીમદ્ભાગવતમાં હોવાથી તેનાથી ત્રણે વર્ણના પુરુષો તેમજ શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓનો પણ ઉદ્ધાર થાય છે.[3] ટૂંકામાં શ્રીમદ્ભાગવત સાત્વતી શ્રુતિ અથવા વૈષ્ણવોનો વેદ છે.[4]

શ્રીમદ્ભાગવત વૈષ્ણવોનો વેદ હોવાથી તેના ઉપર ઘણા આચાર્યો વિગેરેએ ટીકાઓ કરેલી છે; આ સર્વ ટીકાઓમાં શ્રીમદાચાર્યચરણવિરચિત **શ્રીસુબોધિની ટીકા** શ્રેષ્ઠ છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી.

શ્રીમદ્ભાગવત વૈષ્ણવોનો વેદ અથવા મુખ્ય શાસ્ત્ર છે, તેના બાર સ્કંધો છે; દરેક સ્કંધમાં કેટલાંક પ્રકરણો છે. દરેક પ્રકરણ અમુક અધ્યાયોનું બનેલું હોય છે; દરેક અધ્યાયમાં કેટલાક શ્લોકો અથવા વાક્યો હોય છે; દરેક વાક્યમાં અમુક શબ્દો હોય છે, અને દરેક શબ્દ અમુક અક્ષરોનો બનેલો હોય છે. એ પ્રમાણે (૧) શાસ્ત્ર, (૨) સ્કંધ, (૩) પ્રકરણ, (૪) અધ્યાય, (૫) શ્લોક અથવા વાક્ય, (૬) પદ અથવા શબ્દ અને (૭) અક્ષર, એ સાતેનો એક જ અર્થ અને તેમાં ક્યાંય વિરોધ ન આવે એટલે અક્ષરોના અર્થનો શબ્દોના અર્થમાં સમાવેશ થાય, તેમના અર્થનો વાક્યના અર્થમાં તેમના અર્થનો અધ્યાયના અર્થમાં, અધ્યાયના અર્થનો પ્રકરણના અર્થમાં, પ્રકરણના અર્થનો સ્કંધના અર્થમાં અને સ્કંધના અર્થનો શાસ્ત્રના અથવા શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થમાં, સમાવેશ થાય ત્યારે જ શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ બરાબર જાણ્યો ગણાય, અને એવી રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ જે જાણે છે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.[5]

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતનો વિરોધવિના બરાબર અર્થ કરવા

---

[1] શ્રીસુબોધિની ૧.૧.૧. [2] શ્રીસુબોધિની ૧.૧.૩. [3] શ્રીસુબોધિની ૧.૩.૪૨.
[4] શ્રીસુબોધિની ૧.૪.૭. [5] તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ ૩.૧.૨.

વાણીના પતિ શ્રીમદ્વૈશ્વાનરાચાર્યવિના કોઈ સમર્થ નથી. તેઓશ્રીએ શાસ્ત્ર, સ્કંધ, પ્રકરણ અને અધ્યાય, એ ચારના અર્થ તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધના ભાગવતાર્થપ્રકરણમાં કહેલા છે, અને બાકીના ત્રણ એટલે શ્લોક, શબ્દ અને અક્ષરના અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલા છે.[6] તેથી શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર તેઓશ્રીએ રચેલી ટીકા શ્રીસુબોધિની જ છે, એમ કહેવું એ સંપૂર્ણ સત્ય નથી; પરંતુ શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ અને શ્રીસુબોધિની બંને મળી શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરની ટીકા થાય છે. તે પૈકી શ્રીસુબોધિની આખા ભાગવત ઉપર લખાએલાં નથી, પરંતુ શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ ગ્રંથ પૂરો છે. તત્ત્વદીપનિબંધ શ્રીમદાચાર્યચરણે રચેલ છે; તેમાં ત્રણ પ્રકરણો–(૧) શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ, (૨) સર્વનિર્ણયપ્રકરણ અને (૩) શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ છે. આ તે ગ્રંથનું ત્રીજું પ્રકરણ છે.

હવે આપણે આ **તામસપ્રમેયપ્રકરણના** તરફ લક્ષ રાખી શ્રીમદ્ભાગવતના સાત અર્થો સંબંધી જરા વિચાર કરીએ. (૧) પ્રથમ શાસ્ત્રનો અર્થ જોઈએ. **આનંદરૂપ હરિની લીલા**, એ શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્રનો અર્થ છે. આખા શ્રીમદ્ભાગવતમાં આનંદરૂપ ભગવાનની લીલાનું જ વર્ણન છે. ભગવાન આનંદરૂપ હોવાથી, તેમની લીલા પણ આનંદરૂપ એટલે દુઃખ મટાડનારી અને સુખરૂપ હોઈ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે.[7]

૧. શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ **આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલાઓ છે.** ભગવાન આનંદરૂપ છે, તેવી તેમની લીલાઓ પણ આનંદરૂપ છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ ભગવદ્રૂપ હોવાથી શ્રીમદ્ભાગવત પણ ભગવદ્રૂપ છે. જેવો ભગવાનનો પોતાનો પોતાના સર્વ ભક્તોમાં અસાધારણ પ્રભાવ છે, તેવો જ શ્રીમદ્ભાગવતનો તેનું ચિંતન કરનારાઓમાં અસાધારણ પ્રભાવ છે.[8]

૨. હવે શ્રીમદ્ભાગવતના સ્કંધાર્થનો વિચાર કરીએ. શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કંધો છે, અને (૧) સર્ગ, (૨) વિસર્ગ, (૩) સ્થાન, (૪) પોષણ, (૫) ઊતિ, (૬) મન્વંતર (૭) ઈશાનુકથા, (૮) નિરોધ, (૯) મુક્તિ અને (૧૦) આશ્રય, એવી ભગવાનની દશ લીલાઓ તેમાં કહેલી છે, એમ તેમાં જ ૨.૧૦.૧ માં કહેલું છે. આ દશ લીલાઓનું નિરૂપણ અનુક્રમે ત્રીજાથી બારમા સુધીના દશ સ્કંધોમાં કરેલું છે. ત્યારે પહેલા અને બીજા એ બે સ્કંધોમાં ભગવાનની લીલા કહી છે, એમ કેમ કહેવાય ? જો તે બે સ્કંધોમાં ભગવાનની લીલા કહી ન હોય તો ઉપર શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો તે ખોટો ઠરે.

વસ્તુતઃ પહેલા અને બીજા સ્કંધોમાં પણ ભગવાનની લીલા જ કહેલી છે, પણ તેમાં કહેલી લીલાઓ મુખ્ય લીલાઓ નથી, પણ ગૌણ લીલાઓ છે અને તેથી મુખ્ય લીલાઓની સંખ્યામાં તેમને ગણેલી નથી. પહેલા સ્કંધમાં અધિકારી (શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રોતા તથા વક્તા થવાને કોણ અધિકારી છે તે) કહેલ છે, અને બીજા સ્કંધમાં સાધનો અથવા જ્ઞાન કહેલ છે. ભગવાનની લીલાનું પ્રવચન કરવાનો અથવા શ્રવણ કરવાનો અધિકાર પણ લીલા છે, પણ તે ભગવાનની મુખ્ય લીલાઓ(નું જ્ઞાન વિગેરે થવા)માં ઉપયોગી લીલા છે. તેવી જ રીતે સાધન એટલે જ્ઞાન પણ ભગવાનની લીલાઓના શ્રવણ

---

[6] શ્રીસુબોધિની પ્રારંભ કારિકા પૃ.૯. [7] તત્ત્વાર્થદીપ ૩.૧.૩. [8] શ્રીસુબોધિની ૧.૨.૩.

વિગેરેરૂપ ભક્તિમાં ઉપયોગી છે. તેથી આ બે અધ્યાયોમાં પણ ભગવાનની લીલાઓનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, પરંતુ આ લીલાઓ મુખ્ય નહિ હોવાથી, લીલાઓની સંખ્યા દશ જ રહે છે. આ બે અધ્યાયોમાં પણ ભગવાનની જ લીલાઓનું નિરૂપણ હોવાથી, ઉપર શ્રીમદ્ભાગવતનો શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો તે યોગ્ય જ છે, અને તેમાં કોઈપણ જાતની ક્ષતિ થતી નથી.[૯]

જેમ પુરુષનાં બાર અવયવો છે તેમ શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કંધો છે. શ્રુતિમાં પુરુષનાં બાર અવયવો નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે. (૧–૨) બે સક્થિ (સાથળો), (૩–૪) બે બાહુઓ, (૫) શિર, (૬) હૃદય, (૭–૮) બે હસ્ત, (૯–૧૦) બે પાદ અને (૧૧–૧૨) બે સ્તનો. ભગવદ્રૂપ ભાગવતના આ અંગો નીચે પ્રમાણે છે. (૧–૨) પહેલો અને બીજો સ્કંધ (અધિકાર અને જ્ઞાન), એ ભગવાનના બે પાદ (ચરણ) છે, (૩–૪) ત્રીજો અને ચોથો સ્કંધ (સર્ગ અને વિસર્ગ), એ બે ભગવાનના કરો છે; અહિં બાહુઓને કર કહેલ છે. (૫–૬) પાંચમો અને છઠ્ઠો સ્કંધ (સ્થાન અને પોષણ), એ બે ભગવાનના સાથળો છે; (૭) સાતમો સ્કંધ (ઊતિ) ભગવાનનો જમણો શ્રીહસ્ત (કાંડું તથા આંગળીઓનો ભાગ) છે; (૮–૯) આઠમો અને નવમો સ્કંધ (મન્વંતર અને ઈશાનુકથા), એ બે ભગવાનનાં સ્તનો છે; (૧૦) દશમો સ્કંધ (નિરોધ), એ ભગવાનનું હૃદય છે. (૧૧) અગીઆરમો સ્કંધ (મુક્તિ), એ ભગવાનનું શિર છે; (૧૨) બારમો સ્કંધ (આશ્રય), એ ભગવાનનો બીજો (ડાબો) શ્રીહસ્ત છે: એ શ્રીહસ્ત ઉંચો કરી ભગવાન ભક્તોને પોતાની પાસે બોલાવે છે. ભગવાન એવી રીતે ભાગવતરૂપ થએલા છે અને તેથી જ–

पतद्धारणमात्रेण कृष्णो भवति वै धृतः ।
अर्थतस्तु परिज्ञाते ज्ञातो भक्तिं प्रयच्छति ॥

આ શ્રીમદ્ભાગવતનું ધારણ એટલે પાઠ કરવાથી, તે ભગવદ્રૂપ હોવાથી તે ભગવદ્રૂપનું જ ધારણ થાય છે; એટલે હૃદયમાં પધારેલા ભગવાન જે જે કાર્ય કરે તે તે કાર્ય આ શ્રીમદ્ભાગવતના પાઠથી જ થાય છે. જો ભગવદ્રૂપ શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થનું ખરેખર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો તેથી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય, અને જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ હોવાથી એ જ્ઞાનથી શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૦]

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતના સ્કંધોનો અર્થ છે. પ્રથમ અને બીજો સ્કંધ અધિકાર અને સાધન(ભક્તિના અંગ જ્ઞાન)નું નિરૂપણ કરે છે, અને ત્રીજાથી બારમા સુધીના દશ સ્કંધો અનુક્રમે ભગવાનની દશ લીલાઓનું નિરૂપણ કરે છે. આ **તામસપ્રમેય-પ્રકરણ** દશમસ્કંધમાં હોવાથી આપણે બીજા સ્કંધો સંબંધી વિશેષ વિવેચન કરવાની જરુર નથી, છતાં શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણમાં પણ અધિકારની આવશ્યકતા હોવાથી પહેલા સ્કંધ વિષે થોડું વિવેચન નીચે કરવામાં આવે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધનાં ત્રણ પ્રકરણો છે. પ્રથમ પ્રકરણ પહેલા ત્રણ અધ્યાયોનું છે, તેમાં વક્તા સૂત છે અને શ્રોતા શૌનક છે. બીજું પ્રકરણ ચારથી છ, એ ત્રણ અધ્યાયોનું છે, તેમાં વક્તા નારદ અને શ્રોતા વ્યાસ છે. ત્રીજું પ્રકરણ સાતથી

---

[૯] તત્ત્વાર્થદીપ ૩.૧.૩. સપ્રકાશ.

[૧૦] તત્ત્વાર્થદીપ ૩.૧.૫ થી ૭–૯.

ઓગણીશ, એ તેર અધ્યાયનું છે, તેમાં શ્રીમદ્ભાગવતના વક્તા તરીકે શુકના અને શ્રોતા તરીકે પરીક્ષિતના અધિકારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ આપણે વક્તાનો વિચાર કરીએ. સૂત ભાગવતના વક્તા છે, છતાં તેમના મુખેથી ભાગવતનું શ્રવણ શૌનક વિગેરેએ કર્યું તેમને તે ફલ્યું નહિ. સૂત પુરાણી હોવાથી પુરાણનું શ્રવણ કરાવવું, એ તેમનો ધંધો હતો. શ્રીમદ્ભાગવત ભગવાનનું રૂપ છે. તેનો જે વિક્રય કરે છે (ધન કમાવા માટે વાંચે છે) તેને એ વિક્રયથી જે ધન મળે તે સિવાય તેનાથી અધિક કાંઈ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી જ નિબંધમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી છે કે **પ્રાણ કંઠે આવી રહ્યા હોય તોપણ** (ભૂખથી મરવા પડેલા હોઈએ અને પ્રાણ બચાવવાનું બીજું કાંઈ સાધન ન હોય, માત્ર શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ સંભળાવી તેથી ધન મળે તેમ હોય અને તે ધનથી જ સાધન પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણ બચાવી શકાય તેમ હોય તોપણ) **વૃત્તિ માટે (ધન કમાવા માટે) શ્રીમદ્ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો.**[11]

હવે બીજા વક્તા નારદને લઈએ. તેમને શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થનું પૂર્ણ જ્ઞાન હતું. સૂતને શબ્દજ્ઞાન હતું, નારદને અર્થનું પણ પૂર્ણ જ્ઞાન હતું, પરંતુ જે તે સર્વ કાર્યમાં તેમનો આવેશ થતો તેથી તેમને દૃઢ વૈરાગ્ય થયો ન હતો. તેથી તે મધ્યમ વક્તા હતા, પણ ઉત્તમ વક્તા ન હતા. ભગવાનનો પોતામાં આવેશ થાય તે માટે (સંસારમાં) વૈરાગ્યની જરુર છે. **પ્રમેયબલ પ્રમાણ કરતાં અધિક છે**, તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી નારદ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં તેમને વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયો ન હતો.

ત્રીજા વક્તા શ્રીશુકદેવને આ બેમાંથી એક પણ દોષ ન હતો. તેમને ભાગવતની અથવા પુરાણની વૃત્તિ ન હતી, તેમજ તેમનામાં વૈરાગ્ય પણ હતો. વૈરાગ્ય અને શ્રીમદ્ભાગવતનું જ્ઞાન તેમને હતાં, તેથી આ ઉત્તમ વક્તા છે.

હવે શ્રોતાઓનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ પ્રકરણમાં શ્રોતા શૌનક છે. તે યજ્ઞ કરવામાં આસક્તિવાળા હતા, એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવો યજ્ઞ તેમણે આરંભ્યો હતો (ભા. ૧–૧–૪). વળી તેમણે શિષ્યો રાખેલા હતા અને વક્તા સૂતથી (શૂદ્ર હોવાથી) પણ હું અધિક છું, એવું તેમને અભિમાન હતું. તેથી સૂત પાસેથી આખું ભાગવત સાંભળ્યું તોપણ તેમને ફલ્યું નહિ (તેમનો તેથી પરીક્ષિત પેઠે મોક્ષ થયો નહિ.)

બીજા પ્રકરણના શ્રોતા વ્યાસજીને પોતાની મેળે તર્કથી જ્ઞાન થતું. વળી તે ભગવાનના જ્ઞાનાવતાર હતા, એટલે તે શૌનક કરતાં વધારે સારા શ્રોતા હતા, પરંતુ તેમને સાધનોનું જ્ઞાન બહુ દૃઢ હતું. નારદે તેમને (ભગવાનના ગુણો ગાવાનો ઉપદેશ કર્યો, પરંતુ તેમનું સાધનોનું જ્ઞાન દૃઢ રહ્યું અને નારદના ઉપદેશથી પણ તે હટ્યું નહિ. વળી તેમને પણ (સંસારમાં) વૈરાગ્ય ન હતો, તેથી વ્યાસ પણ મધ્યમ શ્રોતા છે, ઉત્તમ શ્રોતા નથી.

ત્રીજા શ્રોતા પરીક્ષિતને વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયો હતો, તેમણે ભાગવતનું શ્રવણ કરવા માંડ્યું તે પહેલાં તેમને વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયો હતો અને પોતાનું રાજપાટ ત્યજી ગંગાજીના

---

[11] તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ ૨.૨૫૪.

કિનારે મરણ માટે તૈયારી કરવા ગયા હતા, એ દર્શાવવા પ્રથમ સ્કંધમાં ૭ થી ૧૮ સુધીના બાર અધ્યાયો લખેલા છે, તેથી પરીક્ષિત ભાગવતનું શ્રવણ કરનાર ઉત્તમ અધિકારી હતા. તેથી જ પરીક્ષિત શુકદેવ પાસે ભાગવત શ્રવણ કરે છે ત્યારે નારદ અને વ્યાસ પણ તેનું શ્રવણ કરવા આવેલા.[12]

તેથી જ શુકદેવ પાસેથી માત્ર ભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી તેની મુક્તિ થઈ, તેથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી, શ્રવણનો ખરો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.[13]

વક્તાએ શ્રીમદ્‌ભાગવતનું શ્રવણ કરેલું હોવું જોઈએ, તે ચતુર હોવો જોઈએ, અને તેને ગુહ્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ, એ વક્તાના મુખ્ય ગુણો છે. શ્રોતા જીજ્ઞાસુ અથવા શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળો હોવો જોઈએ, અને મત્સરરહિત હોવો જોઈએ.[14]

એ પ્રમાણે પ્રથમ સ્કંધના અર્થનું અધિકારનું સંક્ષેપમાં વિવેચન કરી, હવે આપણે દશમસ્કંધનો અર્થ જોઈએ. દશમસ્કંધમાં ભગવાનની નિરોધલીલાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એમ ઉપર આવી ગયું છે. 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः' નિરોધનું લક્ષણ શ્રીમદ્‌ભાગવત ૨.૧૦.૬માં આપેલું છે. શક્તિઓને શયન કરાવી પછી તેઓની સાથે તેઓના ભોગ માટે આ ભગવાનનું શયન તે **નિરોધ**. 'આ' શબ્દથી આગળ રહેલા આત્મા તરીકે પ્રકાશતા ભગવાનને આંગળીથી દર્શાવે છે. જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના ભેદથી શયન ત્રણ પ્રકારનું છે. આત્મા એટલે દેહની નાડીરૂપ શક્તિઓ ૭૨ છે, અને આત્માની–ભગવાનની પોતાની શ્રી વિગેરે બાર શક્તિઓ છે, તેથી આ નિરોધનું પ્રતિપાદન કરનાર સ્કંધમાં (૩+૭૨+૧૨) ૮૭ અધ્યાયો છે.

' निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्य '-

'ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું શક્તિઓ પાછળ શયન એટલે હરિ શ્રીકૃષ્ણનું દુર્વિભાવ્ય શક્તિઓથી પ્રપંચમાં રમણ તે નિરોધ' એવી નિરોધની વ્યાખ્યા શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીસુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના આરંભની કારિકા ૯–૧૦માં આપેલી છે. પહેલી વ્યાખ્યામાં દેહની ૭૨ શક્તિઓ કહી તે દેહને અહિં પ્રપંચ કહેલો છે. દેહની એ શક્તિઓ દુર્વિભાવ્ય (જેઓનો ખ્યાલ ન આવી શકે તેવી) છે, તેમજ આત્મા એટલે ભગવાનની શ્રી, પુષ્ટિ, ગિર્ (સરસ્વતી), કાન્તિ, કીર્તિ, તુષ્ટિ, ઇલા (ભૂમિ), ઊર્જા (સર્વસામર્થ્યરૂપ), વિદ્યા, અવિદ્યા, ઇચ્છાશક્તિ અને માયા, એ બાર શક્તિઓ દુર્વિભાવ્ય જ છે. તેથી આ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું શક્તિઓ પાછળ શયન એટલે દુર્વિભાવ્ય શક્તિઓ સાથે પ્રપંચમાં રમણ તે **નિરોધ**. એવી રીતે આ વ્યાખ્યા જુદી દેખાતી હોવા છતાં એક જ છે.[15]

પ્રપંચની વિસ્મૃતિ(વિસ્મરણ,ભૂલી જવું તે)પૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ થાય તે નિરોધ છે, એવી પણ નિરોધની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. 'प्रपञ्चविस्मृतिः सर्वा

---

[12] શ્રીમદ્‌ભાગવત. ૧.૧૯.૧૦.

[13] તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ સપ્રકાશ ૩.૧.૨૪ થી ૨૯.

[14] તત્ત્વાર્થદીપ પ્રકાશ ૩.૧. ૪૧, ૪૮, ૫૯.

[15] ટિપ્પણી.

तदा(भगवदा)सक्तिश्च निरोधः’[૧૬] પ્રપંચની પૂરેપૂરી વિસ્મૃતિ અને ભગવાનમાં આસક્તિ એ નિરોધ છે. આવો નિરોધ નંદ વિગેરેને સિદ્ધ થયો, એમ અહિં કહેલ છે. ભક્તોને ભગવાન પ્રપંચ ભૂલાવે, એવી રીતે ભૂલાવે કે ફરી તેમને કોઈવાર પ્રપંચનું સ્મરણ પણ ન થાય; એવી રીતે પ્રપંચમાંથી તેઓનું મન હટાવી, પોતાની અંદર તેમને આસક્ત કરે તે નિરોધ.

એ પ્રમાણે નિરોધમાં ભક્તો પ્રપંચને તદ્દન વિસ્મરે છે; તેમના પ્રપંચનો લય થઈ જાય છે. નિરોધનો અર્થ પ્રલય પણ થાય છે. ભક્તોના પ્રપંચનો પ્રલય એટલે ભક્તોનો પ્રપંચ તદ્દન છૂટી જાય, જતો રહે તે નિરોધ. તેથી ‘भक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोधः’[૧૭] ‘નિરોધ’ એટલે ‘ભક્તોના પ્રપંચનો અભાવ’ એવી પણ નિરોધની વ્યાખ્યા આપેલી છે. ‘भक्तानामेव निस्तारः कृतः कृष्णेन संसृतेः । अतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति निश्चयः’[૧૮] શ્રીકૃષ્ણે ભક્તોનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરેલો છે, તેથી ભક્તોના પ્રપંચના પ્રલયરૂપ નિરોધ છે.’[૧૮] અહિં પ્રલય વિસ્મરણરૂપ છે. આ પ્રપંચનું વિસ્મરણ તે ભગવાનમાં આસક્તિ થવાનું અંગ છે. તેથી આ સર્વ વ્યાખ્યાઓનો અર્થ એક જ છે.

સર્વ ભક્તોને પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવવા અને તેઓને પોતામાં આસક્ત કરવા માટે જ ભગવાને નિરોધલીલા કરી છે. ભગવાન પોતે (ભક્તોના) સર્વ કર્મોમાં પ્રવેશ કરે છે, તે કર્મોને પોતાનાં કર્મો કરે છે અને તેમાંથી ભક્તોને છોડાવે છે.[૧૯] ભગવાન પ્રકટ થઈ એ પ્રમાણે ન કરે તો ભક્તોનો નિરોધ ન થાય. જેમ કાષ્ઠની બહાર રહેલો પ્રકટ અગ્નિ કાષ્ઠમાં પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાંસુધી કાષ્ઠની અંદર રહેલો અગ્નિ પણ કાષ્ઠને બાળી શકતો નથી તેમ ભગવાન પ્રપંચમાં સર્વત્ર હોવા છતાં, જ્યાંસુધી પ્રકટ થઈ પ્રપંચમાં પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાંસુધી પ્રપંચનો લય થતો નથી. તેથી ભક્તોના પ્રપંચનો લય કરવા અને તેઓની પોતામાં આસક્તિ કરવા માટે જ ભગવાને પ્રકટ થઈ સર્વ લીલાઓ કરેલી છે.[૨૦]

૩. હવે આપણે પ્રકરણાર્થ જોઈએ. દશમસ્કંધનાં મુખ્ય પાંચ પ્રકરણો છે.

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च त्रिभिस्तथा ॥
षड्भिर्विराजते योऽसौ पञ्चधा हृदये मम ॥१॥[૨૧]

ચારથી, ચારથી, ચારથી, ત્રણથી અને છથી, એ પ્રમાણે પાંચ રીતે જે મારા હૃદયમાં વિરાજે છે તે (ભગવાનને હું નમન કરું છું).

આ પાંચ પ્રકરણો કહેલાં છે, તે નીચે પ્રમાણે છેઃ–

(૧) પહેલું પ્રકરણ **ચાર** અધ્યાયનું (અધ્યાય ૧ થી ૪). આ પ્રકરણમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થએલ હોવાથી આ **જન્મપ્રકરણ** કહેવાય છે.

(૨) બીજું પ્રકરણ **ચારથી** એટલે ચાર અવાંતર (પેટા પ્રકરણો)નું બનેલું છે, અને તે દરેક અવાંતર પ્રકરણ સાત સાત અધ્યાયોનું છે. તેથી આ બીજું પ્રકરણ ૨૮ અધ્યાયોનું (૫ થી ૩૨નું) બનેલું છે. આ તામસપ્રકરણ કહેવાય છે; કારણ કે તામસ

---

[૧૬] શ્રીસુબોધિની ૧૦.૧૧.૪૮. [૧૭] શ્રીસુબોધિની ૨.૧૦.૧. [૧૮] શ્રીસુબોધિની દશમસ્કંધ પ્રારંભ કારિકા ૧૫.૧૬. [૧૯] શ્રીસુબોધિની ૧૦.૨૫.૩. [૨૦] શ્રીસુબોધિની દશમસ્કંધ પ્રારંભ કારિકા ૧૬થી ૧૮. [૨૧] શ્રીસુબોધિની દશમસ્કંધ પ્રારંભ કારિકા ૨.

ભક્તોનો નિરોધ કરવા માટે આ પ્રકરણમાં કહેલી લીલાઓ ભગવાને કરેલી છે. અવાંતર પ્રકરણો અનુક્રમે પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ પ્રકરણો છે.

(૩) ત્રીજું પ્રકરણ ઉપરના બીજા પ્રકરણ પેઠે જ **ચારથી** એટલે દરેક સાત સાત અધ્યાયનાં ચાર અવાંતર પ્રકરણોનું એટલે ૨૮ અધ્યાયોનું છે. પૂર્વાર્ધના ૩૩ થી ૪૬ અને ઉત્તરાર્ધના પહેલા ચૌદ અધ્યાયનું છે, આ રાજસપ્રકરણ કહેવાય છે; કારણ કે રાજસ ભક્તોનો નિરોધ કરવા ભગવાને આ પ્રકરણમાં કહેલી લીલાઓ કરેલી છે.

(૪) ચોથું પ્રકરણ **ત્રણથી** એટલે દરેક સાત સાત અધ્યાયનાં એવાં ત્રણ અવાંતર પ્રકરણોનું છે; એટલે ઉત્તરાર્ધના અધ્યાય ૧૫ થી ૩૫ સુધીના ૨૧ અધ્યાયોનું છે. આ પ્રકરણ **સાત્ત્વિકપ્રકરણ** કહેવાય છે, કારણ કે સાત્ત્વિક ભક્તોનો નિરોધ કરવા માટે ભગવાને આ પ્રકરણમાં કહેલી લીલાઓ કરેલી છે. પ્રમેય, સાધન અને ફલ, એ ત્રણ આનાં અનુક્રમે અવાંતર પ્રકરણો છે. સાત્ત્વિકોને પ્રમાણની અપેક્ષા નથી, તેથી રાજસ અને તામસ પેઠે આમાં અવાંતર પ્રમાણ પ્રકરણ નથી.

(૫) પાંચમું પ્રકરણ છથી એટલે ઉત્તરાર્ધના ૩૬ થી ૪૧ સુધીના છ અધ્યાયોનું છે. તેમાં ભગવાનના ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણોનું (દરેક અધ્યાયમાં એક એક ગુણનું) પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી તે ગુણપ્રકરણ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે દશમસ્કંધના ૮૭ (પૂર્વાર્ધના ૪૬ + ઉત્તરાર્ધના ૪૧) અધ્યાયોનાં પાંચ પ્રકરણો છે. આ સ્કંધમાં અગીઆરમા અધ્યાય પછી બ્રહ્માના પ્રસંગના ત્રણ અધ્યાયો છે તે પ્રક્ષિપ્ત (ક્ષેપક) છે, તેથી તે ગણવામાં આવતા નથી.

તામસપ્રમેયપ્રકરણના અધ્યાયો ૧૨ થી ૧૮ થયા. આ તામસપ્રકરણનું બીજું અવાંતર **પ્રમેયપ્રકરણ** છે. આની પહેલાં તામસપ્રમાણપ્રકરણ અધ્યાય ૫ થી ૧૧ સુધીનું આવી ગયું. તેમાં ભગવાને જે લીલાઓ કરી તેથી તામસ ભક્તોનો ભગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રકરણની લીલાઓથી ભગવાનમાં તેઓની આસક્તિ થાય છે. આ પછીના તામસસાધનપ્રકરણમાં (અધ્યાય ૧૯ થી ૨૫માં) કહેલી લીલાઓથી તેઓનું ભગવાનમાં **વ્યસન** સિદ્ધ થાય છે, અને તે પછીના તામસ ફલપ્રકરણ(અધ્યાય ૨૬ થી ૩૨)માં ભગવાન તેઓને ફલનું દાન કરે છે.

सर्वतस्त्वधिकः स्नेहः पूर्वत्र विनिरूपितः ॥
आसक्तिस्तु द्वितीये तु तृतीये व्यसनं मतम् ॥
फलप्राप्तिश्चतुर्थे हि सिद्धो रोधश्चतुर्विधः ॥[२२]

પૂર્વત્ર એટલે પહેલાં, તામસપ્રકરણના અવાંતર પહેલા પ્રકરણમાં સર્વથી અધિક સ્નેહનું (પ્રેમનું) નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, બીજામાં આસક્તિનું અને ત્રીજામાં વ્યસનનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. ચતુર્થ અવાંતર પ્રકરણમાં ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનો નિરોધ તામસ ભક્તોનો આ તામસપ્રકરણમાં થએલ છે.

આ બીજા અવાંતર પ્રકરણનો અર્થ વેણુગીત(ગુજરાતી)માં પૃષ્ઠ ૯૫–૯૬માં આપેલો હોવાથી અહીં આપતા નથી.

---

૨૨. તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ ૩.૧૦. ૫૯ થી ૬૦.

૪. અધ્યાયોના અર્થનો વિચાર ઉપર સામાન્ય રીતે આવી ગયો છે, શ્રીસુબોધિનીમાં પણ દરેક અધ્યાયનો અર્થ અધ્યાયના આરંભમાં કારિકાથી કહેલ છે.

બારમા અધ્યાયમાં ભગવાને દેહાધ્યાસરૂપ ધેનુકને મારી ભક્તોના દેહાધ્યાસને મટાડ્યો છે.

તેરમા અધ્યાયમાં ભગવાને કાલિયનો નિગ્રહ કરી ભક્તોના ઇંદ્રિયોના અધ્યાસને મટાડેલ છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં ભગવાને દાવાગ્નિનું પાન કરી ભક્તોના પ્રાણાધ્યાસને મટાડેલ છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં ભગવાને પ્રલંબનો વધ કરી ભક્તોના અંતઃકરણના અધ્યાસને મટાડેલ છે.

સોળમા અધ્યાયમાં ભગવાને બીજા દાવાગ્નિનું નિવારણ કરી સ્વરૂપવિસ્મૃતિ દોષનું નિવારણ કરેલ છે.

સત્તરમા અધ્યાયમાં ભગવાને મુખ્યત્વે વયસ્યો(મિત્રો)નો નિરોધ કરેલો છે.

અઢારમા અધ્યાયમાં ભગવાને મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓનો નિરોધ કરેલો છે.

આ બારથી સત્તર સુધીના અધ્યાયોમાં અનુક્રમે ભગવાનના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, એ છ ગુણો(ધર્મો)નું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે અને અઢારમા અધ્યાયમાં ધર્મીનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે.

૫. વાક્યાર્થ, ૬. શબ્દાર્થ અને ૭. પદાર્થ, એ ત્રણે શ્રીસુબોધિનીમાં આપેલ છે; એટલે તે સંબંધી અહિં કાંઈ કહેવાપણું નથી.

આ અનુવાદ સંબંધી કાંઈક જણાવું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. ભાઇ ચુનીલાલ પરીખે આ છ અધ્યાયોના શ્રીસુબોધિનીનો અનુવાદ લખી આપવા મને જણાવ્યું. વાક્પતિ શ્રીમદ્વૈશ્વાનરાચાર્યચરણની વાણીનો અનુવાદ કરવો, એ કાર્ય ઘણું કઠિન છે. કોઈ કોઈ સ્થલે લેખ અને પ્રકાશમાં પણ જૂદા જૂદા અર્થો જણાવેલા હોય છે. આવું કઠિન કાર્ય કરવાની મારી શક્તિ નથી, એ હું બરાબર જાણું છું; છતાં ચુનીલાલભાઈની ઇચ્છાને અધીન થઈ એ કાર્ય કરવાનો મેં આ પ્રયાસ કરેલો છે. તેમાં ત્રુટિઓ ઘણી હશે જ, પરંતુ તેનાથી જો કોઈને કાંઈક પણ શ્રીમદાચાર્યચરણની વાણીનો ભાવાર્થ સમજાશે તો મારો પ્રયાસ સફલ થયો માનીશ.

શ્રીમહાપ્રભુપ્રાકટ્યોત્સવ
શ્રીવલ્લભાબ્દ ૪૬૨. સંવત ૧૯૯૬.
રાજકોટ સદર. (કાઠીઆવાડ)

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.

॥ श्रीगोकुलेशो विजयते ॥

શ્રી સુબોધિનીજી

શ્રીમદ્‌ભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ.

(તામસપ્રમેયપ્રકરણ અ.૧૨ થી ૧૮.)

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય બારમો.

यशोदानंदयोरेवं निरोधः सुनिरूपितः ।
गोपालानां निरोधोऽत्र सस्त्रीकाणां निरूप्यते ॥१॥

કારિકાર્થઃ—એવી રીતે યશોદા અને નંદના નિરોધનું સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું. અહીં (આ પ્રકરણમાં) સ્ત્રીઓ સહિત ગોપાલોના નિરોધનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.૧.

ગયા પ્રકરણમાં એટલે તામસપ્રમાણપ્રકરણમાં (દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ અધ્યાય ૫ થી ૧૧ સુધીમાં) યશોદા અને નંદના નિરોધનું સારી રીતે નિરૂપણ કરેલ છે. એ ગયા પ્રકરણમાં પણ પ્રસંગવશાત્ બીજાઓના (ગોપ અને ગોપીઓના) નિરોધનું નિરૂપણ કરેલું છે, પણ યશોદા અને નંદ એ બેના નિરોધનું સારી રીતે એટલે મુખ્યપણાથી નિરૂપણ કરેલું છે; હવે અહીં એટલે આ તામસપ્રમેયપ્રકરણ (અધ્યાય ૧૨ થી ૧૮ સુધી)માં ગોપાલો અને તેમની સ્ત્રીઓના નિરોધનું સારી રીતે એટલે મુખ્યપણાથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

मध्यमोयं समस्तानां निरोधः परिकीर्त्यते ।
पञ्चधैवानुभावोऽत्र दुष्टनिग्रहरूपवान् ॥२॥

આ સર્વનો મધ્યમ નિરોધ કહેવામાં આવે છે. દુષ્ટોના નિગ્રહરૂપી પાંચ પ્રકારનો અહીં પ્રભાવ (કહેવામાં આવે છે). કા.૨.

ગોપોનો એટલે ભગવાનના મિત્રોનો અને તેઓની સ્ત્રીઓ એટલે ગોપીઓનો અહીં જે નિરોધ મુખ્યપણાથી કહેવામાં આવે છે તે મધ્યમ છે. આ પહેલાંના પ્રકરણમાં તેમનો જે નિરોધ પ્રસંગવશાત્ કહેલ છે, તેથી વધારે સારી રીતે અથવા મુખ્ય રીતે તેઓનો નિરોધ અહીં કહેવામાં આવે છે, છતાં આવતા તામસસાધન (અધ્યાય ૧૯ થી ૨૫)પ્રકરણમાં આથી પણ વિશેષ સારી રીતે તેઓનો નિરોધ વર્ણવવામાં આવશે; તેથી આ પ્રકરણમાં તેઓના જે નિરોધનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તે મધ્યમ પ્રકારનો છે. આ પ્રકરણમાં (પહેલા પાંચ ૧૨ થી ૧૬ અધ્યાયમાં) દુષ્ટોના

નિગ્રહરૂપી ભગવાનનો પાંચ પ્રકારનો પ્રભાવ કહેવામાં આવે છે.

(૧) ધેનુકાસુર, (૨) કાલિયનાગ, (૩) પ્રથમ દાવાગ્નિ, (૪) પ્રલંબાસુર અને (૫) બીજો દાવાગ્નિ એ પાંચેનો ભગવાને નિગ્રહ કર્યો, એ આ પ્રકરણના પહેલા પાંચ (૧૨ થી ૧૬) અધ્યાયમાં અનુક્રમે કહેવામાં આવશે. અવિદ્યાના પાંચ પર્વ (ભાગ) છે. (૧) દેહાધ્યાસ; (૨) ઇંદ્રિયાધ્યાસ; (૩) પ્રાણાધ્યાસ; (૪) અંતઃકરણાધ્યાસ; (૫) સ્વરૂપનું વિસ્મરણ. દેહાધ્યાસ એટલે દેહ જ આત્મા છે એવી ભ્રાંતિ. (૧) ધેનુકાસુર આ દેહાધ્યાસરૂપ છે; (૨) કાલિયનાગ ઇંદ્રિયાધ્યાસરૂપ છે; (૩) પહેલો દાવાગ્નિ પ્રાણાધ્યાસરૂપ છે; (૪) પ્રલંબાસુર અંતઃકરણાધ્યાસરૂપ છે અને (૫) બીજો દાવાગ્નિ સ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ છે. આ પાંચે દુષ્ટોના નિગ્રહરૂપ એટલે આ પાંચે અવિદ્યાના પર્વનો નાશ કરનાર ભગવાનના પ્રભાવનું અહીં નિરૂપણ કરેલું છે. શ્રીકૃષ્ણોપનિષત્‌માં કહેલું છે કે "લોભ ક્રોધ વિગેરે દૈત્યો છે."[1] તે પ્રમાણે આ પાંચે અવિદ્યાનાં પર્વોએ ધેનુકાસુર વિગેરે દૈત્યોનું રૂપ લીધેલું; તેઓનો નિગ્રહ કરી ભગવાને અવિદ્યાનો નિરાસ કર્યો, એ ભગવાનના પ્રભાવનું અહીં નિરૂપણ કરેલું છે.

आध्यात्मिकीमविद्यां वै दूरीकर्तुं तथा कृतिः ।
तदर्थं क्रमतोऽध्याया उभयेषां तथा द्वयम् ॥३॥
स्नेहाधिक्यसुसिद्ध्यर्थं

આધ્યાત્મિકી અવિદ્યાને દૂર કરવા માટે જ તેવી (ભગવાનની) કૃતિ (થઈ). તે માટે ક્રમથી (પાંચ) અધ્યાયો (કહ્યા). ઉભયનો અધિક સ્નેહ સારી રીતે જણાવવા તેવી જ રીતે બે (અધ્યાયો કહ્યા.) કા.૩½.

ભગવાને એવી રીતે ધેનુક, કાલિયનાગ, પ્રથમ દાવાંગ્નિ, પ્રલંબ અને બીજા દાવાગ્નિનો નિગ્રહ કર્યો, એ ભગવાનની કૃતિ એટલે કાર્ય નિશ્ચય આધ્યાત્મિકી અવિદ્યાને દૂર કરવા માટે જ હતું. વ્રજમાં રહેલ સાધારણ ગોપો અને તેમની સ્ત્રીઓની આધ્યાત્મિકી અવિદ્યા દૂર કરવા માટે જ ભગવાને એ પાંચેનો નિગ્રહ કર્યો. સૂક્ષ્મ શરીરના અધ્યાસરૂપ અવિદ્યા તે આધ્યાત્મિકી અવિદ્યા. આધિભૌતિકી અવિદ્યારૂપ પૂતના હતી, તેનો નાશ ભગવાને પ્રથમ કર્યો છે. હવે તેઓની સૂક્ષ્મ અથવા લિંગ શરીરના અધ્યાસરૂપ એટલે આધ્યાત્મિકી અવિદ્યાનો નાશ કરવા આ ધેનુક વિગેરે પાંચેનો ભગવાન નિગ્રહ કરશે. ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી થાય તેવા દેહના અધ્યાસરૂપ અવિદ્યા તે આધિદૈવિકી અવિદ્યા. આ અવિદ્યા તો ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી તેનો નાશ કરવાનો છે જ નહિ. તેથી આ આધ્યાત્મિકી અવિદ્યાના પાંચ પર્વરૂપ ધેનુક વિગેરે પાંચેનો ભગવાન નિગ્રહ કરે છે, તે અહીં પ્રથમ પાંચ (૧૨ થી ૧૬) અધ્યાયોમાં અનુક્રમે કહેવામાં આવશે. ત્યાર પછીના બે (૧૭ અને ૧૮) અધ્યાયોમાં અનુક્રમે મુખ્યપણાથી ભગવાનના મિત્રો અને સખીઓ

---

[1] શ્રીકૃષ્ણોપનિષત્ શ્લો.૯.

અથવા સ્વામિનીઓ એ ઉભયના નિરોધનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. સાધારણ વ્રજવાસીઓના નિરોધથી મિત્રોનો અને સ્વામિનીઓનો નિરોધ આવી રીતે જૂદો વર્ણવ્યો છે. સાધારણ વ્રજવાસીઓ કરતાં મિત્રો અને સ્વામિનીઓનો સ્નેહ વિશેષ હતો, એમ જણાવવા તેઓનો નિરોધ આવી રીતે સાધારણ વ્રજવાસીઓના નિરોધ કરતાં જૂદો વર્ણવ્યો છે.

स्नेहान्तो मध्यमः स्मृतः ।
प्रथमं द्वादशेऽध्याये देहाध्यासो हि धेनुकः ॥४॥

મધ્યમ (નિરોધ) સ્નેહફલવાળો મનાએલો છે. પ્રથમ બારમા અધ્યાયમાં ધેનુક દેહાધ્યાસ છે. કા.૪.

સ્નેહ જેનું ફલ છે તે નિરોધ મધ્યમ મનાએલો છે. અહીં 'સ્નેહ' શબ્દ આસક્તિના અર્થમાં યોજાએલો છે, કારણ કે આ પહેલાંના પ્રમાણપ્રકરણમાં ભગવાન માટે સ્નેહ થયો છે. તેથી સ્નેહફલવાળો નિરોધ તો પહેલાં પ્રમાણપ્રકરણમાં થઈ ગયો છે. આ પ્રકરણમાં ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે અને આવતા સાધનપ્રકરણ(અધ્યાય ૧૯ થી ૨૫)માં વ્યસન થશે. તેથી જ નિબંધમાં કહેલું છે કે "સર્વથી અધિક સ્નેહનું પહેલામાં નિરૂપણ કરેલું છે, બીજામાં આસક્તિનું, અને ત્રીજામાં વ્યસનનું નિરૂપણ કહેલું છે, અને ફલની પ્રાપ્તિ ચોથા પ્રકરણમાં (અધ્યાય ૨૬ થી ૩૨માં) કહેલી છે. એવી રીતે ચાર પ્રકારનો નિરોધ થએલો છે."[1]

અહીં સુધી આ તામસપ્રમેયપ્રકરણનો અર્થ કહેલો છે. તામસપ્રમાણપ્રકરણમાં પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલા નંદમહોત્સવથી, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા પૂતનાથી થએલ ભયથી, સાતમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા કૌતુકોથી, આઠમા અધ્યાયમાં ગર્ગાચાર્યે કહેલાં વચનોથી, નવમા અધ્યાયમાં દામોદરલીલામાં ભગવાને દર્શાવેલ મુગ્ધભાવથી, દશમા અધ્યાયમાં ભગવાને કરેલ અતિ આશ્ચર્યકારક યમલાર્જુનના ભંગથી અને અગીઆરમા અધ્યાયમાં ભગવાને કરેલા વત્સાસુર તથા બકાસુરના ઘાતથી સર્વ વ્રજવાસીઓને ભગવાનમાં સ્નેહ થયો હતો. તેથી ત્યારપછીના આ પ્રકરણમાં તેમને પ્રમેય (ભગવાન)ની સંપત્તિ અથવા હૃદયમાં પ્રાપ્તિ થઈ અને તેથી તેમની ભગવાનમાં આસક્તિ થઈ, તેનું આ પ્રકરણમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.[2] વ્રજજનોને પ્રમેય (ભગવાન)ની પ્રાપ્તિ થએલી હોવાથી આ **તામસપ્રમેયપ્રકરણ** કહેવાય છે. તેથી આ પ્રકરણમાં ભગવાને સાધનની અપેક્ષાવિના પોતાના **પ્રમેયબલથી** નિરોધ કરેલો છે.

હવે આ પ્રકરણના પહેલા એટલે બારમા અધ્યાયનો અર્થ કહે છે. આરંભમાં બારમા અધ્યાયમાં **ધેનુક દેહાધ્યાસ** છે. આ અધ્યાયમાં પ્રથમ (શ્લો. ૫ થી ૮) લીલાના સંબંધવાળી વસ્તુઓના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભગવાન કરાવે છે, અને ત્યારપછી દશ રસવાળી લીલાનો અનુભવ (શ્લો. ૯ થી ૧૮) કરાવે છે. આવી રીતે દશ રસવાળી

---

[1] તત્ત્વદીપનિબંધ ૩. ૧૦. ૫૯–૬૦.   [2] તત્ત્વદીપનિબંધ ૩. ૧૦. ૫૭ થી ૫૯.

લીલાનો અનુભવ થવાથી તેઓનો (ભગવાનમાં) ભાવ ઉત્પન્ન થયા પછી, તેમને દેહ વિગેરે સર્વનું વિસ્મરણ થયું એમ જ કહેવું યોગ્ય છે. વળી આ દેહ વિગેરેનું વિસ્મરણ તે વખતને માટે જ થયું એમ કહેવું યોગ્ય નથી, પણ સર્વકાલને માટે તેમને દેહ વિગેરેનું વિસ્મરણ થયું એમ જ કહેવું જોઈએ. તેથી આ દશ રસવાળી લીલાના અનુભવ પછી ધેનુકના વધનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તેથી દેહના વિસ્મરણનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ જ કહેવું જોઈએ. ધેનુકનો વધ (નાશ, એટલે દેહનું વિસ્મરણ, તેથી ધેનુક એટલે દેહના વિસ્મરણનો અભાવ અર્થાત્ દેહનું સ્મરણ અથવા દેહાધ્યાસ. તેથી ધેનુક એ દેહાધ્યાસરૂપ દૈત્ય હતો. ધેનુકથી જૂદો કોઈ દેહાધ્યાસ ન હતો, તેથી ધેનુકના વધથી તેમનો દેહાધ્યાસ ગયો અને તેથી પછી તેમને દેહની સ્મૃતિ ન રહી.

અધ્યાસ તો અવિદ્યાથી જ થાય એવો નિયમ છે એમ કેટલાક માને છે. "દુર્જનને પણ સંતોષ થાઓ" એવા ન્યાયથી એવા દુરાગ્રહીઓને કહેવું કે તમારો એ નિયમ માટે આગ્રહ જ હોય તો આ ધેનુકને જ તેવો (અવિદ્યારૂપ) માનો, કારણ કે દેહાધ્યાસ હોય તેને આવશ્યક (જરૂરી) દેહનાં કર્મો માટે પ્રવૃત્તિ થવાથી ભગવાનના ભજનમાં પ્રતિબંધ (વિઘ્ન) થાય છે. દેહાધ્યાસનું કાર્ય એ છે કે દેહનાં જરૂરી કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના કારણથી ભગવાનના ભજનમાં વિઘ્ન કરવું. ધેનુક આવી જ રીતે ભગવાનના ભજનમાં વિઘ્ન કરતો હતો. ગોપો ધેનુકના વનમાં જઈ અમુક પ્રકારે ભગવદ્‌ભજન કરવા ઇચ્છતા હતા; તે પ્રકારે ભગવાનનું ભજન કરવા માટે ધેનુકના વનમાં જવું જરૂરી હતું. ધેનુક તેઓને પોતાના વનમાં આવવા દેતો નહિ અને તેથી કરી તેઓ જે પ્રકારે ભગવાનનું ભજન કરવા ઇચ્છતા હતા તેમાં વિઘ્ન કરતો હતો. ધેનુક બહુ વીર્યવાળો હતો. (શ્લો. ૨૩.) વળી માણસોનો આહાર કરતો હતો. (શ્લો. ૨૪.) આવા બહુવીર્યવાળા અને માણસોનો આહાર કરનારા ધેનુકના વનમાં જે જાય તેનું અનિષ્ટ થવાનો સંભવ રહે છે, તેથી ભગવાનને તેવા ભયના સ્થાનમાં જવાની વિજ્ઞાપના કરવી એ તેમનામાં પ્રેમ હોવાથી વિરુદ્ધ છે. છતાં ગોપો ધેનુકના વનમાં જવાની ભગવાનને પ્રેમથી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે, (શ્લો. ૨૧.) તેનું કારણ એ જ છે કે જે રીતે ભગવાનનું ભજન કરવા તેઓ ઇચ્છતા હતા તેમાં ધેનુક વિઘ્ન કરતો હતો. વળી ગોપો જે રીતે ભગવાનનું ભજન કરવા ઇચ્છતા હતા તે રીતે તેઓ પોતાનું ભજન કરે તે ભગવાનને પણ ઇષ્ટ હતું. એમ અહીં (શ્લો. ૨૦માં) શ્રીદામા નામનો જે ગોપ ભગવાનને આવી વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં મુખ્ય હતો તેને રામ અને કેશવનો સખા (મિત્ર) કહ્યો તેથી સૂચવેલું છે. તેથી ધેનુક દેહાધ્યાસરૂપ હતો, કારણ કે દેહના ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના નિમિત્તને લીધે જે ભજનમાં વિઘ્ન કરે તે દેહાધ્યાસ. મરણ કરનાર રાક્ષસથી દૂર ભાગવું એ દેહનો ધર્મ. તેમાં ગોપોની પ્રવૃતિ કરાવી એટલે તેઓને પોતાથી દૂર રાખી, પોતાના વનમાં પ્રવેશ કરવા ન દઈ, ધેનુક તેમને તે ઇચ્છતા હતા તેવા પ્રકારે ભગવાનનું ભજન કરવામાં વિઘ્ન કરતો હતો. તેથી તેના આ કાર્યથી પણ એવો જ નિર્ણય થાય છે કે તે દેહાધ્યાસ જ હતો.

तद्वधो ज्ञानपूर्वो हि फलावधि निरूप्यते ।
कालीय इन्द्रियाण्याहुर्विषयास्तद्विषं मतम् ॥५॥

કારણ કે જ્ઞાનપૂર્વક ફલ (પ્રાપ્તિ) સુધી તેના વધનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કાલિય ઇંદ્રિયો (છે એમ) કહે છે અને વિષયો (એ) તેનું (કાલિયનું) વિષ (છે એમ) ગણાય છે. કા.૫.

જ્ઞાનપૂર્વક, ફલની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યાં સુધી ધેનુકના વધનું નિરૂપણ કરેલું છે. આવી રીતે તેના વધનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી પણ તે દેહાધ્યાસ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ તત્ત્વજ્ઞાન સ્વભાવથી જ દેહાધ્યાસનો નાશ કરે છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે દેહાધ્યાસ અવશ્ય છૂટે જ છે, તેમ ભગવાનની લીલાના (શ્લો. ૮ થી ૧૮) જે રસનો ગોપોને અનુભવ થયો તે અનુભવના સ્વભાવથી તેવી અમુક પ્રકારની લીલાના રસનો અનુભવ કરવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ, અને તેથી પોતાની ઇચ્છેલી લીલામાં ધેનુક વિઘ્ન કરે છે, એ જ ધેનુકનો ધર્મ તેમને જણાયો. તે સિવાયના બીજા તેના ધર્મો (તે બહુ વીર્યવાળો અને માણસોનો આહાર કરનાર છે તે ધર્મો) દેખાતા હતા, છતાં ભગવાનને વનમાં જવાની વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં તે આડા ન આવ્યા, અને તેમણે ધેનુકના વનમાં જવાની ભગવાનને વિજ્ઞપ્તિ કરી અને તેથી ધેનુકનો નાશ થયો. જેમ આત્મા ઉપર ઘણો અનુરાગ થતાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી દેહાધ્યાસનો નાશ થાય છે તેમ ભગવાન ઉપર ઘણો અનુરાગ થતાં ભગવાનની લીલાના રસનો અનુભવ થાય છે અને તેથી પણ દેહાધ્યાસનો નાશ થાય છે, કારણ કે ભગવાન આત્મસ્વરૂપ છે, અને રસસ્વરૂપ પણ છે તેમાં કાંઈ શંકા જ નથી. ગોપોને ભગવાન ઉપર ઘણો અનુરાગ થતાં, ભગવાનની લીલાના રસનો તેમને અનુભવ થયો અને તેથી ધેનુકનો નાશ થયો.

આ ધેનુકનો વધ જ્ઞાનપૂર્વક છે. પ્રથમ જ્ઞાન થયું અને પછી ધેનુકનો વધ થયો: લીલાના સંબંધવાળા તરુ (વૃક્ષ) વિગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન (શ્લો. ૫ થી ૮) અને દશ રસવાળી લીલાનો અનુભવ (શ્લો. ૯ થી ૧૮) એ જ્ઞાન. તરુઓ વિગેરે લીલાના પદાર્થોનું જ્ઞાન ભગવાન બલદેવને કરાવે છે છતાં બીજાંઓ પણ તે પ્રસંગે તેનું શ્રવણ કરે છે, તેથી તેઓને પણ તે જ્ઞાન થાય છે. આવું જ્ઞાન થયા પછી ધેનુકનો વધ થએલ છે. જેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસનો નાશ થાય જ, તેમજ ભગવાનની લીલાના રસના અનુભવથી પણ દેહાધ્યાસનો નાશ થાય જ. તેવી રીતે અહીં ધેનુકનો નાશ થએલ હોવાથી પણ તે દેહાધ્યાસરૂપ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ ધેનુકના વધનું ફલની પ્રાપ્તિ સુધી નિરૂપણ કરેલું છે. દેહાધ્યાસ નષ્ટ થતાં ઘણો ઉચો અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં જે ફલની પ્રાપ્તિ થાય તેવું જ ફલ પણ ગોપોને મળેલ છે. ધેનુકના વધથી તરત જણાતું ફલ તો તાલના ફલનું ભોજન અને ભયનો અભાવ છે (શ્લો. ૪૦.); પણ વસ્તુતઃ દેહાધ્યાસ દૂર થવાથી તેમણે વિષવાળા શ્રીયમુનાના જલનું પાન કરી પ્રાણ તજ્યા (શ્લો. ૪૯); ત્યારે ભગવાને પોતાની અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિથી તેઓને સજીવન કરી નવા જ્ઞાનપૂર્ણ અલૌકિક દેહની તેમને પ્રાપ્તિ કરાવી.

આ ફલ તેમને દેહાધ્યાસ મટવાથી પ્રાપ્ત થએલ છે અને તેથી આ ફલની પ્રાપ્તિ સુધી આ વર્ણન કરેલું છે.

કાલિયનાગ ઇન્દ્રિયોરૂપ હતો, અને તેનું વિષ વિષયોરૂપ હતું. જેમ સર્પના વિષથી મરણ થાય છે તેમ વિષયોમાં રચીપચી રહેતી ઇન્દ્રિયોથી પણ મરણ થાય છે. તેથી કાલિય ઇન્દ્રિયોરૂપ હતો અને તેનું વિષ વિષયોરૂપ હતું એમ કહેલ છે.

तत: सर्वविनाश: स्यादित्यन्ते मरणाभिधा ।
ततश्चेज्जीविता: सर्वे पुनर्देहान्तरास्थिति: ॥६॥

તેથી સર્વનો વિનાશ થાય, તેથી છેવટે મરણ કહેલું છે. પછી જો સર્વને ફરી જીવાડવામાં આવે તો બીજા દેહની પ્રાપ્તિ (થઈ હોવી જોઈએ.) કા.૬.

આધ્યાત્મિકી અવિદ્યા દૂર કરવા ઘેનુક વિગેરેનો ભગવાને નિગ્રહ કરેલ છે એમ પ્રથમ કહેલ છે, તેથી આધ્યાત્મિક દેહ વિગેરેનો અધ્યાસ મટાડવાનો છે. આધ્યાત્મિક દેહ એટલે લિંગશરીર અથવા સૂક્ષ્મશરીર. તેથી પ્રાકૃત લિંગશરીરનો અધ્યાસ અહીં મટાડવાનો છે, તેથી જ આગળ ગોપો કાલિયના વિષવાળાં યમુનાજલનું પાન કરે છે ત્યાં (શ્લો.૪૯) તેઓને "દૈવે હણેલા ચિત્તવાળા" કહેલા છે.

કાલિય ઇન્દ્રિયોરૂપ હતો અને તેનું વિષ વિષયોરૂપ હતું. તેથી જેમ વિષયોમાં રચીપચી રહેલી ઇંદ્રિયોથી મરણ થાય તેમ આ કાલિયના વિષવાળા જલના પાનથી મરણ થાય. તેથી "ગોપો સર્વે વિષવાળા જલનું પાન કરી મરણ પામ્યા" એમ કહેલું છે. તેમના લિંગશરીરનો પણ નાશ થયો એમ દર્શાવવા તેઓને "દૈવે હણેલા ચિત્તવાળા" કહેલા છે. આવા મરણ પછી તે બધાને પુનઃ ભગવાન પોતાની અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિથી જીવતા કરે છે. તે બધા ફરી જીવતા થાય છે ત્યારે તેમને જે દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પ્રારબ્ધ કર્મથી ઉત્પન્ન થએલ દેહ નહોતો, કારણ કે તેમના લિંગશરીરનો પણ નાશ થએલ તેથી પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ થએલ, તેથી તેમને જે નવો દેહ પ્રાપ્ત થયો તે પ્રારબ્ધ કર્મથી ઉત્પન્ન થએલો હોઈ શકે જ નહિ; તેથી તેમને નવા જ દેહની પ્રાપ્તિ થઈ. લીલામાં રહેલા ભક્તોનાં જીવન વિગેરે સર્વ અલૌકિક હોવાથી અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થએલ હોતાં નથી, એમ જણાવવા આ સર્વ કહેલ છે.

લીલામાં રહેલ ભક્તોનાં જીવન વગેરે અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થએલ ન હોય તો કાલિયના વિષવાળાં યમુનાજલનું પાન કર્યા પહેલાંના આ ભક્તોના દેહો અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થએલા હતા કે નહિ, એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. વસ્તુતઃ તેઓના પહેલાંના દેહો પણ અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થએલા નહોતા, પરંતુ અલૌકિક જ હતા, ભગવાને જેમ લીલામાં રહેલ તરુ વિગેરેનું સ્વરૂપ (શ્લોક ૫ થી ૮) બલદેવ વિગેરેને પોતાની વાણીથી જણાવ્યું તેમ આ ગોપોનું સ્વરૂપ હાલના જીવોને પોતાની કૃતિથી જણાવવા માટે, પ્રથમ તેઓમાં લૌકિક ભાવનું સ્થાપન કર્યું, અને પછી તેઓના દેહાધ્યાસ વિગેરેનો નાશ કરી તેઓને અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત કરાવ્યો, વસ્તુતઃ તેઓ લીલાના જીવો હોવાથી તેઓમાં

સદા ભગવદ્‌ભાવ જ હતો, ભગવદ્‌ભાવવિનાનો કોઈ ભાવ તેઓમાં કોઈ સમયે ન હતો જ; પણ હાલના જીવોને તેઓનું સ્વરૂપ જણાવવા જ ભગવાને તેઓમાં પ્રથમ લૌકિક ભાવનું સ્થાપન કરેલું અને પછી તેઓને નવા અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ કરાવી.

કારિકાર્થ સંપૂર્ણ.

આ પ્રમાણે આ અધ્યાયનો અર્થ કહ્યો. હવે શ્લોકાર્થનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં ભગવાને (૧) દેશની શુદ્ધિ, (૨) વનમાં પ્રવેશ અને (૩)વનમાં ક્રીડા કરવાનું મન કર્યું, એમ પહેલા ત્રણ શ્લોકથી અનુક્રમે કહેલું છે. વન સાત્વિક હોવાથી વનમાં જ જ્ઞાન થાય.[૧] વળી વનમાં ઉદ્વેગ પણ થાય નહિ, તેથી ત્યાં ક્રીડા કરવાનું મન થયું એ કહેવાનું છે; અને ગામથી જૂદા પ્રકારથી[૨] વનમાં પ્રવેશ કરવાનો છે; તેથી (આ પ્રકરણમાં કહેલી) ભગવાનની મધ્યમ લીલામાં[૩] આરંભમાં દેશશુદ્ધિ કહેલી છે, કારણ કે વૃંદાવનમાં ઘણા દૈત્યો[૪] હતા. તેથી પ્રથમ શ્લોકમાં દેશની શુદ્ધિ કહે છે.

---

૧. આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનપૂર્વક ધેનુકના વધનું નિરૂપણ કરવાનું છે. તેથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવાનું છે છતાં દેશની શુદ્ધિ, વનપ્રવેશ વિગેરેનું પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે કારણ કે, જ્ઞાન વનમાં જ થાય છે. "જ્ઞાન સત્વમાંથી થાય છે" અને "વન સાત્વિક વાસ છે." તેથી જ્ઞાન વનમાં જ થાય છે એમ કહેલું છે. (प्र)

વનમાં જતાં રસ્તામાં જ્ઞાન થતું નથી, એમ દર્શાવવા "વનમાં જ જ્ઞાન થાય" એમ કહેલ છે. વનમાં જતાં માર્ગમાં વનમાં કરવાનાં સત્કાર્ય થઈ શકે તેમ હોવા છતાં બીજાં કોઈ મળી આવે એવું સંભવે છે અને તેથી (મનમાં) ઉદ્વેગ થાય, પણ વનમાં એવી રીતે ઉદ્વેગ થતો નથી, તેથી વન જ સાત્વિક ગણાય છે. (ले)

૨. ત્રીજા શ્લોકમાં "વન જોઈને ભગવાને રમણ કરવા મન કર્યું" એમ કહેલ છે. વનપ્રવેશ થઈ ગયા પછી એ સંભવે, તેથી વનપ્રવેશ ન વર્ણવ્યો હોત તો પણ ત્રીજા શ્લોકના અર્થથી સમજાત જ, છતાં બીજા શ્લોકમાં વનપ્રવેશનું નિરૂપણ કરેલું છે; કારણ કે આ પહેલા અગીઆરમા અધ્યાયમાં પણ ૩૮મા શ્લોકથી વનલીલા વર્ણવેલી છે; પરંતુ તે ગામની નજીકની જ છે એટલે તે ગામના સંબંધવાળી જ ગણાય. અહીં તો તેથી જૂદા પ્રકારની એટલે કેવલ વનની જ લીલા કહેવાની છે; તેથી ગામથી જૂદા પ્રકારથી વનમાં પ્રવેશ કર્યો તેનું નિરૂપણ જરુરી છે. (ले)

૩. તામસપ્રકરણના પ્રમાણ, પ્રમેય અને સાધન, એ ત્રણ અવાંતર પ્રકરણોમાં વ્રજજનોને અનુક્રમે પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસનની સિદ્ધિ થયાનું નિરૂપણ કરેલું છે, એમ નિબંધમાં કહેલ છે, તેથી આ પ્રમેય–અવાંતર પ્રકરણમાં આસક્તિ સિદ્ધ થવાની જે લીલા કરી તે મધ્યમ લીલા થઈ. (यो)

૪. મધુ દૈત્યનું વન તે મધુવન તેમાં તેની પુત્રી વૃંદાનું આ વૃંદાવન હોવાથી તેમાં ઘણા દૈત્યો હતા. (ले)

(प्र) દશદિગન્ત વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ વિરચિત પ્રકાશ.

(ले) ગોસ્વામી શ્રીવલ્લભજીકૃત લેખ. (यो) ભગવદીય લાલુભટ્ટજીની યોજના.

ततश्च पौगण्डवयःश्रितौ व्रजे वभूवतुस्तौ पशुपालसंमतौ ॥
गाश्चारयन्तौ सखिभिः समं पदैर्वृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रतुः ॥१॥

ત્યાર પછી પૌગંડ વયને ધારણ કરેલા તે બે વ્રજમાં પશુપાલના માન્ય થયા; અને સખાઓની સાથે ગાયો ચરાવતા (પોતાના) પગલાંઓથી વૃંદાવનને ઘણું જ પવિત્ર કરતા હતા.૧.

છઠ્ઠા વર્ષથી આરંભી નવ વર્ષ સુધીની અવસ્થા પૌગંડ વય કહેવાય છે. છઠ્ઠું, સાતમું, આઠમું, અને નવમું એ ચાર વર્ષ પૌગંડ વય કહેવાય છે; કારણ કે (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ) ચાર પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર કાલની અભિમાની દેવતાઓ ભગવાનની આં અવસ્થામાં ભગવાનની સેવા કરવા આવેલ તે 'પૌગંડ' કહેવાય છે.

પ્રથમ દોષોના અભાવનું[1] નિરૂપણ કરવું જોઈએ, તેથી ભગવાનમાં કોઈ પ્રકારનો દોષ નથી એમ દર્શાવવા પહેલાં (તામસપ્રમાણપ્રકરણમાં)પાંચ વર્ષ સુધીના

---

[1] પુરુષમાં દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, અને જીવ એ પાંચનો સમૂહ હોય છે. ભગવાનમાં પણ એ પાંચે જણાય છે, તેથી જેમ પુરુષમાં દોષ દેખાય છે તેમ ભગવાનમાં પણ દોષ હોવાનું જણાય; તેથી ભગવાનમાં દોષ નથી એમ સિદ્ધ કરવા ભગવાનમાં દેહ વિગેરે પાંચે નથી, એમ પ્રમાણપ્રકરણમાં દેખાડેલું છે. ભગવાનમાં દોષ ન હોય તો ભક્તોમાં પણ દોષ નથી એમ સિદ્ધ થાય, કારણ કે ભગવાનમાં દોષ ન હોય અને ભક્તોમાં દોષ હોય તો ભગવાન તેઓને પોતાના સખા ન કરે અથવા સખ્યનું દાન ન કરે; તેથી ભગવાનમાં દોષ નથી એમ પ્રમાણપ્રકરણની લીલામાં દર્શાવેલ છે. કારણ કે જીવના જન્મસમયે નંદમહોત્સવ જેવો ઉત્સવ ન થાય, જીવથી પૂતનાનો નાશ ન થાય, તેમજ પૂતનાને મુક્તિ પણ ન આપી શકાય, તેથી ભગવાન જીવ ન હતા. વળી પોતાના ઉપર અપકાર કરનારી પૂતના ઉપર પણ બ્રહ્મા વિગેરેને પણ ન મળી શકે તેવો પુરુષાર્થ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તેવી કૃપા ભગવાને કરી. પોતાના ઉપર અપકાર કરનાર ઉપર આવી કૃપાવાળું કોઇ બીજાનું અંતઃકરણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે (લોકમાં) જ્યાં કાંઈક ઉત્તમતા દેખાય છે તે પોતાના સ્વાર્થથી વિરુદ્ધ હોતી નથી, તેથી ભગવાનમાં અંતઃકરણનો પણ દોષ ન હતો. તેમ જ ભગવાનમાં પ્રાણનો દોષ પણ ન હતો, કારણ કે પૂતનાનું ધાવણ પચાવી ન શકાય તેવા વીર્યવાળું હતું. તેવા ધાવણનું પાન કરનારના પ્રાણની રક્ષા થઈ શકે જ નહિ. વળી ભગવાન નાના બાલક હતા અને પ્રાણના ધર્મરૂપ ધાવણની જરૂર હતી. ત્યારે તેમના પ્રવાલ જેવા કોમલ ચરણના સ્પર્શથી ગાડું ઉંધું પડી ગયું; આવી રીતે નાના બાલકના ચરણના સ્પર્શથી જ ગાડું ઉંધું વળે જ નહિ. ભગવાને આ પ્રમાણે પોતાની અવસ્થાથી વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું તેથી તેમનામાં ભૌતિક પ્રાણ ન હતા એમ જ સિદ્ધ થાય છે; તેવી જ રીતે તૃણાવર્તને ગળાથી પકડી માર્યો, અને બકના મુખમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો, તે પ્રસંગો પરથી પણ તેમનામાં ભૌતિક પ્રાણ ન હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી ભગવાને પોતાના મુખકમલમાં સર્વ બ્રહ્માંડ

કાલનું નિરૂપણ કરેલ છે. ત્યાર પછી તે બેએ રામ અને કૃષ્ણે તારુણ્ય પેઠે પૌગંડ
વય જ ધારણ કર્યું, અને વ્રજમાં પશુપાલોના માન્ય થયા, અથવા પશુ-
ઓનું પાલન કરવાને યોગ્ય થયા. આ રામ અને કૃષ્ણ ઉભયનું સમાન ચરિત્ર છે,
તેથી બંનેનું સાથે જ નિરૂપણ કરેલું છે. તેઓ સખાઓ સાથે ગાયોને ચારતા
હતા. સખાઓ એટલે સખ્ય જેમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવા બાલકો. ગાયોનું પાલન
એ ગોપાલોનો ધર્મ છે. એ ધર્મ સખાઓ પાસે તે બંને કરાવે છે, કારણ કે જો
સખાઓ આ ધર્મનું આચરણ ન કરે તો સખ્ય પ્રાપ્ત કરેલ તેઓ(નું ચિત્ત) કદાચ
વિક્ષિપ્ત થાય તો તેઓને વૈકુંઠમાં લઈ જવારૂપ તેઓનું આત્મસમર્પણ ઘટે નહિ[1],

દેખાડી એક જ સમયે પોતે નાના અને મોટા છે એમ દર્શાવ્યું, અને ઘણાં દોરડાં સાંધવા
છતાં યશોદાજી ભગવાનને બાંધી શક્યાં નહિ અને તે કાર્યમાટે દોરડાં ટૂંકાં જ પડ્યાં.
તેથી ભગવાનમાં ભૌતિક ઇન્દ્રિય અથવા દેહ ન હતા એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે
કોઈનો દેહ એક જ સમયે નાનો (બ્રહ્માંડમાં રહેલો) અને (બ્રહ્માંડોને પોતાની અંદર
સમાવનારો) મોટો હોઈ શકે જ નહિ, અથવા કોઈનો દેહ એવો હોઈ શકે નહિ કે
ગમે તેટલાં દોરડાં સાંધવા છતાં તેનાથી બંધાઈ ન શકે. તેથી ભગવાનને લૌકિક દેહ
વિગેરે ન હતાં, અને તેથી દેહ વિગેરેના અધ્યાસરૂપ દોષો પણ ભગવાનમાં ન હતા,
પણ ઘણા અલૌકિક ગુણો હતા. તેથી ભગવાનનું શરીર નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણવાળું
હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વનું ભગવાનના પ્રથમ પાંચ વર્ષના વયમાં નિરૂપણ
કરેલું છે, તેથી તે પહેલાં પાંચ વર્ષ દોષોનો અભાવ જણાવનાર કાલના અભિમાની
દેવતા હતા; તેથી પ્રથમ તેઓનું નિરૂપણ કરેલું છે. (टि+प्र)

[1] ગોરક્ષા વૈશ્યનો ધર્મ છે. વૈશ્ય વર્ણનો તે ધર્મ છે. ભગવાનનું સખ્ય જેઓને
પ્રાપ્ત થયું હોય તેમને વર્ણના ધર્મ–ગોરક્ષાની અપેક્ષા નથી, તેમજ તેઓના ચિત્તમાં
વિક્ષેપ થાય એ અસંભવિત છે; પરંતુ ભગવાને તેમને સખ્યનું દાન કરેલ છતાં
તેઓના સ્વાભાવિક ધર્મ તેઓમાં રહેવા દઈને જ સખ્યનું દાન કરેલ. ભગવાને તેઓના
સ્વાભાવિક ધર્મો તેમનામાં રહેવા દઈ તેઓને સખ્યનું દાન કર્યું, તેથી તેમને અધિક
લાભ થયો પણ કાંઈ હાનિ થઈ નથી. તેઓના સ્વાભાવિક ધર્મો તેઓમાં રહ્યા
તેથી જ આગળ તેઓ "દૈવથી હણાએલ ચિત્તવાળા" થયા અને વિષના પાનથી
તેમનું મરણ થયું, તેથી જ વિષપાનરૂપી કર્મના બાનાથી ભગવાને તેઓના સ્વાભાવિક
સર્વ પહેલાંના ધર્મો દૂર કર્યા. આ પ્રમાણે ભગવાને તેમના સ્વાભાવિક ધર્મો રહેવા
દીધેલ હોવાથી, તેઓને સખ્યનું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાન તેમનું કર્તવ્ય-
ગાયોનું રક્ષણ તેમની પાસે કરાવતા હતા. કારણ કે જો તેઓ તે ન કરે તો તેમના
સ્વાભાવિક ધર્મોને લીધે તેમનું ચિત્ત જ્યાં ત્યાં ભટકે, ભગવાનના માહાત્મ્યને ગ્રહણ
કરી શકે નહિ અને તેથી ભગવાનના લોકનું દર્શન કરવાની તેમની ઇચ્છા પણ ન
થાય, અને તેથી તેમને વૈકુંઠનું દર્શન પણ થાય નહિ,* કારણ કે ભગવાનને સમર્પણ

---

*જુઓ અ.૨૫ શ્લો.૧૧થી૧૪. टि. શ્રીગુસાંઇજીકૃત ટિપ્પણી અને प्र. પ્રકાશ.

તેથી આ સખાઓ સાથે તેઓ ગાયો ચારતા ચારતા પોતાનાં પગલાંથી વૃંદાવનને ઘણું જ પુણ્ય કરતા હતા. તેઓનાં પગલાંઓ વૃંદાવનમાં પડવાથી તે ઘણું જ પવિત્ર થતું હતું, કારણ કે તે પગલાં પુણ્યનું ધામ છે એમ પ્રથમ[1] કહેલ છે.

અથવા **સમ** એટલે એકસરખા ખાડા ટેકરા વિનાના વૃંદાવનને ઘણું જ પુણ્ય કરતા હતા. આ વૃંદાવન સમ હોવાથી યાગભૂમિ (યજ્ઞ જયાં કરવામાં આવતા તેવી) હતી. હમણાં ભગવાનનાં પગલાં પડવાથી તે પુણ્યસ્વરૂપ જ થઈ; કારણ કે પગલાં પુણ્યનું ધામ છે. પુણ્ય આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે, અને પોતાનાં ઇચ્છેલાં ફલ આપનારું છે. તેવી જ રીતે વૃંદાવનમાં ભગવાનનાં પગલાં પડવાથી તે સાધનવિનાના જીવોને ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાનું સાધન થયું, અને તેમાં ભગવાનની અમુક લીલાઓ થવાથી પોતે જ ફલસ્વરૂપ થયું. તેથી વૃંદાવન સ્વતઃ ફલસ્વરૂપ થવાથી અને સાધનવિનાનાઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિનું સાધન થવાથી તે પુણ્યથી પણ વધ્યું. તેમ જ ભગવાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ન હોય તેવાને પણ તે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી પુણ્યથી પણ ઘણું જ ઉત્તમ થયું. ૧.

પછી ભગવાને વૃંદાવનમાં વિશેષ રીતે પ્રવેશ કર્યો એમ કહે છે.

तन्माधवो वेणुमुदीरयन् वृतो गोपैर्गृणद्भिः स्वयशो बलान्वितः ॥
पशून् पुरस्कृत्य पशव्यमाविशद् विहर्तुकामः कुसुमाकरं वनम् ॥२॥

પોતાના યશનું ગાન કરતા ગોપોથી વીંટાયેલ વિહારની ઇચ્છાવાળા માધવે વેણુ વગાડતાં બલદેવ સાથે પશુઓને આગળ કરી તે પશુના હિતકારી પુષ્પોના સમૂહવાળા એ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨.

ભગવાને વનમાં પ્રવેશ કર્યો એ સામાન્ય રીતે તો પ્રથમ શ્લોકમાં જ કહેવાઈ ગયું છે. આ શ્લોકમાં વિશેષ રીતે ભગવાને વનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ કહે છે. તે **વનમાં માધવે પ્રવેશ કર્યો.** **મા** એટલે લક્ષ્મી અને **ધવ** એટલે પતિ, માધવ

કરવામાં આવે છતાં પ્રભુ તેનો અંગીકાર ન કરે તો સમર્પણ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી ભગવાન 'પોતાના' તરીકે અંગીકાર કરે તો જ તે સિદ્ધ થાય છે. અહીં તો વ્રજભક્તો માટે ભગવાન પોતાના ગૃહ વૈકુંઠને પ્રકટ કરે છે, તેથી ભગવાન તેઓને 'પોતાના' માને છે એમ જણાય છે, તેથી તેઓ માટે વૈકુંઠ પ્રકટ કરવું એ તેમના આત્મસમર્પણસ્વરૂપ છે. આ આત્મસમર્પણ સાધનસ્વરૂપ છે, તેથી જ તેનું સાધન પ્રકરણ- (તામસસાધનપ્રકરણે અધ્યાય ૨૬)માં નિરૂપણ કરેલું છે. ફલસ્વરૂપ આત્મસમર્પણનું ફલપ્રકરણમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે; કારણ કે સાધનસ્વરૂપ નવ પ્રકારની ભક્તિ પછી ફલસ્વરૂપ નવ પ્રકારની પણ ભક્તિ થાય છે. તેથી આ (વૈકુંઠ પ્રકટ કરવાસ્વરૂપ) સાધનસ્વરૂપ આત્મસમર્પણનું સાધનપ્રકરણના અંતે નિરૂપણ કરેલું છે. (टि)

[1] શ્રીમદ્ભાગવત ૧-૧૯-૬ પરનાં સુબોધિનીમાં. (टि)

એટલે લક્ષ્મીના પતિ,લક્ષ્મીના પતિએ લક્ષ્મી[1] સાથે ક્રીડા કરવા વનમાં પ્રવેશ કર્યો.માધવે વેણુ વગાડતાં વનમાં પ્રવેશ કર્યો. વેણુનાદ શબ્દબ્રહ્મસ્વરૂપ છે.શબ્દબ્રહ્મની[2] પણ આ કાર્યમાં સંમતિ છે, એમ દર્શાવવા ભગવાને વેણુ વગાડતાં વનમાં પ્રવેશ કર્યો. 'व' એટલે સ્વરૂપાનંદ અને इ એટલે વિષયાનંદ. व+इ=वे એટલે સ્વરૂપાનંદ[3] અને વિષયાનંદ[4], અણુ એટલે ઓછા–હલકા છે જેનાથી, તે वे+ऽणु=वेणु. સ્વરૂપાનંદ અને વિષયાનંદ ઉભય વેણુથી હલકા–તુચ્છ છે, તેથી વેણુ એ બંનેનું વિસ્મરણ કરાવનાર છે. સ્વરૂપાનંદ અને વિષયાનંદ ઉભયથી વેણુ અધિક હોવાથી જ્યાં વેણુનાદ થાય છે ત્યાં સ્વરૂપાનંદ ભોગવનાર મુક્ત જીવો અને વિષયાનંદ ભોગવનાર વિષયી જીવો[5] સર્વ દોડ્યા આવે છે, અને આત્માના એટલે જીવના અધિકારથી વર્તનારા આધ્યાત્મિક (ભક્તો), અને ભગવાનના અધિકારથી વર્તનારા આધિદૈવિક ભક્તો વેણુનાદ સાંભળી જાગ્રત થઈ જાય છે. તેથી વેણુ વગાડતાં ભગવાન આધિદૈવિક ભક્ત ગોપોથી વીંટાઈ જાય છે. આ ગોપો

---

૧. 'લક્ષ્મી' શબ્દ અહીં વ્રજસીમંતિનીઓ માટે યોજેલો છે. ઘણી વ્રજસીમંતિનીઓ માટે તે પદ યોજાએલું હોવા છતાં તે એકવચનમાં એમ દર્શાવવા યોજેલું છે કે, દિવસે વિહાર સ્હેલાઈથી થઈ શકતો નથી. (ટિ)

૨. અહીં સ્વચ્છંદવિહાર માટે વનપ્રવેશ કહેલો છે. સ્વચ્છંદવિહાર અમર્યાદાસ્વરૂપ (કારણ કે મર્યાદામાં સ્વચ્છંદતા ન હોઈ શકે) છે, તેથી મર્યાદાનું નિરૂપણ કરનાર શબ્દબ્રહ્મ સાથે તેનો વિરોધ થાય, અને તેથી તે પ્રમાણરહિત ગણાય; આમ ન થાય તે માટે શબ્દબ્રહ્મની પણ તેમાં સંમતિ છે,એમ દર્શાવવા મર્યાદાવાળી લીલાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર શબ્દબ્રહ્મને (વેણુનાદ કરી) પ્રકટ કરે છે. વેણુના નાદથી સ્વરૂપાનંદ અને વિષયાનંદ સર્વનું વિસ્મરણ થાય છે. વેણુનાદ પાસે તે સર્વ તુચ્છ છે. આવી રીતે ભગવાનની લીલામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વેણુના નાદ પાસે જ મોક્ષ વિગેરે તુચ્છ હોઈ તે નાદથી તેમનું વિસ્મરણ થાય છે; તો પછી ભગવાનની લીલા પાસે તે બધા તુચ્છ જ હોય તેમાં શું નવાઈ? તેથી વેણુના નાદથી તે બધા તુચ્છ છે, એમ દર્શાવવા 'વેણુ' પદની વ્યુત્પત્તિ (શ્રીસુબોધિનીમાં) કરેલી છે. વેદ વેણુ બરાબર નથી એમ તેથી જ જણાય છે. આ વેણુનાદ સ્વતઃ પુરુષાર્થસ્વરૂપ છે અને ફલ સાથે તેનો વિરોધ નથી, તેથી તે ઉત્તમ પ્રમાણસ્વરૂપ (શબ્દબ્રહ્મ) છે એમ સૂચવેલું છે. તેવી જ રીતે આ માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ હોઈ, મર્યાદા માર્ગનાં પ્રમાણ તે આ માર્ગમાં પ્રમાણ ન હોય તે યોગ્ય જ છે, એવો આનો ભાવાર્થ છે.(ટિ)

૩ સ્વરૂપાનંદ એટલે મોક્ષાનંદ, અથવા મોક્ષમાં પ્રાપ્ત થતો આનંદ.(લે)

૪ વિષયાનંદ એટલે સ્વર્ગાનંદ, અથવા સ્વર્ગમાં મળતો આનંદ.(લે)

૫ મુક્ત જીવો શંકર વિગેરે, વિષયી જીવો સ્વર્ગના રાજા ઇન્દ્ર વિગેરે. વેણુનો નાદ થાય એટલે આ શંકર વિગેરે મુક્ત જીવો અને ઇન્દ્ર વિગેરે વિષયી જીવો તેઓ જે આનંદ ભોગવતા હોય તે ત્યજી મોહ પામે છે. *(લે)

---

* શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦–૩૨–૧૫.

આધિદૈવિક ભક્ત હોવાથી ભગવાનના યશનું ગાન કરતા હોય છે, કારણ કે તેઓ નિરંતર ભગવાનના યશનું ગાન કરે છે.

સામર્થ્ય[1] માટે ભગવાન બલદેવ સાથે વનમાં પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે બલભદ્ર બલાત્મા–બલવાળા છે. ક્રિયામાં[2] પશુઓનો ઉપયોગ છે તેથી પશુઓને આગળ કરી, તેઓને પ્રથમ ક્રિયાશક્તિથી[3] શુદ્ધ કરવા ભગવાન વનમાં પ્રવેશ કરે છે. આ (વનનું) સ્થાન પણ **પશવ્ય** એટલે **પશુઓનું હિતકારી**[4] છે, કારણ કે ભગવાને પહેલાં તેને તેવું બનાવેલું છે. ભગવાન વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી વનમાં પ્રવેશ કરે છે. વિહારમાં ક્રિયા પૂર્ણ થાય છે તેથી **વિહારની ઇચ્છાથી** ભગવાન વનમાં પ્રવેશ કરે છે. વિહાર રજોગુણથી[5] જ થાય તેથી તે સ્થાનમાં રજોગુણ ઘણો છે, એમ દર્શાવવા તે વનને **પુષ્પોના સમૂહવાળું** કહેલું છે, ફૂલો રજોગુણનો વિકાસ કરનારાં છે, અને આ વન ફૂલોનું સ્થાન બનેલું છે (તેમાં ઘણાં ફૂલો છે), તેવા વનમાં ભગવાન પ્રવેશ કરે છે. વનલીલા સાત્ત્વિકી હોય છે, તેથી અહીં ભગવાન જે લીલા કરે છે તે સત્ત્વપ્રધાન[6] રજોલીલા છે; એટલે સત્ત્વના પ્રાધાન્યવાળી જ રજોલીલા[7] છે. ૨.

---

૧. **સામર્થ્ય** એટલે વિઘ્ન આવે તે અટકાવવાનું સામર્થ્ય, સામર્થ્યમાટે એટલે વિઘ્ન ન આવે તે માટે.(લે) ૨. **ક્રિયા** એટલે ગાયો ચરાવવાની લીલા.(લે)

૩. **ક્રિયાશક્તિથી** એટલે વનપ્રવેશથી, અથવા વનમાં પ્રવેશ કરાવવાથી.(લે)

૪. વૃંદાવનમાં દોષરહિત (શુદ્ધ) તૃણ વિગેરે છે, એમ આગળ વારંવાર કહેવામાં આવશે. તેથી વૃંદાવનના સંબંધથી ગાયો પણ દોષરહિત થશે; તેથી તેને **પશુઓનું હિતકારી** કહેલું છે. (લે)

૫. અહીં 'રજઃ'શબ્દથી રસને વધારનારી સામગ્રી કહેલી છે. જેમ રસ વધારનારી લૌકિક રીત રસશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવી રસ વધારનારી અલૌકિક રીત પણ અહીં છે. (ટિ)

સચ્ચિદાનંદ ભગવાન સર્વનું મૂલ છે. સત્ત્વ વિગેરે ગુણો પણ ભગવાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલા છે, એમ બીજાસ્કંધનાં સુબોધિનીમાં કહેલું છે. રજોગુણની કામ, ઈહા વિગેરે અગીઆર વૃત્તિએ કહેલી છે. જેમ લૌકિક રજોગુણથી આ અગીઆર વૃત્તિઓ થાય છે તેમ જ ભગવાનના ધર્મરૂપ રજથી પણ આવી વૃત્તિઓ થાય છે; તેથી લૌકિક જેવી જ અલૌકિક સામગ્રી પણ છે. વળી "જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે તેના જેવું હોય છે," એ નિયમ સમન્વયસૂત્રમાં દર્શાવેલ છે. "તે નિશ્ચય રસ છે" શ્રુતિ 'ભગવાન રસરૂપ છે' એમ કહે છે. તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણે અહીં 'રજ' વિગેરે શબ્દો યોજેલા છે તે "ભગવદ્રસવાળી સર્વ સામગ્રી"ના અર્થમાં જ યોજેલા છે અને રસશાસ્ત્રની રીતથી લીલાનું જ્ઞાન થાય તે માટે યોજેલા છે, તેમાં કાંઈ શંકા નથી.(પ્ર)

૬. 'સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન થાય છે.' આ લીલા સત્ત્વપ્રધાન કહેલી છે, કારણ કે રસના સ્વરૂપના જ્ઞાનપૂર્વક જ કરેલી છે.(ટિ)

૭. આ રજોલીલા છે; રસને વધારનાર સામગ્રીવાળી છે, તેથી તે રજોલીલા છે. (લે)

પછી ભગવાને ત્યાં[1] રહેલ સર્વ અલૌકિક[2] દેવતાઓ[3] સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા કરી એમ કહે છે.

तन्मञ्जुघोषालिमृगद्विजाकुलं महन्मनःप्रख्यपयःसरस्वता ।
वातेन जुष्टं शतपत्रगन्धिना निरीक्ष्य रन्तुं भगवान् मनो दधे ॥३॥

ભગવાને તેને મધુર ઘોષવાળા ભ્રમરો, મૃગો અને પક્ષીઓથી ભરેલું, મોટાના મન જેવી જેની ખ્યાતિ છે તેવા જલવાળા સરોવર(ના સંબંધ)વાળા, કમલની ગંધવાળા વાયુવાળું જોઈને, રમણ કરવાની ઇચ્છા કરી. ૩.

મધુર ઘોષ(અવાજ)વાળા ભ્રમરો, મૃગો અને પક્ષીઓના સમૂહોથી ભરેલું તે વનને જોઈને ભગવાને ત્યાં રમણ કરવાની ઇચ્છા કરી. જે ભૂમિમાં ભ્રમરો, મૃગો અને પક્ષીઓ ત્રણેના ત્રણ પ્રકારના મધુર અવાજો થયા કરે ત્યાં ભૂમિમાં દોષ નથી એમ જાણવું; તેથી આ ભૂમિ દોષરહિત છે. વનમાં ઘાસ, ફૂલો અને ફલ હોય છે, તેના સંબંધીઓ એટલે ઘાસ ચરનાર મૃગો, ફૂલોનો રસ ચૂસનાર ભ્રમરો અને ફલનો આહાર કરનાર પક્ષીઓ બધા મધુર અવાજ કરનાર હોઈ દોષરહિત છે. તેથી આ ઘાસ (તૃણ) ફૂલ અને ફલ પણ દોષ વિનાનાં જ છે, (કારણ કે તે દોષવાળાં હોય તો તેનો આહાર કરનાર મૃગો વિગેરે પણ દોષવાળાં થાય, અને તે બધાં દોષવાળાં હોય તો તેઓનો અવાજ મધુર ન હોય.)

ભ્રમર વિગેરેના અવાજ તો મધુર હોય છે જ, તેથી 'તેમના અવાજ મધુર હતા' એમ કહ્યું ન હોત તો પણ તે મધુર હતા, એમ સમજાત જ. છતાં અહીં તેને મધુર કહેલ છે તેથી લોકમાં જે મધુરપણું પ્રસિદ્ધ છે તેથી જૂદા પ્રકારનું, ભગવાનના સ્વરૂપે (શ્રીકૃષ્ણે) કરેલ (વેણુ)નાદના અનુભવથી તેઓને જે આનંદ થયો તેથી ઉત્પન્ન થએલું મધુરપણું તેઓના અવાજમાં થયું એમ કહેલું છે. તેથી તેમના અવાજને મધુર કહ્યા છે, તે કારણ વિના કહેલ નથી. તેથી જ અહીં ભ્રમરો અને પક્ષીઓ સાથે મૃગો (પશુઓ) પણ કહેલ છે. આવા ભાવાર્થથી અવાજને મધુર કહ્યા ન હોત તો અહીં મૃગો કહેવાનું પ્રયોજન ન હતું, કારણ કે લોકમાં પશુઓના અવાજથી રસની વૃદ્ધિ થતી હોય એમ બનતું નથી અને બન્યું નથી; તેથી અહીં મધુર અવાજવાળા મૃગો કહેલા છે તે અયોગ્ય ગણાત. વળી મૃગોના અવાજને મધુર કહેલ છે, કારણ કે તેઓ પોતાના અવાજથી એમ દર્શાવે છે કે જે દેશમાં તેઓ રહેલા છે તે દેશમાં પોતાના પ્રિય (ભગવાન) પણ છે.

આ પ્રમાણે આ વનમાં કોઈ દોષ નથી, એટલું જ નહિ; પણ તે પૂર્ણગુણવાળું પણ છે, એમ જણાવવા "મોટાના મન જેવી જેની ખ્યાતિ છે તેવા જલવાળા

---

[1] ૧. ત્યાં રહેલ એટલે વૃંદાવન અને ગોવર્ધન પાસેના ગામોમાં રહેલી.(યો)

[2] ૨. અલૌકિક એટલે લોકથી જણાય નહિ તેવી રીતે રહેલી.(લે)

[3] ૩. દેવતાઓ એટલે ક્રીડા કરવાયોગ્ય (સ્ત્રીઓ) (લે). વ્રજની સુંદર સ્ત્રીઓ.(યો)

સરોવરપરથી વાતા વાયુવાળું" તે છે એમ કહેલ છે, કારણ કે વનમાં રહેનારા પશુઓના દેવતા અંતરિક્ષ[1] છે. અને વનમાં વાતો વાયુ ગાયો અને વન બંનેનો અધિપતિ છે. વાયુ પશુઓ અને વન બંનેનો અધિપતિ હોવાથી જો તે સર્વ પ્રકારે દોષવિનાનો અને ગુણવાળો હોય તો જ લીલા ત્યાં કરવી યોગ્ય ગણાય. શ્રમ દૂર કરવા વાયુની જરૂર રહે છે એ લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.

વૃંદાવનમાં કોઈ પ્રકારનો દોષ રહેલ ન હતો એમ સામાન્ય રીતે પ્રથમ કહેલ છે, તેથી ત્યાં વાતા વાયુમાં પણ દોષ ન હતો; છતાં તેમાં આગંતુક (બીજા કોઈના સ્પર્શથી થએલ) દોષ થયો હોય તો તે પણ દૂર કરવો જોઈએ. વાયુને જલનો અને ફૂલોનો સંબંધ થાય, અને તેનામાં શીતલપણું, મંદપણું અને સુગંધ એ ગુણો હોઈ શકે. જો દોષવિનાનો અને આ ગુણોવાળો વાયુ હોય તો તે આધિદૈવિક ગણાય. તેથી વાયુમાં કાંઈ આગંતુક દોષ ન હતો અને આ ત્રણે ગુણો હતા એમ (નીચે પ્રમાણે) જણાવે છે.

સરોવર મોટા પુરુષોના મન જેવું છે. મોટા પુરુષોનું મન સર્વ દોષરહિત ગુણવાળા પદાર્થોનું દૃષ્ટાંત છે. સર્વ દોષરહિત અને ગુણવાળું હોવાની જેની ખ્યાતિ મોટા પુરુષના મનથી પણ વિશેષ છે, એવું આ વૃંદાવનના સરોવરનું જલ છે; કારણ કે તે ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી થાય છે. આવા મોટા પુરુષના મનથી પણ અધિક ખ્યાતિવાળા સરોવરમાં કાંઈ દોષ હોઈ શકે નહિ. તેમાં લય (જલનું સૂકાઈ જવું) કે વિક્ષેપ (પ્રવાહ, મોજાં) હોતાં નથી. તેનાં જલ શાંત હોય છે અને તેમાં તરંગો (મોજાં) હોતાં નથી. આવા **સરોવરના સંબંધવાળો**–આવા સરોવર પર થઈ આવતો વાયુ શીતલ અને મંદ હોવો જ જોઈએ, (કારણ કે જલના સ્પર્શથી તેમાં શીતલતા આવે, અને મંદતા ન હોય તો સરોવરમાં તરંગો થાય). તેથી વાયુના આ વિશેષણથી તે શીતલ અને મંદ હતો એમ જણાવેલું છે. વળી અહીં મોટા પુરુષોના મનથી અધિક ખ્યાતિવાળું જલ કહ્યું છે. સત્પુરુષો વિગેરે કહી શકાત, છતાં તે પદ નહિ યોજતાં મોટા (મહત્) પદ યોજ્યું છે, તે એમ દર્શાવે છે કે આ સરોવર પણ મોટું હતું, નાનું ન હતું, અને ભગવાનની આ લીલામાં જે ભક્તો હતા તે સિવાય બીજા કોઈને તે જણાએલું ન હતું.

---

[1] "વાયુ અંતરિક્ષનો અધ્યક્ષ છે, પશુઓની દેવતા નિશ્ચય અંતરિક્ષ છે, વાયુઓ જ આમને (આ પશુઓને) વીંટી રહે છે" શ્રુતિ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં છે, તેથી પશુની દેવતા અંતરિક્ષ છે અને અંતરિક્ષનો અધ્યક્ષ વાયુ છે; તેથી પશુ અને અંતરિક્ષ બંનેનો અધિપતિ વાયુ થયો. તેથી વાયુ પશુઓનો પણ અધિપતિ હોવાથી, જ્યારે પશુઓ અંતરિક્ષપ્રધાન અરણ્યમાં આવે ત્યારે તેઓના અધિષ્ઠાતા વાયુએ તેમને અનુકૂલ રહેવું જરૂરી છે, કારણ કે જો તે અનુકૂલ ન રહે અને તેમને (પશુઓને) બીજા પ્રકારની (બીજે સ્થલે જવાની) પ્રેરણા કરે અથવા દેશનું શોષણ કરે તો ગાયો ચારવાની લીલા ત્યાં થઈ શકે નહિ; તેથી વાયુ પણ દોષરહિત અને ગુણવાળો હતો એમ કહેલું છે. (યો+પ્ર)

વળી વાયુ શતપત્રોની ગંધવાળો હતો. શતપત્ર એટલે કમલો, અથવા કુશેશય (રાત્રે ખીલતાં કમલ), અથવા અમુક પ્રકારનાં ફૂલો. તેમની ગંધ આ વાયુમાં છે તેથી તે સુગંધિવાળો છે. આવો દોષરહિત શીતલ, મંદ અને સુગંધિ વાયુ પણ આ વનમાં રહેલો છે, એટલે ભગવાન પોતાના છ ગુણો સહિત ત્યાં રમણ કરવા તૈયાર થયા. ભ્રમરો વિગેરેમાં ત્રણ* ગુણો હતા અને વાયુમાં ત્રણ ગુણો હતા એટલે વૃંદાવનમાં છ ગુણો થયા. ભગવાનમાં પણ છ ગુણો છે અને વૃંદાવનમાં પણ છ ગુણો થયા, એટલે વૃંદાવન ભગવાનની સમાન થયું. પોતાની સમાન હોય ત્યાં જ રમણ થાય. (તેથી વૃંદાવન પણ પોતાની પેઠે છ ગુણવાળું હોવાથી ભગવાને ત્યાં રમણ કરવાની ઇચ્છા કરી).૩.

કોઈને કદાપિ એવી શંકા થાય કે ભગવાન અહીં પ્રાકૃત[1] રતિ જ કરે છે, તો તેવી શંકા મટાડવા માટે (૧)વૃક્ષો (૨)ભ્રમરો (૩)મૃગો અને પક્ષીઓ અને (૪)ભૂમિનું સ્વરૂપ જણાવવું જોઈએ. કારણ કે આ સર્વ પ્રાકૃત નથી એમ સિદ્ધ થાય એટલે ત્યાં કરેલી ભગવાનની લીલા પ્રાકૃત હતી એવી શંકા ટળી જાય, (શ્લોક ૫ થી ૮ સુધીમાં આ સર્વનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે). (આ બધાનું સ્વરૂપ જણાવવું જોઈએ) કારણ કે વન ભૂમિ અને વૃક્ષોનું બનેલું હોય છે; તેથી જો ભૂમિપર અને વૃક્ષ ઉપર રહેનાર સ્વરૂપથી[2] પણ દુષ્ટ હોય તો તે વનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેથી આ સર્વ દોષરહિત અને ગુણવાળાં છે એમ દેખાડવું જોઈએ. આ બધાનું સ્વરૂપ (માત્ર) ભગવાન જ જાણે છે અને ભગવાન તેનો બોધ (માત્ર) બલભદ્રને જ કરે છે.[3] આગળ ઉપર

---

* ભ્રમરો, મૃગો અને દ્વિજોમાં 'મંજુ' (મધુર) પદથી ત્રણ ગુણો કહેલા છે. (૧) દોષરહિતપણું, (૨)ભગવાને કરેલ વેણુના નાદથી આનંદ થવો અને (૩)પોતે જ્યાં રહેલ છે ત્યાં ભગવાનની પણ સ્થિતિ છે એમ જણાવનાર હોવું. (યો) (અહીં જે પ્રથમ ગુણ કહેલ છે તે માત્ર દોષનો અભાવ જ છે ગુણ નથી; તેથી તેને બદલે "મધુર અવાજવાળા હોવું" એ પ્રથમ ગુણ ગણવો વધારે યોગ્ય લાગે છે. વાયુના ત્રણ ગુણો શ્રીસુબોધિનીમાં જ સ્પષ્ટ રીતે કહેલા છે.)

[1] પ્રાકૃત રતિ કરે છે એટલે પ્રાકૃત પદાર્થોથી રતિ કરે છે. (લે)

[2] ભૂમિ અને વૃક્ષના દોષો તે સ્વરૂપદોષ; ભ્રમરો અને પશુપક્ષિના દોષ તે તેમના પર રહેનારના દોષો, આ ચાર પ્રકારના દોષો જો વનમાં હોય તો તે ત્યાજ્ય ગણાય, અને આ બધી સામગ્રી ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી ન રહે. તેથી તેવે સ્થલે કરેલી લીલાથી મુક્તિ થાય, પણ નિરોધ ન થાય; અને ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન વ્યર્થ થાય. તેથી તે સર્વ સામગ્રી દોષરહિત છે અને તેથી પ્રાકૃત નથી એવો નિર્ણય કરેલો છે. (લે)

[3] "હે પુરુષોત્તમ તમે પોતે જ તમારા સ્વરૂપને જાણો છો" વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ ભગવાન જ જાણે છે કે વૃંદાવન સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમાત્મક જ છે. તેથી ભગવાન જ ત્યાં રહેલાં વૃક્ષ, લતા, ભ્રમર, પશુ, પક્ષી વિગેરેનાં સ્વરૂપ જાણે છે;

પ્રત્યક્ષ[1] રીતે લીલા કરવામાટે ભગવાન તેઓનું સ્વરૂપ બલભદ્રને જણાવે છે (એમ કહે છે).

सं तत्र तत्रारुणपल्लवश्रिया फलप्रसूनोरुभरेण पांदयोः ॥
स्पृशाच्छिखान् वीक्ष्य वनस्पतीन् मुदा स्मयन्निवाहाग्रजमादिपूरुषः ॥४॥

ત્યાં ત્યાં લાલ પલ્લવોની શોભાવાળાં ફલફૂલના ઘણા ભારથી ચરણોનો સ્પર્શ કરતી ટોચોવાળાં વૃક્ષોને જોઈને જાણે મંદ હસતા હોય નહિ તેમ આનંદથી તે આદિપૂરુષે મોટાભાઈને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.૪.

જો વનમાં રહેલ (વૃક્ષો વિગેરે) પોતાના ભાવને પ્રકટ ન કરે અને માત્ર શાંત જ રહે તો ભગવાન તેઓનું સ્વરૂપ કેવું છે તે ન કહે, પણ તે બધાં નમ્ર[2] જ થયાં એમ કહે છે. ત્યાં ત્યાં એટલે વનમાં સર્વ સ્થલે, લાલ પલ્લવોની શોભાથી જણાતાં અથવા લાલપલ્લવોથી શોભતાં અને ફલ અને ફૂલોના ઘણા ભારને લીધે પોતાની ટોચોથી ભગવાનના ચરણકમલોનો સ્પર્શ કરતાં વૃક્ષોને ભગવાને જોયાં; (ફલ અને ફૂલોના ભારથી વૃક્ષોની ટોચો નમી ગએલી હોવાથી ભગવાનના ચરણકમલોનો સ્પર્શ કરતી હતી. આ જ વૃક્ષોનું નમ્રપણું છે). પલ્લવો વૃક્ષોની આંગળીઓ જેવાં છે, તેથી વૃક્ષો પલ્લવરૂપ આંગળીવાળા હાથોથી ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે એમ સૂચવેલું છે. વળી તેઓ ફલો અને ફૂલો ભગવાનને નિવેદન કરે છે, અને પોતાની ટોચોથી ભગવાનના ચરણકમલોનો સ્પર્શ કરે છે; એટલે તેઓથી બની શકે તેવી રીતે ભગવાનને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે એમ સૂચવ્યું છે. આવી રીતે ઉદ્ધૃત[3] થએલાં વૃક્ષોને જોઈને ભગવાનને હર્ષ થાય છે. તેથી ભગવાન મંદ હસતા હોય તેવી રીતે બલભદ્રને (નીચેના ૫ થી ૮ શ્લોકો) કહે છે. આવા વૃક્ષોને જોઈને ભગવાનને હર્ષ થયો તેથી તેમના મુખારવિંદ ઉપર પ્રસન્નતા થઈ અને તેથી 'તે મંદ મંદ હસતા બલદેવને' એ પ્રમાણે કહે છે. બલદેવને વૃક્ષ વિગેરેના ખરા સ્વરૂપનું ભગવાન વિના કોઈ જાણતું નથી બલભદ્ર વેદરૂપ હોવાથી ભગવાન તેમને જ જણાવે છે. તેથી વૃંદાવનનું સ્વરૂપ વેદ પણ પોતાથી જાણતા નથી, પણ ભગવાન જણાવે ત્યારે જાણે છે. જ્યાં સર્વજ્ઞ વેદની પણ આવી સ્થિતિ છે ત્યાં બીજાઓને તો તેનું સ્વરૂપ ક્યાંથી જણાય? (यो)

---

[1] બલભદ્ર પ્રતિબંધ દૂર કરનાર છે. બલભદ્રને સર્વનું જ્ઞાન કરાવી લીલા કરવાથી તે લીલા બલભદ્રના મનમાં પ્રત્યક્ષ થવાથી, તેમાં પ્રતિબંધ આવે તેવો હોય તેને તે દૂર કરે તે માટે તેમને બોધ કરે છે. (ले)

[2] જેમ વૈકુંઠમાં રહેનારાઓને તુલસીના તપના બહુ માનથી પોતામાં સચ્ચિદાનંદ ગુણોનો બોધ થાય છે તેમ આ વૃક્ષોને નમ્રતાથી થાય છે. આમનામાં ઉત્કૃષ્ટતા એ છે કે આ ઉદ્ધૃત છે અને તેથી આમને જોઈ ભગવાનને હર્ષ થાય છે, પણ વૈકુંઠવાસીઓને જોઈ હર્ષ થતો નથી. (प्र)

[3] ઉર્દ્ધૃત એટલે નિરૂદ્ધ, ભગવાનમાં નિરોધવાળા જેમનું મન ભગવાનમાં જ રહેલું છે તેવા. (टि)

જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેમને આવાં જોઈ વિસ્મય થયો; પણ ભગવાનને (તેમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવાથી) આશ્ચર્ય થયું નહિ, તેથી તે. 'જાણે મંદ મંદ હસતા હોય નહિ' તેવી રીતે કહે છે. અહીં 'हसन्निव' માં 'इव' પદ યોજ્યું છે, તેનો અર્થ એવો છે કે ભગવાનને આશ્ચર્ય થએલ નહિ હોવાથી તે મંદ હાસ્ય કરતા ન હતા, પણ 'મંદ હાસ્ય કરતા હોય નહિ! તેવી રીતે બલભદ્રને કહેતા હતા.

બલભદ્રમાં ભગવાનનો[1] આવેશ થયો છે, એમ તેમને પણ જણાવવાનું છે. (વૃક્ષોમાં દેવતાઓનો આવેશ છે અને બલભદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ છે, એમ તેમને જણાવવાનું છે), કારણ કે દેવતાનું ચિંતન કરવામાં ન આવે તો તે દેવતાનો આવેશ થતો નથી.[2]

બલભદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ છે, પણ શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ ભગવાનનો અવતાર છે, અને આવેશ કરતાં અવતાર મુખ્ય છે; છતાં (શ્લો. ૫ થી ૮ સુધીમાં) વૃક્ષો વિગેરે બધાં બલભદ્રનો આદર કરતાં હોય તેમ વર્ણવેલ છે (અને ભગવાનનો આદર કરતાં હોય તેમ વર્ણવેલ નથી) તેનું શું કારણ? એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા 'મોટાભાઈ' (अग्रज) પદ યોજેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ કરતાં બલભદ્ર પહેલા આવિર્ભાવ પામેલ છે, તેથી તે મોટાભાઈ હોવાથી વૃક્ષો વિગેરે બધાં તેમનો આદર કરતાં હોય તેવા વર્ણવેલ છે.

બલભદ્ર મોટાભાઈ હોવાથી (શ્રીકૃષ્ણ) નાનાભાઈ તેમને વૃક્ષો વિગેરેના સ્વરૂપનો બોધ કરે તે યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા 'આદિપૂરુષ' શબ્દ યોજ્યો છે. ભગવાન આદિપૂરુષ પુરુષોત્તમ છે, (તેથી તે સર્વને મોટાભાઈને પણ બોધ કરવા યોગ્ય છે.)

વનસ્પતિ એટલે વૃક્ષો, તે વૈષ્ણવ હોવાથી ભગવાન પ્રથમ તેઓનું સ્વરૂપ બલભદ્રને કહે છે:-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अहो अमी देववरामरार्चितं पादाम्बुजं ते सुमनःफलार्हणम् ॥
नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतम् ॥५॥

---

૧. ભગવાનનો એટલે ચતુર્વ્યૂહવાળા ભગવાનનો, એવો આવેશ સિદ્ધ થાય તે માટે બલભદ્રને બોધ કરે છે. (લે)

૨. ભગવાને બલભદ્રને આવો (વૃક્ષો વિગેરેના સ્વરૂપનો) બોધ કર્યો ન હોત તો બલભદ્ર તેમને દોષવાળાં અથવા પ્રાકૃત માનત અને તેમના દેવતાઓનું ચિંતન ન કરત, તો તેઓમાં દેવતાનો આવેશ થાત નહિ. (લે)

જો બલભદ્રને ભગવાને આવો બોધ કર્યો ન હોત તો બલભદ્રમાં દેવતા તિરોહિત જ રહેત; પણ પ્રકટ થાત નહિ. અહીં એવો ભાવ છે કે આ વૃક્ષો વિગેરે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમના જ સેવકો છે. તેઓ બીજાને (બલભદ્રને) નમસ્કાર વિગેરે કરે તે યોગ્ય નથી. અહીં તેઓ સાધારણરીતે બલદેવને અને ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે, તેથી તેમની અનન્યતાનો ભંગ થાય; તેથી તેવો અનન્યતાનો ભંગ તેમનાથી થાય તે દૂર કરવા બલભદ્રમાં પ્રવેશ કરેલ ભગવાનના સ્વરૂપનો કૃષ્ણ ભગવાન બલભદ્રને બોધ કરે છે. તેથી બલભદ્રમાં પણ આ બધાના નમસ્કારથી અભિમાન થતું હોય તે ન થાય. (પ્ર)

શ્રીભગવાન કહે છેઃ—આહા! હે ઉત્તમ દેવ! આ(વૃક્ષો)ને વૃક્ષનો જન્મ થએલ છે, તેથી તે (પોતાની) શિખાઓ(ટોચો)થી ફૂલ અને ફલરૂપી ભેટ લાવીને પોતાના તમઃ(તમોગુણ અથવા અજ્ઞાન)નો નાશ કરવા દેવોએ પૂજેલા તમારા ચરણકમલને નમન કરે છે. ૫.

‘આહા!’ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. આ વૃક્ષો પણ (ભગવાન બલદેવ ગોપ વિગેરેના) અવાંતર ભેદ[૧] જૂએ છે (જાણે છે), એવું સ્મરણ થતાં આશ્ચર્ય થાય છે. શું આશ્ચર્ય થાય છે તે હવે કહે છે. **હે ઉત્તમ દેવ! આ વૃક્ષો દેવોએ પૂજેલા તમારા ચરણકમલને પોતાની શિખાથી (ટોચોથી)** નમન કરે છે. ‘આ’ વૃક્ષો કહી ભગવાન બલભદ્રને વૃક્ષો દેખાડે છે, તેથી તે વૃક્ષો જડ નથી પણ ચેતન[૨] છે અને આધિદૈવિક[૩] છે એમ સૂચવેલું છે. આ વૃક્ષો દેવો છે, પણ તમે (બલભદ્ર) ઉત્તમ દેવ છો. કોઈ દેવમાં દેવત્વ ઓછું હોય અને કોઈમાં વધારે હોય તો તે કારણથી ઓછા દેવત્વવાળા દેવ વધારે દેવત્વવાળા દેવનું ભજન કરે તે યોગ્ય નથી. તેથી બલભદ્ર ઉત્તમ દેવ હોવાથી આ વૃક્ષો તેમને નમન કરે તે યોગ્ય નથી એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે **“તમારા ચરણકમલ દેવોએ પૂજેલા છે.”** અમર એટલે મુખ્ય દેવોએ પણ તમારા ચરણકમલ પૂજેલા છે. કારણ કે તમે સંકર્ષણ છો, દેવનું કાર્ય સાધનાર છો[૪] અને તેથી દેવોએ ભૂમિનો ભાર હરવા તમારી પ્રાર્થના કરેલી. તેથી જેમ તમે તે દેવોના ખેદને મટાડો છો તેમ તમારે આ વૃક્ષોના તમઃ(અજ્ઞાન, તમોગુણ)ને પણ મટાડવું જોઈએ, કારણ કે તમઃને દૂર કરવા માટે જ આ તેમની પ્રવૃત્તિ છે. તેથી જ તેઓ તમને નમન કરે છે. જે તમઃથી તેમને વૃક્ષોમાં જન્મ થયો છે તે **તમઃને દૂર કરવા** જ તેઓ તમને નમે છે, કારણ કે સજાતીય (એક જાતવાળા)થી જ સજાતીય દૂર થાય છે. આ વૃક્ષોમાં તમોગુણ છે અને તમે આધિદૈવિક તમોગુણના નિયામક છો, તેથી તેઓ તે તમોગુણને મટાડવા તમને નમન કરે છે. આ કારણથી જ ભગવાને અહીં તે વૃક્ષો પોતાને નમસ્કાર કરે છે એમ કહેલું નથી.[૪] (દેહના)

---

૧. સંકર્ષણ તમોગુણના નિયામક હોવાથી તેમને જ દોષો દૂર કરવા નમન કરવાયોગ્ય છે, એવો ભગવાન અને તેમની વચ્ચેનો ભેદ. (લે)

ગોપાલો સાથે હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના ચરણમાં જ પ્રણામ કરે છે, તેથી અવતાર અને આવેશનો અવાંતર ભેદ તેઓ જાણે છે. (પ્ર)

૨. વૃક્ષો નમન કરે છે, તેથી (તે ચેતનનું કાર્ય હોવાથી) તેઓ ચેતન છે. (લે)

૩. असौ लोकः ‘તે લોક’ એટલે પરલોક. અહીં ‘अदस्’, શબ્દનું રૂપ‘असौ’ છે, તેનો અર્થ ‘પર’લોક થાય છે; તેમ અહીં તે જ શબ્દનું બહુવચન ‘अमी’ છે, તેથી આ વૃક્ષો અધિદૈવિક છે એમ સૂચવાય છે. (લે) ૪. બલભદ્ર દેવોનું કાર્ય સાધનાર છે, કારણ કે તે યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનાર અસુરોનો નાશ કરી યજ્ઞના સાધક છે.

૪. વૃક્ષો ચારવ્યૂહવાળા પુરુષોત્તમને નમસ્કાર કરે છે, છતાં ભગવાન અહીં તે પૈકી એક જ વ્યૂહ સંકર્ષણને તેઓ નમસ્કાર કરે છે એમ કહે છે. (લે)

મૂલરૂપ[૧] તમઃ કર્મથી અથવા જ્ઞાનથી મટતું નથી, પણ દેવતાથી જ મટે છે; તેથી આ વૃક્ષો વૃક્ષપણામાં રહેલા પોતાના દોષો[૨] દૂર કરવા માટે તમને પ્રાર્થના કરવા અને તમે તેઓના ઉપર દયા કરો તે માટે તેઓના વૃક્ષરૂપથી જ તમને નમસ્કાર કરે છે. ગુણોપર અધિકાર (ભગવાને) બલભદ્રને આપેલ છે, તેથી તે ગુણો ફીટાડી શકે. ભગવાને કરેલી એ મર્યાદા સાચવવા પોતાનો તમોગુણ દૂર કરાવવા વૃક્ષો બલભદ્રને વિનતિ કરે છે. તમોગુણ દૂર કરવા સિવાયનું બીજું[૩] ભગવાન પોતે જ કરશે, તે માટે[૪] જ લીલા કરવામાં આવે છે.

અથવા સર્વનું અજ્ઞાન મટાડવા તમે તેઓને વૃક્ષોમાં જન્મ આપેલો છે, તે માટે તેઓ પોતાની શિખાઓથી તમને નમન કરે છે. વનમાં કોઈ એક જે ભગવાન કયાં છે તે જાણતો ન હોય, તે બીજાને પૂછે કે ભગવાન કયાં છે? ત્યારે તે બીજો (ભગવાન કયાં છે તે જાણતો હોય તે) તેને ઉત્તર આપે કે, "પેલા કદંબ, પ્રિયાલ અથવા ફણસના વૃક્ષ નીચે ભગવાન ક્રીડા કરે છે." આ ઉત્તર મળે ત્યારે પહેલા (જે જાણતો ન હતો તે) માણસનું અજ્ઞાન મટે છે અને ભગવાન કયાં ક્રીડા કરે છે, તેનું તેને જ્ઞાન થાય છે. આ તેનું અજ્ઞાન વૃક્ષને લીધે મટે છે. આ વૃક્ષો હોવાથી જ એવા ઉત્તરથી તેનું અજ્ઞાન દૂર થાય છે. તેથી પોતાના વૃક્ષોમાં થએલ જન્મથી જ તેઓ આ પ્રમાણે બીજાઓનું અજ્ઞાન દૂર કરાવી શકે છે, એવો વૃક્ષોમાં જન્મ તેઓને તમે (બલભદ્રે) આપ્યો છે, અને સર્વનું અજ્ઞાન આવી રીતે દૂર કરાવી શકે તેમાટે આપેલો છે, તેથી તેઓ તમને નમસ્કાર કરે છે. આવી રીતે અર્થ કરતાં "आत्मनः" (પોતાના) પદનો સંબંધ 'શિખાઓ' અથવા 'તરુજન્મ' સાથે લેવો, એટલે એ વૃક્ષો પોતાની શિખાઓથી તમને નમન કરે છે, અથવા તમે તેઓને સર્વનું અજ્ઞાન દૂર કરવા વૃક્ષોમાં જન્મ આપ્યો તે પોતાના

---

[૧] મૂલરૂપ એટલે દેહના કારણરૂપ તમઃ, આવું તમઃ દેહ હોય ત્યાંસુધી કર્મ અથવા જ્ઞાનથી જતું નથી.

[૨] તમઃ અજ્ઞાનનું કારણ છે અને જ્ઞાનનું વિરોધિ છે. તેથી પોતામાં તમઃ હોય તો કદાચ ભગવાન કોઈવાર પોતાની સમીપ આવે અને પોતાનાં ફલ, ફૂલ અથવા પત્રની તેમને જરૂર હોય ત્યારે પોતાના તમઃથી થએલ અજ્ઞાનને લીધે તેમને ભગવાન પોતાની સમીપ આવ્યા છે અને પોતાનાં ફલફૂલ અથવા પત્રની તેમને જરૂર છે એ ખબર ન પડે અને તેથી તેઓ તે સમયે ફલફૂલ અથવા પત્ર પ્રકટ ન કરે, અને પોતાની જાતના સ્વભાવ પ્રમાણે તેમના સમયે જ તે પ્રકટ કરે; આમ કરવાથી ભગવાનનો અપરાધ થાય અને તેથી વૃંદાવનમાં પોતાનો વૃક્ષરૂપે જન્મ થયો છે તે નિરર્થક થાય. પણ જો તેમનું તમઃ મટી જાય તો તેમનું અજ્ઞાન પણ જાય, અને તેથી તેઓ ભગવાનની યોગ્ય સેવા કરી શકે; તેથી તમઃ દૂર કરવા પ્રાર્થના કરવાની જરૂર છે. પણ વૃક્ષરૂપ મટાડવા પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી, કારણકે તેઓનું (વૃંદાવનમાં હોવાથી) વૃક્ષરૂપ તો બહુ જ ઇચ્છેલું છે. (टि)

[૩] બીજું એટલે રસનો અનુભવ કરાવવાનું. (ले)

[૪] તે માટે એટલે રસનો અનુભવ કરાવવા માટે. (ले)

વૃક્ષજન્મ માટે તમને નમસ્કાર કરે છે. અથવા તે (आत्मनः) પદનો સંબંધ 'तमोपहत्यै' પદ સાથે પણ લઈ શકાય. એમ લઈએ ત્યારે એવો અર્થ થાય કે બીજી જગ્યાનાં વૃક્ષો પોતાની નીચે ભગવાન ક્રીડા કરતા હોય તોપણ તે જાણતાં નથી, પણ મૂઢ હોય છે; પણ આ વૃંદાવનનાં વૃક્ષો તેવાં નથી. ભગવાન પોતાની નીચે ક્રીડા કરે છે, તે સર્વ આ વૃક્ષો જાણે છે અને તેથી આનંદનો અનુભવ કરે છે; કારણ કે તેઓનું અજ્ઞાન તમે (બલભદ્રે) દૂર કરેલું છે; તેથી બલભદ્રે પોતાનું અજ્ઞાન દૂર કરેલું હોવાથી તેમના તે ઉપકારનું સ્મરણ કરી તેઓ તેમને પ્રણામ કરે છે.

અથવા आत्मनः એટલે આત્મીય અથવા પોતાના તરીકે ગ્રહણ કરેલો, એવો વૃક્ષોમાં જન્મ તમે જ તેઓને આપેલો છે તે કારણથી તેઓ તમને નમન કરે છે એવો સંબંધ (લેવો). વૃંદાવનની ભૂમિમાં જેની ઉત્પત્તિ થઈ તે કારણથી જ 'પોતાના' માને છે. તે ભૂમિમાં ઉત્પત્તિ થવાના ગુણથી જ ભગવાન 'પોતાના' તરીકે અંગીકાર કરે છે; તો ત્યાંનાં વૃક્ષો તો વૃંદાવનરૂપ જ છે. (કારણ કે વન વૃક્ષો અને ભૂમિનું બનેલું છે એમ ગયા શ્લોકની સુબોધિનીમાં કહેલું છે) તો તેમનો ભગવાને 'પોતાનાં' તરીકે અંગીકાર કરેલ હોય તેમાં શંકા જ રહેતી નથી. તેથી જ આગળ ભગવાન "આપણે નગર કે દેશ નથી", "આપણે સદા વનમાં રહેનારા છીએ" * "તેથી મારા જ શરણવાળા ગોષ્ઠને"+ વિગેરે વાક્યોથી વૃંદાવન અને તેમાં ઉત્પન્ન થએલ સર્વને 'પોતાના' કહે છે.

અહીં 'તમઃ' પદ સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણે ગુણોને માટે યોજાએલું છે; કેવી રીતે બલભદ્ર તમઃ દૂર કરે છે એ કહ્યું નથી, તેથી તમે તમારા સંબંધમાત્રથી સર્વના ગુણો દૂર કરો છો તેમ અમારું તમઃ દૂર કરો એમ કહેલું છે એ જાણવું. "મારામાં રહેલ તો નિર્ગુણ છે" એ વાક્યથી પણ અહીં તમઃ ત્રણે ગુણો માટે યોજાએલું છે એમ જાણવું.

એ પ્રમાણે વૃક્ષોની વિજ્ઞપ્તિ જણાવી હવે (શ્લો. ૬માં) ભ્રમરોની વિજ્ઞપ્તિ જણાવે છે.

एतेलिनस्तव यशोखिललोकतीर्थं गायन्त आदिपुरुषानुपथं भजन्ते ॥
प्रायोऽमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेपि न जहत्यनघात्मदैवम् ॥६॥

હે મૂળપુરુષ! આ ભમરો સર્વલોકના તમામ તીર્થરૂપ તમારા યશનું (તમારા) રસ્તે ગાન કરે છે. ઘણું કરી આ તમારા મુખ્ય સેવક મુનિઓના ગણ (સમૂહ) છે. તેમના નિર્દોષ આત્મારૂપ અને દેવ એવા તમને વનમાં ગૂઢ હોવા છતાં (તેઓ) તજતા નથી. ૬.

લોકોને એમજ જણાય કે આ ભ્રમરો ગુંજાર જેવું કરે છે, પણ વસ્તુતઃ તેઓ તમારા યશનું ગાન કરે છે. આ ભ્રમરાઓ પણ તામસ છે. વૃક્ષો કરતાં ભ્રમરો[1] કાંઈક

---

[1] વૃક્ષો કરતાં ભ્રમરો કાંઈક સારા છે, કારણકે દેવતાઓ કરતાં મુનિઓ સારા છે એ સ્પષ્ટ છે. આ ભ્રમરો વૃક્ષો કરતાં સારા છે, કારણકે તેઓ (૧) વાણીથી ભજન કરે છે (૨) રસ્તે ભજન કરતા આવે છે અને (૩) રસને ઉદ્દીપન કરે છે (વધારે છે). આ ગુણો વૃક્ષોમાં નથી, તેથી વૃક્ષો કરતાં આ ગુણો તેમનામાં વધારે હોવાથી તેઓ વૃક્ષો કરતાં સારા છે. (टि)

* શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨૧-૨૪. + શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨૨-૧૮.

સારા છે. વૃક્ષોમાં તો ફલ અને ફૂલ ઘણાં હોય તેથી પૂજાની સામગ્રીરૂપ ફલો અને ફૂલો આગળ ધરી તેઓએ કાયિક નમસ્કાર કર્યા. આ ભ્રમરો તો રાજસ[1] છે અને તેમની પાસે ફલફૂલ કાંઈ નથી, તેથી તેઓ વાણીથી જ સેવા કરે છે. તેઓ તમારા રસ્તે ગાન કરે છે તેથી તમારા મુખની સુગંધ લેવા આવે છે એમ ન માનશો, કારણ કે તેઓ તમારા યશનું જ ગાન કરતા તમારા રસ્તે રસ્તે તમારૂં ભજન કરતા આવે છે, તમારી પાસે તેઓને કાંઈ પ્રાર્થના કરવાની તો જરૂર નથી, કારણકે **સર્વ લોકોના તીર્થરૂપ** એટલે સર્વલોકોને પવિત્ર કરનારા **તમારા યશનું** તેઓ ગાન કરે છે. તમારો યશ જે સર્વ લોકોને પવિત્ર કરનારો છે, તેનું ગાન કરનારા ભ્રમરોને પોતાને તો પવિત્ર કરશે જ એમાં કાંઈ શંકા જેવું નથી. ગાન કરનારાઓ પણ પ્રભુના સેવકો હોય છે, અને પ્રભુ ક્યારે કૃપા કરશે, (તે જણાય નહિ) તેથી તેઓ પ્રભુની સાથે તેમના રસ્તે રસ્તે ગાન કરે છે.

“આતો હલકા ભ્રમરો છે, તેમને મારા યશનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય કે તેઓ ગાન કરે ?” એવી શંકા ન કરવી કારણ કે આ સર્વ **તમારા સેવકોમાં મુખ્ય એવા મુનિઓનો સમૂહ જ છે.**

“એવા બ્રહ્મજાણનાર (મુનિઓ) ભક્તોની આવી ભ્રમર જેવી નીચયોનિ કેમ થાય ?” એવી શંકા થાય તે મટાડવા **“તેમના નિર્દોષ આત્મારૂપ અને દૈવ એવા તમને ગૂઢ હોવા છતાં તજતા નથી”** એમ કહે છે. જેમ તમે ગૂઢ છો તેમ તેઓ પણ ગૂઢ છે, તમે જેમ (ઉત્તમ દેવ હોવા છતાં) મનુષ્ય થયા છો તેમ તેઓ (મુનિઓ હોવા છતાં) ભ્રમરો થયા[2] છે, અને તમારા સેવકોમાં મુખ્ય હોવાથી તમારા રસ્તે રસ્તે તમારૂં ભજન કરે છે. તેઓ મુનિઓના સમૂહો હોવાથી જ તમારા યશનું ગાન કરે છે.

“મને વનમાં ગૂઢને શા માટે ભજે છે ? મહાદેવ વિગેરે બીજા પ્રકટ દેવતાને કેમ ભજતા નથી ?” એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા કહે છે કે તમે **તેમના નિર્દોષ આત્મારૂપ અને દૈવ છો.** નિર્દોષનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી, તેમાં પણ નિર્દોષ આત્માનો તો ત્યાગ ન જ કરી શકાય, અને તેમાં પણ તેઓના દેવતા છો. આ ભ્રમરો તામસ હોઈ તેમણે તામસ જ દેવતાની સેવા કરવી યોગ્ય[3] છે. તેઓમાં મહાદેવ વિગેરે

---

[1] **રાજસ** એટલે રસનું ઉદ્દીપન કરનાર (વધારનાર). (લે)

પહેલાં આ ભ્રમરોને તામસ કહેલા, હવે રાજસ કહે છે. તેનું કારણ એ છે કે તે તામસરાજસ છે, તેથી કાંઈ વિરોધ નથી. (પ્ર)

[2] ગરુડપુરાણમાં કહેલું છે કે “વૈષ્ણવોને કર્મના બંધનથી જન્મ થતો નથી; બુદ્ધિશાળી પુરુષો વિષ્ણુના અનુચર થવું તેને જ મોક્ષ કહે છે.” તે પ્રમાણે આ ભ્રમરો તેમના પૂર્વકર્મના બંધનથી ભ્રમર થયા નથી, પણ તમે ઉત્તમ દેવ હોવા છતાં મનુષ્ય થયા છો તેમ તેઓ તમારી સેવા કરવા ભ્રમર થયા છે. (પ્ર)

[3] “સાત્ત્વિકજીવો દેવોને પૂજે છે” એ ગીતાવાક્ય પ્રમાણે જૂદા જૂદા ગુણવાળા જીવો તે તે ગુણવાળા દેવતાનું ભજન કરે તે જ યોગ્ય છે. પાંચમા સ્કંધમાં તામસોએ શિવ તથા સંકર્ષણનું ભજન કરવાનું કહેલું છે, તેથી તેવા જીવોથી શિવનું ભજન થઈ

તેમના સંબંધવાળા. એટલે તામસ જ છે, પણ તે તામસ હોવા છતાં, અને દેવતા હોવા છતાં ભૂતોના સંમૂહોથી વીંટાએલ હોવાથી તેમની સેવા થઈ શકે તેમ નથી, બ્રહ્મા વિગેરે તામસ નહિ હોવાથી તામસ જીવોને સેવવાયોગ્ય નથી; (તમારા સિવાય) બીજા કોઈ તામસ દેવતા જ નથી તેથી બીજો કોઈ ઉપાય નહિ હોવાથી તમે ગૂઢ હોવા છતાં તે તમને જ ભજે છે.

અથવા વનમાં ગૂઢ અથવા છૂપીરીતે બીજા કોઈ જાણે નહિ તેમ તેઓ તમારૂં ભજન કરે છે, કારણ કે બીજા જાણે તેમ પ્રકટ રીતે ભજન કરે તો ભગવાનનો 'કદાચ રોષ થાય. આવી રીતે આ ભ્રમરો તમારૂં ભજન કરે છે, તેથી તેઓના ઉપર પણ અનુગ્રહ કરવો જોઇએ.[૧]

હવે મૃગો અને પક્ષીઓની વિજ્ઞપ્તિ (શ્લો. ૭ઃમાં) જણાવે છે.

नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन॥
सूक्तैश्च कोकिळगणा गृहमागताय धन्या वनौकस इयान् हि सतां निसर्गः॥७॥

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય! તમે ઘેર પધાર્યા તેથી આ મયૂરો નાંચ કરે છે. ગોપીઓપેઠે હરિણીઓ આનંદથી (પોતાની) દૃષ્ટિથી, અને કોકિલાના સમૂહો (પોતાની) મીઠી વાણીથી તમારૂં પ્રિય કરે છે. વનમાં રહેનારાઓ ધન્ય છે, કારણ કે આ જ સત્પુરુષોનો સ્વભાવ છે. ૭

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય બલભદ્ર! તમે (અહીં વનમાં) તેમના ઘેર આવ્યા છો, એ જાણી આ મયૂરો નૃત્ય કરે છે. તમે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છો, તેથી બીજાઓ જ્યારે ગાન કરે છે ત્યારે આ મયૂરો નૃત્ય કરે છે, કારણ કે મયૂરોનું નૃત્ય જ ઉત્તમ હોય છે. (પ્રભુ) પધારે ત્યારે જે નૃત્ય કરે તે મોટો ભક્ત હોય છે. તેને તો માત્ર પ્રભુ પધારે એટલું જ જોઈતું હોય છે.

આ હરિણીઓ પણ પોતાની દૃષ્ટિથી તમારૂં પ્રિય કરે છે. ગમે તે પ્રકારે (મનને પ્રસન્ન કરવા) તમારી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવી, તેથી તેઓ પણ આનંદથી તમને જુએ છે, અને પોતાનાં ચક્ષુઓ તમને દેખાડી, તે ગોપીઓનાં ચક્ષુઓ જેવાં હોવાથી તમને ગોપીઓનું સ્મરણ કરાવે છે, અને તેથી તમને સુખ કરાવે છે. જેમ ગોપીઓ પોતાની દૃષ્ટિથી તમને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી રીતે આ હરિણીઓ પણ પોતાનાં ચક્ષુઓ તમને દેખાડી, ગોપીઓનું સ્મરણ તમને કરાવી તમને સુખ કરાવે છે. નાટકો અને કાવ્યોમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે કે જે સ્વરૂપ સુખ ઉત્પન્ન કરનાર હોય તેનું સ્મરણ

શકે; પણ તે ભૂતોના સમૂહોથી વીંટાએલ હોવાથી દુઃસંગવાળા હોઈ તેમનું ભજન કરવા યોગ્ય નથી. બ્રહ્મા વિગેરે તામસ નહિ હોવાથી તામસજીવોએ સેવવા યોગ્ય નથી; બીજા તામસદેવો હલકા છે, ભ્રમરો મુનિ હોવાથી આ બધું જાણે છે અને તેથી તમારૂં જ ભજન થઈ શકે તેમ હોવાથી તમે વનમાં ગૂઢ(મનુષ્યરૂપે)છો તોપણ તમને જ ભજે છે. (પ્ર)

[૧] 'પોતાના' તરીકે માનવા જોઈએ. (લે)

કરાવનાર પણ સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. ગોપીઓ સ્વરૂપથી તમને સુખ ઉત્પન્ન કરાવનારી છે, તેથી તેઓનું સ્મરણ કરાવનાર આ હરિણીઓ પણ તમને સુખ ઉત્પન્ન કરાવે છે.

કોકિલા એટલે કોયલોના સમૂહો પોતાની મીઠી વાણીથી, તમારી સ્તુતિરૂપ મીઠી વાણીથી તમારૂં પ્રિય કરે છે. તેઓનો શબ્દ સાંભળવાથી ઘણો જ આનંદ થાય છે. આ સર્વે વનમાં રહેનારાઓ ગૃહસ્થોપેઠે ધન્ય છે, કારણ કે સત્પુરુષો(ઉત્તમ ગૃહસ્થો)નો આટલો જ ધર્મ છે, (અને તે ધર્મ આ વનમાં રહેનારાઓ સાચવે છે).

आगते परमस्तोषः प्रियार्थस्योपनायनम् । वाक्यैः स्तुतिश्च परमा महत्येतावदेव हि ॥७॥
तृणानि भूमिरुदकं सामान्ये गृहमागते ॥७½॥

મહાન્ પુરુષ પોતાના ઘેર પધારે, ત્યારે તેમની પધરામણી થતાં (તે આવતાં) પરમ સંતોષ દેખાડવો; તેમને જે પદાર્થ પ્રિય હોય તે તેમની પાસે લવરાવવો, અને વચનોથી તેમની ઘણી સ્તુતિ કરવી. (આ સત્પુરુષોનો ધર્મ છે તે બધો આ વનમાં રહેનારાઓએ પાળ્યો છે, કારણ કે તમે તેઓના ઘેર વનમાં આવતાં, મયૂરોએ નૃત્ય કરી પરમ સંતોષ દેખાડ્યો, હરિણીઓએ તમોને પ્રિય ગોપીઓનું તમને સ્મરણ કરાવ્યું, અને કોયલોએ પોતાની મીઠી વાણીથી તમારી ઘણી સ્તુતિ કરી.)

સામાન્ય માણસ ઘેર આવે ત્યારે અન્ન ન હોય તો તૃણો, વિશ્રામ માટે ભૂમિ, પાદપ્રક્ષાલન કરવા જલ એ આપવાં જોઈએ * (સત્પુરુષોએ સામાન્ય માણસ ઘેર આવે ત્યારે એ આપવાં જોઈએ.) કા. ૭½.

તમે મહાન્ પુરુષ છો, તેથી મહાન પુરુષ ઘેર આવે ત્યારે જે તેમની સેવા કરવી જોઈએ તે આ વનમાં રહેનારાઓએ કરેલી હોવાથી તેઓ ધન્ય છે.

હવે વૃંદાવનની ભૂમિ વિગેરેની (શ્લોક ૮માં) પ્રશંસા કરે છેઃ—

धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः ॥
नद्योऽद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥८॥

આજ આ ભૂમિ ધન્ય છે. (તમારા ચરણથી સ્પર્શાએલ) તૃણ અને રોપાઓ, તમારા ચરણનો સ્પર્શ કરનાર વૃક્ષોની લતાઓ, (તમારા) નખથી સ્પર્શાએલ નદીઓ અને પર્વતો, તમારી દયાવાળી દૃષ્ટિથી પક્ષીઓ અને પશુઓ, અને ગોપીઓનો તમારી ભુજાઓ મધ્યેનો પ્રવેશ, જેની લક્ષ્મી પણ સ્પૃહા (ઈચ્છા) રાખે છે તેથી ગોપીઓ ધન્ય છે. ૮.

---

* આ પાછલી અર્ધ કારિકાનો અર્થ કારિકાર્થમાં અથવા બીજા કોઈ (પ્રકાશ, લેખ અથવા ટિપ્પણીમાં) આપેલો નથી, પણ તે ભાગ તપાસ કરતાં મનુસ્મૃતિમાંથી લીધેલો જણાય છે (જૂઓ મનુસ્મૃતિ, ૩-૧૦) તૃણ, ભૂમિ અને જલ ઉપરાંત મીઠીવાણી ત્યાં લખેલી છે. કોઈ મેમાન ઘેર આવે ત્યારે સત્પુરુષો આ ચારનું અવશ્ય તેમને નિવેદન કરે છે. આ મનુસ્મૃતિમાં સત્પુરુષોનો જે ધર્મ કહ્યો તે સામાન્ય મેમાન આવે ત્યારે આચરવાનો છે, પણ જ્યારે મહાન્ પુરુષ મેમાન થઈ આવે ત્યારે અહીં મયૂર વિગેરેએ જે ધર્મ આચર્યો તે આચરવાનો છે, એવો શ્રીમદાચાર્યચરણનો આશય છે.

આજ આ વૃંદાવનભૂમિ ધન્ય છે. (તેના ઉપર ઉગેલ) ઘાસ (તૃણ) અને રોપાઓને તમારા ચરણનો સ્પર્શ થયો તેથી તેઓ પણ ધન્ય છે. વૃક્ષોની લતાઓએ (ફલ અને ફૂલના ભારથી નીચી નમી) તમારા ચરણનો સ્પર્શ કર્યો છે તેથી તેઓ પણ ધન્ય છે. નદીઓ અને પર્વતોને તમારા નખો(ચરણના નખો)નો સ્પર્શ થયો છે તેથી તેઓ પણ ધન્ય છે, પક્ષીઓ અને પશુઓપર તમારી દયાવાળી દૃષ્ટિ પડી છે * તેથી તેઓ પણ ધન્ય છે; અને ગોપીઓનો તમારા ભુજોમાં પ્રવેશ થયો એટલે તેમનું આલિંગન થયું. તેથી તેઓ પણ ધન્ય છે. આવું આલિંગન પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે, કારણ કે લક્ષ્મી પણ આવાં આલિંગનની ઇચ્છા રાખે છે.

આ શ્લોકમાં કહેલ ભૂમિ વિગેરેને કાંઈ વિજ્ઞપ્તિ કરવાની નથી, કારણ કે તે બધાંને જૂદી જૂદી રીતે (સ્પર્શથી, દયાવાળી દૃષ્ટિથી, તથા આલિંગનથી) જેવાં તેવાં તમે પ્રસન્ન કર્યાં છે.

જેનો આવેશ થવાનો છે તેનું સર્વ ભાવથી નિરૂપણ કરવામાં આવે, તો જેનામાં તેનો આવેશ થવાનો છે તે સારી રીતે જેનો આવેશ થવાનો છે તેની (પોતામાં)ભાવના કરે, જેથી તરત જ તે દેવતાનો આવેશ થાય. (અહીં ભગવાનનો બલભદ્રમાં આવેશ થવાનો છે, તેથી ભગવાન પધારવાથી જે જે આનંદ વિગેરે સર્વને થાય તેનું સારી રીતે વર્ણન કરેલું છે, અને બલભદ્રને જણાવેલું છે. જેથી બલભદ્ર પોતામાં ભગવાનનો આવેશ છે, એવી ભાવના કરે અને ભગવાનનો આવેશ સિદ્ધ થાય.)

જો ભગવાનનો બલભદ્રમાં આવેશ ન હોય તો વૃંદાવનમાં રહેલ પશુપક્ષી વિગેરેનું અને બલભદ્રનું બંનેનું અનિષ્ટ થાય. વૃંદાવનમાં રહેલ પશુપક્ષી વિગેરે બલભદ્રનું ભજન કરે તોપણ ઉભયનું અનિષ્ટ-થાય, અને બલભદ્રનું ભજન ન કરે તોપણ ઉભયનું અનિષ્ટ થાય. જો તેઓ બલભદ્રનું ભજન કરે તો (ભગવાનનો બલભદ્રમાં આવેશ નહિ હોવાથી) ભગવાનસિવાય બીજા દેવતાનું તેમણે ભજન કર્યું તેથી (અન્યાશ્રયથી) તેઓનો નાશ થાય, અને ભગવાનના ભોગ્ય પદાર્થોનો (તેમણે ધરેલ પદાર્થોનો) બલભદ્રે સ્વીકાર કર્યો તેથી તેમનું પણ અનિષ્ટ થાય. હવે જો તેઓ બલભદ્રનું ભજન ન કરે એટલે કોઈવાર તેમનું ભજન કરવામાં ન આવે તો તેમનો અનાદર થાય; તેથી તેમના અનાદરથી પોતાનું અનિષ્ટ થાય, અને બલભદ્રને એવા અનાદરથી ક્રોધ થાય તેથી બલભદ્રનું પણ અનિષ્ટ થાય. તેથી બલભદ્રમાં પોતાનો નિત્ય આવેશ રહે, તે માટે ભગવાને બલભદ્રને આ સર્વ બોધ કરેલો છે.

---

*રા. રા. વાડીલાલભાઈ શાહે પ્રસિદ્ધ કરેલ તામસપ્રમેયપ્રકરણમાં ચોથા પાને ત્રેવીશમી લીટીમાં धन्याः પછી ’ ચિહ્ન કરે છે, પણ ત્યાં તેવું ચિહ્ન નહિ કરતાં दयासहितावलोकनैः પછી કરવામાં આવે તો આ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે ચિહ્નનું સ્થાન ફેરવીએ નહિ તો પશુપક્ષી ધન્ય હોવાનું કાંઈ કારણ આવતું નથી, અને ગોપીઓ ધન્ય હોવાનાં બે કારણો આવે છે; તેથી ઉપર પ્રમાણે ચિહ્ન ફેરવી અર્થ કર્યો છે.

આવી રીતે વૃંદાવનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી, વૃંદાવનમાં રહેનારનું (વૃક્ષો, મૃગો, પક્ષીઓ વિગેરેનું) સ્વરૂપ બલભદ્રને જણાવી, એટલે બલભદ્રમાં પોતાનો આવેશ થયો છે એમ તેમને જણાવી, એવા વૃંદાવનમાં ભગવાને ક્રીડા કરી એમ હવે દશ (૯ થી ૧૮) શ્લોકથી કહે છે. પૌગંડ વય ચાર (૬ થી ૯) વર્ષની છે, તે (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) ચારે પુરુષાર્થનો સાધક (પ્રાપ્ત કરાવનાર) કાલ છે. તેથી પ્રથમ ચાર (૯ થી ૧૨) શ્લોકથી અનુક્રમે આ ચાર પુરુષાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. પછી ભગવાન દશ રસો ઉત્પન્ન કરાવી ક્રીડા કરે છે, કારણ કે પરમાનંદના રસનો લોકોમાં દશ રીતે અનુભવ થાય છે. **બ્રહ્માનંદથી ભજનાનંદ ઉત્તમ**[1] છે, એમ દર્શાવવા ભજનાનંદ અથવા પરમાનંદનો લોકમાં દશ રીતે અનુભવ થતો હોવાથી, દશ રસો ઉત્પન્ન કરાવી ભગવાન ક્રીડા કરે છે. તેમાં પ્રથમ (શ્લો. ૯માં) **ધર્મનું** આચરણ દર્શાવતા[2] ભગવાન રમણ કરે છે એમ કહે છે.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं वृन्दावनं श्रीमत्कृष्णः प्रीतमनाः पशून् ॥
रेमे सञ्चारयन्नद्रेः सरिद्रोधस्सु सानुगः ॥९॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ—આવી શોભાવાળા વૃંદાવનમાં પ્રસન્ન મનવાળા શ્રીકૃષ્ણે અનુચરો સહિત પર્વતના (સંબંધવાળી) નદીઓના કિનારા પર પશુઓને સારી રીતે ચારતાં રમણ કર્યું. ૯.

ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા પ્રકારના વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણે પશુઓને ચરાવતાં રમણ કર્યું એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પાછલા શ્લોકો વૃંદાવનના ગુણોનું નિરૂપણ કરવા જ કહેલા, તેથી આ શ્લોકમાં “एवम्” પદનો સંબંધ ‘વૃંદાવન’ સાથે જ છે; તેથી એવા (પાછલ વર્ણન કર્યું તેવા) વૃંદાવનમાં, એવો અર્થ થાય છે. તેથી જ (एवम् પદ

---

[1] શૃંગારથી આરંભી ભક્તિસુધીના દશ રસો (આગળ દશ રસોનું નિરૂપણ થશે) હોઈ લીલાસૃષ્ટિમાં દશ પ્રકારે રસનો અનુભવ થાય છે, પણ બ્રહ્માનંદમાં એક જ રીતે સુખનો અનુભવ થાય છે; તેથી **બ્રહ્માનંદ કરતાં ભજનાનંદ અધિક છે.** (यो)

[2] અહીં ભગવાનનું દાસ્ય જ મુખ્ય ધર્મ છે. વૃક્ષોએ એ ધર્મનું આચરણ કર્યું એ ભગવાને (શ્લો. ૫ માં) કહેલું છે, આ શ્લોકને પહેલાંનાં વાક્યો સાથે સંબંધ છે, કારણ કે ‘एवं’નો વૃંદાવન સાથે સંબંધ છે, એમ સુબોધિનીજીમાં દર્શાવેલ છે. તેથી વૃંદાવનનાં વૃક્ષો વિગેરેમાં જણાવેલા ધર્મો પ્રકટ કરી ભગવાને રમણ કર્યું, એવો મહાવાક્ય(શ્લો. ૧૯)નો અર્થ થાય છે. ભગવાન પોતે પશુ ચારે તો ક્રીડા અથવા રમણમાં અડચણ થાય, તેથી ભગવાનના રમણમાં અડચણ ન થાય તે માટે ગોપો પોતે ભગવાનનું પશુ ચારવાનું કામ કરે છે. તેથી તેઓ પશુઓને ચારે તેમાં ભગવાનની સેવા જ કરે છે. તેથી તે પશુઓને ચારવામાં પોતાનો ધર્મ (ભગવાનની સેવા) જ કરે છે. વળી વૈશ્યોનો આ પશુ ચારવાનો ધર્મ જ છે, આવી રીતે ભગવાન ધર્મનું આચરણ દર્શાવે છે. (टि).

આ પ્રમાણે ભગવાનના દાસ્યરૂપ વૃક્ષોનો ધર્મ; ભગવાનની સેવારૂપ ગોપોનો ધર્મ; અને ગાયો ચારવારૂપ વૈશ્યોનો ધર્મ, એમ ત્રણે ધર્મો દર્શાવેલા છે. (प्र).

‘વૃંદાવન’ના વિશેષણ તરીકે યોજાએલું છે, ક્રિયાવિશેષણ નથી તેથી જ) ‘एवम्’ પછી, ‘ક્રીડીને’, ‘નિરૂપણ કરીને’ કે એવી બીજી કોઈ ક્રિયા અધ્યાહાર રાખેલી નથી; તેથી જ ‘વૃંદાવન’ પદની સંગતિ ‘एवम्’ પદ સાથે જ યોજવાની છે. જ્યાં ભગવાને રમણ કરવાનું મન કર્યું; જ્યાં ઉપરનાં વચનો કહ્યાં ત્યાં ભગવાને રમણ કર્યું અને (આગળના શ્લોકોમાં કહેવામાં આવશે તે) બીજાં કાર્યો કર્યાં, એમ મહાવાક્ય (શ્લો. ૧૯)સાથે બધાંનો સંબંધ છે.

વળી જ્યારે ભગવાને જુદી જુદી અભિમાની દેવતાઓ સાથે રમણ કરવાનો આરંભ કર્યો છે ત્યારે લક્ષ્મીજી ત્યાં પોતે જ[1] આવેલાં છે, એટલે રમણ વર્ણવેલું ન હોય તો પણ થએલ જ છે; તેથી અનુભાવો[2] (પોતાના મનમાં જે ભાવ થાય તે બરાબર બહાર દેખાડનાર ચિહ્ન; જેમ કોપ મનમાં થયો હોય તો ભ્રૂભંગ થાય તે) ઉદ્દીપનવિભાવો[3] (મનમાં જે ભાવ [લાગણી] થયો હોય તે ભાવને વધારનાર સંજોગને ઉત્તેજન કરે તે ઉદ્દીપનવિભાવ); અને વ્યભિચારિભાવોનું[4] (થોડી વાર ટકે તેવો ભાવ [લાગણી], આ ભાવ ઝાઝા વખત સુધી ટકતો નથી, પણ જે રસ હોય તેમાં છૂપી અથવા ખુલ્લી રીતે વધારો કરે છે.) નિરૂપણ કરેલું છે. આલંબન (જેના વિષે રસ ઉત્પન્ન થતો હોય તે વ્યક્તિ અથવા ચીજ; રસનો આધાર) તો લક્ષ્મી જ છે.[5]

‘કૃષ્ણ’ એ પદથી નાયકની ઉત્તમતા કહે છે; કારણ કે તે સદાનંદ પુરુષોત્તમ છે. (રમણ કરવામાં) મન કરણ છે તેથી તેમાં પણ દોષ મુદ્દલ નથી અને ગુણો છે એમ કહેવું જોઈએ તે માટે ‘પ્રસન્ન મનવાળા’ કહેલા છે. પ્રસન્ન થએલું એટલે કોઈપણ દોષવિનાનું સંતુષ્ટ મન છે જેનું તેવા પ્રસન્ન મનવાળા શ્રીકૃષ્ણ છે. તે પશુઓને ચારતાં રમણ કરે છે. ‘પશુઓને ચારવાં’ એ ધર્મ છે. ‘સં’ચારવાં એટલે સારી રીતે ચારવાં;

---

[1] લક્ષ્મીજી ભગવાનની આજ્ઞાની રાહ જોયાવિના, માત્ર ભગવાનની ઇચ્છા જાણી પોતે જ (આજ્ઞાવિના) આવેલાં છે, અને સર્વ દેવતાઓમાં આવેશ કરી રહેલાં છે. મૂલમાં ‘श्रीमत्’ શ્રી એટલે લક્ષ્મીવાળું એવું વૃંદાવનનું વિશેષણ છે, તે આ સર્વ દેવતાઓમાં લક્ષ્મીનો આવેશ સૂચવે છે; તેથી આલંબન થએલ તે તે દેવતાઓ સાથે રમણ કહેલું ન હોય તોપણ થયું છે. તેથી અનુભાવ, ઉદ્દીપનવિભાવ અને વ્યભિચારિભાવ એ ત્રણેનું વર્ણન કરેલું છે. (લે).

[2] રસોને અનુભાવે એટલે અનુભવ થઈ શકે તેવા બનાવે તે અનુભાવ. (प्र).

[3] જે બહારના પદાર્થો રસને ઉદ્દીપન કરે એટલે ઉત્પન્ન કરે તે ઉદ્દીપનવિભાવ.प्र.

[4] જે રસમાં અહીં તહીં ફરે, એટલે ઘણા રસોથી વ્યાપ્ત થાય તે વ્યભિચારિભાવ. (प्र).

[5] અનુભાવ, ઉદ્દીપનવિભાવ અને વ્યભિચારિભાવ કહ્યા પણ આલંબનવિભાવ કહ્યો નથી, તેનું કારણ એ છે કે લક્ષ્મી જ આલંબનવિભાવ છે. તે તે દેવતાઓમાં જેનો આવેશ થએલો છે, તે લક્ષ્મી જ આલંબનવિભાવ છે. લક્ષ્મીના આવેશવિનાની દેવતાઓ આલંબન નથી, એમ દર્શાવવા ‘एव’ ‘જ’ મૂકેલ છે. લક્ષ્મીનું સૂચન ‘श्रीमत्’ પદથી કરેલું છે. (લે).

‘लक्ष्म्येव’ लक्ष्म्या इव “લક્ષ્મીની જેમ” લક્ષ્મીથી જેમ ગોપીઓ સાથે ક્રીડા કરતા ભગવાન જ આલંબનવિભાવરૂપ છે. જેના આધારે રસ ઉત્પન્ન થાય તે આલંબનવિભાવ, એવો રસશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ કરવો જોઈએ. (यो).

અમુક દેશમાં ચારવાં. (આ ધર્મ છે). ભગવાન ગાઢ (જ્યાં કોઈ જઈ શકે નહિ તેવા) વનમાં અથવા ઉંડી ખીણોવાળા વનમાં પશુઓ ચારતા હતા, એમ કહેવામાં આવે તો રમણમાં બાધ થાય, (કારણ કે એવી જગ્યામાં રમણ થઈ શકે નહિં); તેથી બંનેના (ભગવાન અને ગાયોના, અથવા રમણ અને ચારણના) ઉપયોગવાળા તે પ્રદેશોને કહે છે કે 'પર્વતના સંબંધવાળી નદીઓના કિનારા ઉપર' પશુઓને ચારતા રમણ કરતા હતા. પર્વતના સંબંધવાળી જે નદીઓ હતી તેઓના તટ ઉપર પશુઓને ચારતા રમણ કરતા હતા; કારણ કે ત્યાં લીલું ઘાસ હોય છે અને તે ઘણું મોટું ઉગેલું હોય છે. જો પર્વત ઉપર રહીને, અથવા પર્વતની તળેટીમાં રહીને ભગવાન રમણ કરે તો પશુઓ કોઈ બીજે સ્થલે જતાં રહે એવી શંકા રહે; પણ (નદીના તટોપર) ભગવાન પશુઓને ચારતાં ચારતાં પણ રમણ કરે એ સંભવે છે. તેથી જ સારીરીતે ચારતાં (सञ्चारयन्) રમણ કરે છે એમ કહેલું છે. જો ભગવાન માત્ર ધર્મમાં જ રતિ રાખે તો ગાયોનું રક્ષણ કરવામાં પોતે જ રોકાઈ રહે; તો ધર્મ (ગોચારણ) અને રમણ એ બંનેમાં હાનિ* થાય; તેથી તેવું થયું નથી એમ દર્શાવવા 'અનુચરો સહિત' પદ યોજેલું છે. પાછલ પાછલ જાય તે અનુચર એટલે સેવકો. તેઓની સાથે ગાયોને સારી રીતે ચારતાં ભગવાને રમણ કર્યું.

એવી રીતે ધર્મના[1] વિચારથી ક્રીડા કરી એમ કહી, હવે અર્થના[2] વિચારથી ભગવાન ક્રીડા કરે છે (એમ દશમા શ્લોકમાં) કહે છે.

क्वचिद्गायति गायत्सु मदान्धालिष्वनुव्रतैः ॥
उपगीयमानचरितः सखिसंकर्षणान्वितः ॥१०॥

ભક્તો જેમના ચરિત્રનું ગાન કરે છે અને જેમની પાછળ મિત્રો અને સંકર્ષણ આવે છે, તેવા (ભગવાન) મદાંધ ભ્રમરો ગાન કરતા હોય ત્યારે કોઈવાર ગાન કરે છે. ૧૦.

મદાંધ ભ્રમરો ગાન કરતા હોય ત્યારે ભગવાન પણ કોઈવાર ગાન કરે છે. તે સમયે ભગવાનના ભક્તો તેમના ચરિત્રનું ગાન કરતા હોય છે, અને તેમના મિત્રો અને સંકર્ષણ (બલભદ્ર) તેમની પાછળ પાછળ જતા હોય છે.

---

* જો ભગવાન ગાયો ચારવામાં (ધર્મકાર્યમાં) પોતે જ રોકાઈ રહે તો રમણ (પુષ્ટિકાર્ય) સંભવે નહિ; તેથી રમણમાં હાનિ થાય. પુષ્ટિકાર્ય વિસારી ગોચારણ (ધર્મ) ભગવાન કર્યા કરે તો પુષ્ટિકાર્ય પડતું મૂકી કરેલું ધર્મકાર્ય સારું કરેલ ન ગણાય; (તેથી જ સુબોધિનીમાં કહે છે કે ગાયો ચારતાં રમણ સંભવે છે, તેથી જ (ગાયોનું) ચારણ સારી રીતે થયેલું કહેલ છે.) એટલે તેની પણ હાનિ થઈ ગણાય.

[1] પોતાના દાસ્યસ્વરૂપ, અને ગોચારણરૂપ ધર્મ પ્રકટ કરી લીલા કરીને. (પ્ર)

[2] અર્થ એટલે પોતાના પ્રસાદસ્વરૂપ માલા, ફૂલ, ફલ વિગેરે આપી અર્થ પ્રકટ કરી લીલા કરે છે.

"જ્યારે પુરુષ નિશ્ચય 'શ્રી'નો ભોગ કરે છે ત્યારે તેની પાસે વીણા વાગે છે" એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાન શ્રી[અર્થ]નો ભોગ કરે છે ત્યારે) પાછળ વાગતી વીણા જેવા ભ્રમરો છે. ભગવાન પણ અર્થનો ભોગ[1] કરતા હોવાથી કોઈવાર ગીત પણ ગાય છે. જો ભગવાન એમ ગાન ન કરે તો રસ ઘણો જ થયો છે એની જાણ થાય નહિ. સર્વત્ર (ભ્રમરોથી, ભક્તોથી) તેમની જ[2] (ભગવાનની જ) સ્તુતિ થાય છે, અને તેમનો પરિકર (અનુચરો) તેમની સાથે હોય છે.

પરિકર બે પ્રકારનો હોય છે, (૧) પોતાના સંબંધીઓ, અને (૨) કુલના સંબંધીઓ તેથી જ મિત્રો અને સંકર્ષણનું નિરૂપણ કરેલું છે "જે(લક્ષ્મી એટલે અર્થ)નો બંધુઓથી ભોગ ન થાય (તે શા કામની)?" તેથી મિત્રોનો સહભાવ (હાજરી) જરૂરી છે. (ભ્રમરો) સમીપે ગાન કરે અથવા (ભક્તો) સમીપે સ્તોત્ર કરે તે પણ અર્થભોગ જ છે.[3] આ ભ્રમરો મુનિઓ સમીપમાં ગાન કરવાની ધૃષ્ટતા (ઉદ્ધતાઈ) ન કરે તેથી તેમને મદાંધ (મદથી અંધ થએલા) કહેલા છે. ભગવાનની સન્નિધિથી થતો આનંદ, અથવા ભક્તિરસથી થએલો ઉન્માદ, અથવા વૃંદાવનના ફૂલોનો રસ તેમણે ચૂસેલો, અને આ ફૂલો ભગવાનના ચરણારવિંદમાં સમર્પણ થએલ (ચરણારવિંદ નીચે આવેલ) હોવાથી તેમનો રસ ભક્તિરૂપ જ છે તે રસ, એને જ ભ્રમરોનો મદ [4]કહેલો છે.

ભગવાનના જેવું વ્રત છે જેઓનું તે ભક્તો, તેઓને પણ ભગવાન પોતાના જેવા[5] બનાવે છે. સર્વ મિત્રો અને સંકર્ષણ સારીરીતે ભગવાનની સાથે રહેલા છે, એટલે તેઓને

---

[1] ૧. માતાએ મોકલેલ પદાર્થોનો અથવા વનમાં ઉત્પન્ન થએલ પદાર્થોનો ભોગ. (પ્ર)

[2] ૨. તેમની જ એટલે શ્રી અથવા લક્ષ્મીયુક્ત ભગવાનની જ. (પ્ર) અર્થનો ભોગ કરતા ભગવાનની જ. (લે)

[3] ૩. ભ્રમરોને અર્થ એટલે પ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી જ તેઓ સમીપે ગાન કરે છે. જો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતો ન હોય તો ગાન અને સ્તોત્ર (કરવાની) તેમને સ્ફૂર્તિ જ ન રહે. (પ્ર)

અહીં જે અર્થ કરવામાં આવે છે તે 'अर्थभोगे एव' એવો પાઠ લઈ કરેલો છે. ભગવાન, ગોપો અને સંકર્ષણનો અર્થભોગ અહીં કહેલો જણાય છે; ભ્રમરોને તો વીણાનો નાદ કરનાર કહેલા છે. વળી આ અર્થમાં એવો ધ્વનિ છે કે તેમને પ્રસાદ ન મળતો હોત તો તેઓ ભગવાન પાસે ગાન કરત નહિ; તેથી ભ્રમરો પોતાની સમીપ ગાન કરે અને ભક્તો પોતાની સમીપ પોતાનું ચરિત્ર ગાય એટલે સ્તોત્ર ઉચ્ચારે તે પણ ભગવાનનો અર્થભોગ જ છે. (अर्थभोगः एव) એવો અર્થ ઉપર કરેલો છે.

આવું ગાન અને સ્તોત્ર અર્થભોગ જ છે એમ ભર્તૃહરિના "अग्रे गीतं सरसकवयः" શ્લોકમાં પણ કહેલું છે.

[4] ૪. ભ્રમરો મદાંધ હોય તો ચૂપ જ રહે, પણ ગાન કરે નહિ એવી શંકા થાય, તે માટે તેમનો મદ કેવો હતો તે અહીં કહેલ છે. (પ્ર)

[5] ૫. માલા વિગેરેનું દાન ભક્તોને કરી ભગવાન તેઓને પોતાના મુખ્ય ભક્ત જેવા બનાવે છે, અથવા પોતાના જેવો ભોગ તેમને કરાવે છે. (પ્ર)

પણ સારીરીતે અર્થનો ભોગ કરાવે છે. શ્લોક ૯ના પહેલા પાંચ શબ્દો "एवं वृन्दावनं श्रीमत् कृष्णः प्रीतमनाः" "એવા વૃંદાવનમાં લક્ષ્મીયુક્ત પ્રસન્નમનવાળા શ્રીકૃષ્ણ"નો આ શ્લોકમાં અને હવે પછીના શ્લોકોમાં પણ બધે સંબંધ છે. [એટલે મદાંધ ભ્રમરો ગાન કરતા હોય ત્યારે કોઈવાર આવા (ઉપર વર્ણવેલ સ્વરૂપવાળા) વૃંદાવનમાં લક્ષ્મીયુક્ત પ્રસન્નમનવાળા શ્રીકૃષ્ણ કોઈવાર ગાય છે એવો અર્થ થાય છે.]

એ પ્રમાણે (ભગવાનની) અર્થ લીલા કહી, હવે (શ્લોક ૧૧માં) કામલીલા કહે છે.

क्वचिच्च कलहंसानामनु कूजति कूजितम् ॥
अभिनृत्यति नृत्यन्तं बर्हिणं हासयन् क्वचित् ॥११॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્નચિત્તવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ) કોઈવાર કલહંસોના કૂજન જેવું કૂજન કરે છે કોઈવાર નૃત્ય કરતા મયૂરને હાસ્યપાત્ર બનાવતા ચોતરફ (ઘણું) નૃત્ય કરે છે. ૧૧.

ભગવાન કલહંસોના કૂજન જેવું કૂજન કરે છે, કારણ કે કામમાં મુખ્ય બે કાર્યો કરવાનાં છે; (૧) રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે કૂજન અને (૨) રસનો[1] અનુભવ (ભોગ) થાય તે માટે બંધો. જ્યારે મયૂર મયૂરીની સન્નિધિમાં જ (કામથી) મત્ત થાય છે ત્યારે તે પોતાનાં સર્વ ગાત્રો વિસ્તારે છે[2] (કળા કરે છે), અને તેનાં બધાં ગાત્રોમાંથી રસ એકઠો થઈ તેનાં બે ચક્ષુએ માંથી બહાર નીકળે છે, અને મયૂરીના (તે રસને ઝીલે છે તેથી) મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. આવી રીતે મયૂરનું રેતઃ (રસ) (શરીરના) ઉપલા ભાગમાંથી બહાર નીકળે છે અને (જ્ઞાનન સાધનરૂપ ચક્ષુદ્વારા એટલે) જ્ઞાનદ્વારા બહાર નીકળે છે. મયૂરવિનાના બીજા બધાના કામમાં[3] જે રસો હોય છે તે બધા રસો પ્રાકૃત જ હોય છે. (મયૂરના કામમાં પ્રાકૃત રસ નથી) તેથી જ તેમાં (મયૂરના કામમાં) વિચિત્ર રીતે (માત્ર નૃત્યથી) કાર્ય (ગર્ભધારણ) થાય છે.

શબ્દ મનપૂર્વક થાય છે. (શબ્દ કરવાનો મનમાં વિચાર થયા પછી શબ્દ બોલાય છે અથવા અવાજ થાય છે) તેથી માનસ જ[4] જેનું શરણ છે એવા, રસ અને અરસનો* ભેદ કરનાર હંસનું જ [5]કૂજન તેવું[6] (અપ્રાકૃત) હોય છે. તેથી જ હંસ સર્વથી (બીજા સર્વ પ્રાણીઓથી) વિલક્ષણ છે, એમ કહેવા તેને 'કલહંસ' કહેલો છે; કારણ કે તે કલાઓનો

---

[1] કૂજનથી ઉત્પન્ન થએલા રસનો અનુભવ. (લે).

[2] મયૂર તેના ગાત્રને વિસ્તારે છે તે ગાત્રનો વિસ્તાર જ 'બંધ'ને ઠેકાણે છે. (પ્ર)

[3] બીજાઓના કામમાં 'આશ્લેષ' વિગેરે થાય છે તે. (લે)

[4] માનસ એટલે મન; માનસ એટલે માનસરોવર, બ્રહ્માએ આ સરોવર કૈલાસ ઉપર મનથી બનાવેલું તેથી તે 'માનસ' કહેવાય છે. હંસો વર્ષાઋતુ શરુ થવાનો વખત થાય ત્યારે આ સરોવરે જાય છે જ. [5] કૂજન એટલે મધુર શબ્દ કરવો, મધુર ગાવું.

[6] તેવું એટલે ભગવાનને કૂજન કરાવે તેવું, ભગવાનના કૂજનને ઉત્પન્ન કરનાર.લે.

* **રસ** દુધ અને **અરસ** જલ. દુધ અને જલ ભેગાં કરેલાં હોય તે છૂટાં પાડવાના ચાતુર્યમાટે હંસ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. આ તેમની ખાસ કલા છે.

હંસ[1] છે. ઘણાઓના (કૂજનો) જેવું એક જ પ્રકારનું જે (કૂજન) કરે તે તે કામમાં ઘણા પ્રવીણ હોવા જોઈએ.[2] રસના અવાંતર (પેટા) ભેદોનો આવિર્ભાવ થાય તે માટે ભગવાન પોતે સર્વે કલહંસોના કૂજનો જેવું કૂજન કરે છે.

જો મયૂર મયૂરી સાથે રસથી નૃત્ય કરતો હોય તો તે નૃત્ય કરતા મયૂર પેઠે ભગવાન ચારે તરફ નૃત્ય કરે છે. જો મયૂર તેવી રીતે રસથી નૃત્ય કરતો ન હોય પણ મેઘ વિગેરેને જોઈને અથવા સ્વભાવથી નૃત્ય કરતો હોય તો પણ રસાભાસ અથવા ભાવાભાસનું નિરૂપણ કરવા ભગવાન નૃત્ય કરે છે. જો તે પ્રમાણે ભગવાન નૃત્ય ન કરે તો રસ પુષ્ટ ન થાય. "કોઈવાર (નૃત્ય કરતા મયૂરને) હાસ્યપાત્ર બનાવતા" એ શબ્દોથી આ અર્થ કહેલો છે. કોઈવાર મયૂરને હાસ્યપાત્ર બનાવતા[3] ભગવાન નૃત્ય કરે છે. "આ સારી રીતે નૃત્ય કરતો નથી" એમ છોકરાઓ મયૂરને હસે છે, (કારણ કે ભગવાનનું નૃત્ય તેના કરતાં ઘણું ઉત્તમ હોય છે). સદા ભગવાન આવી રીતે મયૂરને હાસ્યપાત્ર બનાવી નૃત્ય કરતા નથી, પણ કોઈવાર જ એમ કરે છે, તેમ જણાવવા 'કોઈવાર' શબ્દ બીજીવાર યોજેલો છે.

હવે (શ્લો. ૧૨માં) મોક્ષલીલા કહે છેઃ—

मेघगम्भीरया वाचा नामभिर्दूरगान् पशून् ॥
क्वचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया ॥१२॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્ન મનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ) મેઘના જેવી ગંભીર અને ગાયો તથા ગોપાલોને આનંદદાયક (મનોજ્ઞ) વાણીથી દૂર ગએલાં પશુઓને કોઈવાર પ્રીતિથી (તેમના) નામોથી બોલાવે છે. ૧૨.

ભગવાન વાણીથી દૂર ગએલાં પશુઓને નામથી કોઈવાર બોલાવે છે. એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ભગવાનનું સાયુજ્ય[4] અને મુક્તિ ભગવાન આપે ત્યારે જ

---

[1] **કલાઓનો હંસ** એટલે અવ્યક્ત મધુર શબ્દોનો વિવેચક. (પ્ર). કલાઓનો એટલે અવ્યક્ત મધુર શબ્દોનો, હંસ એટલે પ્રકાશક. (લે).

[2] ભગવાન કૂજનમાં ઘણા પ્રવીણ છે, એમ આથી દર્શાવે છે. (લે).

[3] મયૂર બે પ્રકારે નૃત્ય કરે છે. (૧) મયૂરી સાથે રસથી નૃત્ય કરે છે. (૨) મેઘ વિગેરે જોઈને અથવા સ્વભાવથી. પહેલા પ્રકારના નૃત્યમાં રસ જ પ્રધાન છે. બીજા પ્રકારનું નૃત્ય માત્ર રમત (ક્રીડા) માટે છે. બીજા પ્રકારનું નૃત્ય શૃંગાર ઉત્પન્ન કરનાર છે; અને તેવું નૃત્ય મયૂર કરે ત્યારે તેને ભગવાન હાસ્યપાત્ર બનાવે છે. (લે).

[4] સાથે જોડાય (सह युनक्ति) તે સયુક્ (સખા), તેનો ભાવ તે સાયુજ્ય એટલે ભગવાન સાથેનો પ્રથમ સંયોગ; મુક્તિ એટલે દુઃખનો અભાવ. પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે આ બેનો એવો અર્થ છે. બીજા માર્ગ પ્રમાણે સાયુજ્ય એટલે ભગવાનમાં પ્રવેશ, અને મુક્તિ એટલે જીવની પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ. આ ઉભયમાર્ગો પ્રમાણે ભગવાન મોક્ષ આપે છે, એમ અહીં સુબોધિનીજીમાં દર્શાવેલ છે. આ બંને પ્રકારનો મોક્ષ ભગવાન આપે તો જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે "જનાર્દન પાસેથી મોક્ષની ઇચ્છા રાખવી" એવું વાક્ય છે. (પ્ર).

પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વશાસ્ત્રોમાં કહેલાં (મોક્ષનાં) સાધનો જુદા જુદા ધર્મોથી[1] ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવે છે. આ પ્રમાણે જીવનો ભગવાન સાથે સંબંધ થતાં ભગવાન પણ સામા તેવા જ ધર્મ આચરે છે, અને ભગવાને આવી રીતે આચરેલા ધર્મ જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો સિદ્ધાંત[2] છે. "(હે અભદ્રને દૂર કરનાર! દીનપર પ્રેમ રાખનાર સ્વામિઓએ એટલું જ કરવું જોઈએ કે) સમયે પોતાની બુદ્ધિથી (ચિત્તથી) તેઓને સંભારવા, તેથી (તે) પ્રાણીઓને શાંતિ થાય છે" (એમ પ્રચેતાઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે) તેમાં પણ આ જ સિદ્ધાંત છે. તેથી ભક્તો ભગવાનના નામનું સ્મરણ કરે છે અને કીર્તન કરે છે, તે એટલા માટે કે ભગવાન તેમના નામનું ગ્રહણ કરે (તેમનું નામ લે.)

ભગવાન આવાં દૂર ગએલાં પશુઓનાં નામ લે છે તે પણ **મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી** એટલે તે સર્વના તાપનું નિવારણ કરે તેવા રૂપથી તેઓનાં નામ લે છે. વળી તેઓનાં નામ કૃપા કરી અવસરે–યોગ્ય સમયે લે છે. જ્યારે તે પશુઓ

સાયુજ્ય એટલે ભગવાન સાથે જોડાવું, પશુઓ ભગવાનથી દૂર હતા ત્યાંથી ભગવાન પાસે આવી, ભગવાન સાથે (સમીપ) થઈ જાય તે **સાયુજ્ય**. તૃણ (ઘાસ) વિગેરે વિષયોમાંથી છૂટે તે **મુક્તિ**; સંસારથી છૂટવું તે **મુક્તિ**. (લે).

[1] શાસ્ત્રો શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ વિગેરે **જુદા જુદા ધર્મોથી** ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવે છે. (લે).

[2] મોક્ષ ભગવાન જ આપતા હોય તો શાસ્ત્રો શું કામનાં? એવો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે તેથી શાસ્ત્રો કેવી રીતે ઉપયોગનાં છે તે અહીં જણાવ્યું છે. મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદ, પુરાણ, યોગ, સાંખ્ય વિગેરે સર્વ શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાન, ઉપાસના, ચિત્તનો નિરોધ અને સંન્યાસ વિગેરે જે જે સાધનો કહેલાં છે તે સારી રીતે કરવામાં આવે તો તેનાથી ભગવાનમાં એકતાનતારૂપ મનનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે સાધનો ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવે છે અને પછી તે જ સાધનો ભગવાનની બુદ્ધિમાં પ્રતિફલિત થાય છે (ભગવાનના વિચારમાં આવે છે), એટલે ભગવાન પણ તે જ પ્રમાણે કરે છે. તેથી જ ભીષ્મે બાણશય્યાપર સૂતા પછી ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું ત્યારે ભગવાને પણ તેમનો વિચાર કર્યો. આ મહાભારતમાં રાજધર્મમાં ઘણા શ્લોકોથી કહેલું છે. ધ્રુવે પોતાના આત્માને ભગવાનમાં જોડયો એટલે ભગવાને પોતે ધ્રુવ પાસે પધારી તેને દર્શન આપ્યાં, એમ અહીં ચોથા સ્કંધમાં કહેલું છે. તેથી જીવે આચરેલાં સાધનો વિચારી, ભગવાન પોતે તે પ્રમાણે આચરણ કરે ત્યારે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવો **સિદ્ધાંત** છે. (પ્ર).

શ્રવણ, સ્મરણ અને કીર્તન એ સાધનો જીવ કરે, પછી ભગવાન પણ તે કરે છે અને ત્યારે જ તેમનાથી ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે; 'ભક્તો આ સાધન ભગવાનને નિવેદન કરે છે' એમ ભગવાન જાણે, તે તેમણે શ્રવણ કર્યું. "આ જીવનો મોક્ષ કરવાનો છે" એમ ભગવાન વિચારે, તે તેમણે સ્મરણ કર્યું. "અમુક જીવને મારી પાસે લઈ આવ" એમ ભગવાન પોતાના અતિવાહિકો(જીવને ભગવાન પાસે લઈ જનારા સેવકો)ને આજ્ઞા કરે, તે તેમણે કીર્તન કર્યું. પાદસેવન વિગેરે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી થાય છે. (લે).

(ભગવાનથી) દૂર ગએલાં હોય જેથી જે ભગવાનનો તેમને સાક્ષાત્કાર થએલો છે તેમનું નામ તેઓ લેતાં ન હોય, ત્યારે ભગવાન એવાં દૂર ગએલાં પશુઓને જ બોલાવે છે. પશુઓ સ્વતઃ બુદ્ધિ વગરનાં હોય છે અને તેમને બીજો કોઈ (ભગવાન બોલાવે તે સિવાયનો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો) ઉપાય નથી.[1] આવી રીતે ભગવાન તેમનું નામ લે છે, તે પણ **પ્રેમથી (પ્રીતિથી)** લે છે; કારણ કે પ્રીતિવિના નામ લે તો તેથી તેઓનું ચિત્ત વિષયોમાંથી છૂટી જાય એવું સંભવે નહિ. વિષયો પ્રત્યક્ષ છે, અને તેનો સદા ભોગ થાય છે. ભગવાન નામ લે તે 'શબ્દ' છે. પ્રત્યક્ષ જેનો અનુભવ થતો હોય તે શબ્દથી વધારે બલવાન હોઈ, શબ્દ પ્રત્યક્ષથી દુર્બલ હોવાથી, ભગવાન માત્ર નામ લે તો તેના શ્રવણથી વિષયોમાંથી ચિત્ત હટે નહિ, અને વિષયો તજી ભગવાન પાસે પશુઓ જાય નહિ; તેથી ભગવાન તેમનાં નામો પ્રીતિથી લે છે.

ભગવાન પશુઓનાં નામ લે તો ભગવાનની વાણી પણ જો અલૌકિક ન હોય તો તેનાથી અલૌકિક ફલ(મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, તે જણાવવા આ ભગવાનની વાણી **ગાયો અને ગોપાલોને મનોજ્ઞ (આનંદદાયક)** કહેલી છે. વાણી સાક્ષાત્ ગાયો અને ગોપાલોને મનોજ્ઞ (આનંદદાયક) થાય છે. ગોપો ગુરુઓ[2] છે અને ગાયો અધિકારી જીવો જેવી છે. ગોપો અને ગાયો બંનેને પહેલાંથી જ[3] ભગવાનની વાણી મનોજ્ઞ-આનંદકારક લાગે છે, કારણ કે તેનાથી જ તેઓને ફલનો અનુભવ થાય છે.[4] કોઈને મુક્તિ આપવાની હોય ત્યારે ભગવાન આ જ[5] લીલા કરે છે.

---

[1] પશુઓ વેદના પૂર્વકાંડમાં કહેલ યજ્ઞ વિગેરે સાધનો કરી શકે નહિ; તેમ જ બુદ્ધિ વગરનાં હોઈ ઉત્તરકાંડમાં કહેલ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વિગેરે સાધનો પણ કરી શકે તેવાં નથી. લે.

[2] ગુરુ એટલે શિક્ષક, (પ્ર). ગોપાલો ગાયોને ભગવાનની સમીપ લાવે છે, તેથી તેઓ ગાયોને ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવતા હોવાથી તેઓ 'ગુરુ' છે. (લે).

[3] ભગવાનનાં દર્શન થતાં પહેલાં જ. ભગવાન નામથી બોલાવે તે ભગવાનની **વાણીથી** જ તેમને રસનો અનુભવ થાય છે. (પેજ ૩૧ ઉપર નોટ ૨માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રતિફલિત કીર્તન) પછી ગાયો ભગવાન પાસે જઈ તેમનાં દર્શન કરે તે ફલ. ભગવાન બોલાવે ત્યારે તેમની વાણીથી જ આનંદ એટલે રસનો અનુભવ ગાયોને થાય છે. તેથી ભગવાનનું દર્શન (ફલ) પ્રાપ્ત થયા પહેલાં, સાધનદશામાં જ તેમને રસનો અનુભવ થાય છે. ઉપર પ્રમાણે ભગવાન તેમને બોલાવે એ **ભગવાનની વાણી** સાધન દશામાં જ તેમને રસનો અનુભવ કરાવતી હોવાથી 'અલૌકિક' છે. (લે).

[4] અહીંસુધી પુષ્ટિમાર્ગપ્રમાણે સાયુજ્ય અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ કેમ થાય છે તે દર્શાવ્યું. આ પછીના વાક્યથી મર્યાદામાર્ગપ્રમાણેના સાયુજ્ય અને મુક્તિને આ સિદ્ધાંત લાગુ પાડે છે. (પ્ર)

[5] 'આ જીવને મારી પાસે લઈ આવ' એવી આતિવાહિકને આજ્ઞા આપવાની **લીલા.** આ કીર્તનરૂપ છે. શ્રવણ અને સ્મરણ તે પહેલાં થઈ ગએલાં હોવાથી તેઓ તેનાં અંગ છે, તેથી અહીં 'एव' 'જ' યોજેલો છે. શ્રીકૃષ્ણ તો મોક્ષનું દાન કરવા જ સાક્ષાત્ પ્રકટ થએલ હોવાથી પોતે જ ગાયોને બોલાવે છે અને આતિવાહિકની જરૂર નથી. (લે)

ભગવાન માત્ર પોતાની વાણીથી જ પશુઓને બોલાવે તો કોને બોલાવે છે તે નહિ જણાવાથી, "મને બોલાવે છે" એમ ખબર નહિ પડવાથી પશુઓ પાછાં (ભગવાન પાસે) ન આવે તેવું પણ બને, તેથી કોને કોને બોલાવે છે, એમ (મોક્ષના) જુંદા જુદા અધિકારીઓને જાણ થાય તેમાટે ભગવાન તેઓનાં 'નામો' લઈ તેમને બોલાવે છે, એમ 'નામો' એ શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલો છે, વળી તે દરેક પશુનાં અવાંતર સાધનો[1] પણ ભગવાને વિચારેલાં છે (ધ્યાનમાં લીધેલાં છે), એમ પણ દર્શાવવા 'નામો' એ શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલો છે.

મૂલ તો આ બધાં પશુઓ (બુદ્ધિ વિનાના જીવો) અને તે પણ વળી (ભગવાનથી) દૂર ગએલાં.[2] તેથી જો ભગવાન પોતે એમને મોક્ષનું દાન ન કરે તો તેઓ મોક્ષવિનાનાં (બદ્ધ) જ રહે.

એ પ્રમાણે ચાર પુરુષાર્થથી લીલા કહી, હવે દશ રસના પ્રકારથી ભગવાનની લીલા કહે છે. તેમાં પહેલાં (શ્લો.૧૩થી) છ રસની લીલા કહે છેઃ–

चकोरक्रौञ्चचक्राह्वभारद्वाजांश्च बर्हिणः ॥
अनुरौति स्म सत्त्वानां भीतवद् व्याघ्रसिंहयोः ॥१३॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્નમનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ) ચકોર, ક્રૌંચ, ચક્રાહ્વ, ભારદ્વાજ અને મયૂરના જેવો અવાજ કરતા હતા. પ્રાણીઓ મધ્યે વાઘ અને સિંહથી બીધેલા (હોય તેના) જેવો અવાજ કરતા હતા. ૧૩.

ચકોર ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે. ચકોરનો ભોગ અલૌકિક છે. કારણ કે ચકોરસિવાય બીજું કોઈ પ્રાણી ભૂમિ ઉપર પડેલાં ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરી શકતું નથી. સૂર્યનાં કિરણો ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે. સૂર્યકિરણો પેઠે જ ચકોર પક્ષીઓ પણ ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે.[3] જો ચકોર ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરતાં ન હોય તો તેમના શરીરમાં શીતલતા ન થાય.[4] પુરુષો સ્ત્રીઓનો ભોગ કરે છે પણ

---

૧. **અવાંતર સાધન** એટલે કીર્તન પહેલાંનું સાધન, રૂપનું ધ્યાન વિગેરે. (લે) **અવાંતર સાધન** એટલે યોગમાયા. (પ્ર) પોતાની પાસે ગાયોને લાવનાર અવાંતર સાધન 'યોગમાયા'નો પ્રભુ પરિગ્રહ કરે છે, એવો પ્રકાશકારનો મત જણાય છે; પણ મૂલમાં (સુબોધિનીમાં) 'च' શબ્દ છે અને આ અવાંતર સાધનને (યોગમાયાને) 'નામોથી' એ બહુવચન સાથે કાંઈ સંબંધ જણાતો નથી. તેથી લેખના આશય પ્રમાણે ઉપર અર્થ કરેલો છે.

૨. **દૂર ગએલાં** તેથી ભગવાન ક્યાં છે, તે સ્થાનને નહિ જાણનારાં. (પ્ર)

દૂર ગએલાં એટલે દેખાતાં ન હોય તેવાં. (લે) આ અર્થ લેખમાં પહેલાં આ શબ્દ આવેલ ત્યાં આપેલો છે).

૩. ચંદ્રનાં કિરણોમાં જલનો અંશ છે, અને સૂર્યનાં કિરણો તેનો ભોગ કરનારાં છે. [જો ચંદ્રનાં કિરણોનો (જલરૂપ છે તેનો) સૂર્યનાં કિરણો ભોગ કરતાં ન હોય, એટલે સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી જલનું ગ્રહણ કરતો ન હોય તો વરસાદ જ થાય નહિ.] તેવી જ રીતે **ચકોર** પણ ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે. (લે)

૪. ચંદ્રનાં કિરણોનો સ્પર્શ બહાર ત્વચાને થાય છે. તે કિરણો જો ત્વચાદ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ

પુરુષોનો ભોગ કોઈ કરતું નથી; તેથી ચંદ્રનાં કિરણો પુરુષરૂપ (નરજાતિ) હોવાથી તેઓનો ચકોરપક્ષીઓ ભોગ કરી શકે નહિ એમ ન માનવું, કારણ કે ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ ચકોરપક્ષીઓ કરે છે, તેમ જ સર્વ પુરુષોનો ભોગ સ્ત્રીઓ કરે છે; સર્વ પુરુષો સ્ત્રીઓથી ભોગવાય છે[1] અને તેઓનું દાસ્ય અનુભવે છે; તેઓની ગુલામી કરે છે. પુરુષો સ્ત્રીઓનો ભોગ કરે છે અને રસનો અનુભવ કરે છે, એમ તો માત્ર લોકમાં દેખાય છે;[2] પણ વસ્તુતઃ પુરુષો સ્ત્રીઓનો ભોગ કરતા નથી, રસનો અનુભવ કરતા નથી પણ સ્ત્રીઓની ગુલામી જ કરે છે. ભગવાન પુરુષોપેઠે દેખાવમાં જ રસનો અનુભવ કરતા હોય અને વસ્તુતઃ સ્ત્રીઓનું દાસ્ય કરતા હોય તેવા નથી, એમ લૌકિક પુરુષોથી ભગવાન વિલક્ષણ[3] છે; તે જણાવવા શૃંગારરસના સંબંધમાં ચકોરપક્ષી જેવો ભગવાન અવાજ કરે છે. શૃંગારરસના સંબંધવાળાં ચકોરપક્ષીઓનો ભોગ અલૌકિક હોવાથી, ભગવાન તેઓના જેવો અવાજ કરે છે,[4] અને તેથી પોતે તેઓના જેમ અલૌકિક રસભોક્તા છે એમ જણાવે છે.

તેવી જ રીતે વીરરસમાં ક્રૌંચપક્ષી[5] પ્રસિદ્ધ છે. તેથી ભગવાન તેઓના જેવો

કરતાં ન હોય તો તેમનાથી શરીરમાં શીતલતા ન થાય. ચંદ્રનાં કિરણોથી શરીરમાં તાપની શાંતિ (શીતલતા) થાય છે, એ તેના કાર્યથી ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ થાય છે એવું અનુમાન થાય છે. ચકોર પક્ષી તો ભૂમિ ઉપર પડેલાં ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે, એ તેનામાં વિશેષ (ગુણ) છે. (प्र)

'ચંદ્રનાં કિરણો આપણે જોઈએ છીએ તેથી આપણાં નેત્રોનો તાપ મટે છે, તેમ ચકોરના નેત્રોનો તાપ પણ મટે; પણ તેથી ચકોર પક્ષી તે કિરણોનો ભોગ કરે છે એમ કેમ કહેવાય?' એવી શંકા મટાડવા આ વાક્ય કહેલું છે, જો ચકોરપક્ષી ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરતાં ન હોય તો તે કિરણોથી તેમના શરીરમાં શીતલતા ન થાય અને અંગારા ખાવાથી તેમના શરીરમાં જે તાપ થએલો હોય તે મટે નહિ. (લે)

[1] ભોગવાય છે એટલે સાર અથવા સત્વવિનાના કરાય છે. (લે)

[2] પુરુષો સ્ત્રીઓનો ભોગ કરે છે, એમ માત્ર લોક માને છે. વસ્તુતઃ સ્ત્રીઓ પુરુષોનો ભોગ કરી તેમને સાર અથવા સત્ત્વવિનાના કરે છે, છતાં પુરુષોમાં વિવેક રહેલો નહિ હોવાથી તેઓ એમ માને છે કે અમે સ્ત્રીઓનો ભોગ કરીએ છીએ. આનું વિવેચન ૧૦–૨૭–૩૪ પરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કરેલું છે, તેથી ચંદ્રકિરણો જેવા પુરુષો છે અને ચકોર જેવી સ્ત્રીઓ છે એવું તાત્પર્ય છે. ભગવાન આ પુરુષોથી જુદા પ્રકારે રસનો અનુભવ કરે છે. ચંદ્રકિરણ જેવી સ્ત્રીઓ છે અને ચકોર જેવા ભગવાન છે, તેથી તે ચકોર જેવો અવાજ કરે છે. (લે)

[3] કામશાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણો કોઈ પુરુષમાં સંભવતાં નથી તેથી પુરુષમાં ભોક્તૃત્વ ગૌણ (નામનું જ) છે; પણ સ્ત્રીઓ જ ભોગ કરનારી છે. ભગવાનમાં તો કામશાસ્ત્રમાં કહેલા સર્વ ગુણો હોવાથી તે પોતે ભોક્તા છે, તેથી ભગવાન પુરુષોથી વિલક્ષણ છે. (यो)

[4] જે જે રસનો સ્થાયિભાવ જે જે પ્રાણીમાં પ્રસિદ્ધ છે તે તે રસમાં ભગવાન તે તે પ્રાણીનું અનુકરણ કરે છે. જેમકે ચકોરમાં ચંદ્રિકામાટેનો પ્રેમ (શૃંગારરસનો સ્થાયિભાવ) પ્રસિદ્ધ છે. ક્રૌંચમાં યુદ્ધમાટેનો ઉત્સાહ (વીરરસનો સ્થાયિભાવ) પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ભગવાન તેઓના જેવો અવાજ કરે છે, જેથી તે તે રસોની સ્મૃતિથી તે તે રસનો આસ્વાદ થતાં તે તે રસના શોખીન ભક્તો ભગવાનની સેવા કરી શકે; તેથી જ ભગવાન આવી રીતે બધા દશે રસો સંબંધની લીલા કરે છે એમ જાણવું. (લે)

[5] ક્રૌંચમાં વીરરસ પ્રસિદ્ધ છે. કાશ્મીર જેવા ઘણા બરફવાળા પ્રદેશમાં આ પક્ષીઓ ઇંડાં

અવાજ કરે છે અને પોતામાં વીરરસ પણ અલૌકિક છે એમ દર્શાવે છે. કરુણારસમાં ચક્રવાકપક્ષી પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ભગવાન તેના જેવો અવાજ કરે છે. ચક્રવાક કરુણામાં પ્રસિદ્ધ છે,[1] કારણ કે તે વિરહાવસ્થાનું (વિયોગનું) દુઃખ ઘણું અનુભવે છે. 'चक्र' પદમાં ચક્ર ફરતું ફરતું કોઈને મારે એટલે કોઈનો પ્રાણ લે એવો ભાવાર્થ રહેલો[2] છે. તેવા ચક્રથી 'आह्व' નામ અથવા બોલાવવાનું જેને છે તે ચક્રાહ્વ—ચક્રવાક; તેથી ચક્રવાકમાટે અવશ્ય કરુણા રહે જ, ચક્રવાકમાં કરુણારસ હોવાથી ભગવાન તેના જેવો અવાજ કરે છે.

(૪) **ભારદ્વાજપક્ષી અદ્ભુતરસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ક્રમ નિયામક છે (ચોથો રસ અદ્ભુત રસ છે, અને અહીં 'ભારદ્વાજ' પક્ષી ચોથું કહેલું છે, તેથી તે ચોથારસમાટે (અદ્ભુતરસમાટે) પ્રસિદ્ધ છે, એમ ક્રમ ઉપરથી જણાય છે.** 'ભારદ્વાજ' એવું જેનું નામ **છે તે ભારદ્વાજપક્ષી.** ભારદ્વાજ દ્વિજન્મ (બ્રાહ્મણ) હતા.[3] **તેમના નામનો** સંબંધ જણાવવો **એ અદ્ભુતરસને અનુગુણ (યોગ્ય) છે.**

(૫) **મયૂર** હાસ્યરસમાટે પ્રસિદ્ધ છે. મયૂર હાસ્યરસમાટે કેવીરીતે પ્રસિદ્ધ છે, તે પહેલાં (આજ અધ્યાયના શ્લો. ૧૧ પરનાં સુબોધિનીમાં) દર્શાવેલું છે. આ પાંચે રસો એકબીજાથી બહુ વિરુદ્ધ નથી, તેથી આ પાંચે ભેગા એક સાથે કહેલા છે; પણ (૬) ભયાનક રસ બીજા બધા રસોને દબાવી દેનારો છે, તેથી તેનું નિરૂપણ જુદું કરે છે. (ભગવાન) **પ્રાણીઓની મધ્યે વાઘ અને સિંહથી બીધેલાની પેઠે અવાજ કરે છે.** આવી રીતે રસનો આવિર્ભાવ કરવામાં પ્રમાણ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી અહીં 'स्म' શબ્દ યોજેલો છે. ભય બે પ્રકારનો છે (૧) સ્વરૂપનો નાશ થવાનો ભય, અને (૨) અભિમાન

મૂકે છે અને પોતે દૂર દેશમાં રહે છે. તેમનાં ઇંડાં બરફથી ઢંકાઈ જવા છતાં તેઓ આકાશમાં ઉડી પોતાના શબ્દથી જ આવા બરફથી ઢંકાએલાં ઇંડાં સેવે છે અને તેથી ઇંડાં જીવે છે, આ તેમનું વીર્ય દર્શાવે છે. વળી હેમંત ઋતુમાં ક્રૌંચનો અવાજ જ વીરરસ ઉત્પન્ન કરનાર છે એવું વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેથી પણ તે **વીરરસમાં** પ્રસિદ્ધ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (प्र).

[1] કોઈને દુઃખ થાય ત્યારે કરુણા થાય. ચક્રવાક ચક્રવાકીના વિયોગથી બહુ વ્યાકુલ રહે છે. શોક તેને કાયમ રહ્યા કરે છે, તેથી તે બહુ દુઃખી રહે છે અને તેથી **કરુણારસમાટે** તે પ્રસિદ્ધ છે. (यो)

[2] ચક્રમાં એટલે જલચક્રમાં પડેલ પુરુષ બહુ દુઃખી થાય છે. તેને મારવા ચક્ર ઘણા પ્રકારે પ્રયાસ કરે છે. તેવી રીતે વિરહચક્રમાં પડેલો ચક્રવાક બહુ પીડા અનુભવે છે. તેના જેવો ભગવાન અવાજ કરી ભગવાન એમ દર્શાવે છે કે વ્રજની સ્ત્રીઓના વિરહથી તે વ્યાકુલ છે અને ચક્રભ્રમણમાં પડેલ પુરુષપેઠે દુઃખી છે. તેથી જ ગીતગોવિંદમાં ભગવાનનાં વચન છે કે "હે અનંગ, હરની ભ્રાંતિથી (મને શંકર માની) તું મને પ્રહાર ન કર" "હે સખિ! સારી રીતે ગોળસ્તનમંડલ મારા પ્રાણો સાથે કેમ રમે છે?" વિગેરે. આવી રીતે વિપ્રલંભ શૃંગારમાં કરુણારસ સ્પષ્ટ છે. શૃંગારરસનો સંબંધ હોવાથી જ કરુણારસમાં રસ છે. જ્યાં કરુણાને શૃંગારનો સંબંધ ન હોય ત્યાં તે માત્ર કરુણા જ રહે છે, પણ કરુણારસ હોતો નથી. તેવી જ રીતે હાસ્ય વિગેરે બીજા રસોમાં પણ શૃંગારરસના સંબંધથી જ રસપણું હોય છે, કારણ કે નાટ્યશાસ્ત્રનો એવો સિદ્ધાંત છે કે શૃંગારરસમાં સર્વ રસોનો સમાવેશ થાય છે. (यो)

[3] દ્રોણાચાર્ય ભારદ્વાજ હતા. ભારદ્વાજ એટલે ભરદ્વાજ ઋષિના પુત્ર. ભરદ્વાજ ઋષિનું વીર્ય ઘૃતાચિ અપ્સરાને જોઈ સ્ખલિત થયું, તે તેમણે દ્રોણ(વાસણ)માં રાખ્યું; તેમાંથી દ્રોણનો જન્મ થયો, આવી અદ્ભુત રીતે ભારદ્વાજનો જન્મ થએલો હોવાથી તે નામ 'અદ્ભુત' રસસાથે સંબંધ ધરાવે છે.

વિગેરે ધર્મો નાશ થવાનો ભય. તે પૈકી (પ્રથમ) સ્વરૂપનો નાશ થવાનો ભય[1] વાઘથી થાય છે અને (બીજો) અભિમાન વિગેરે ધર્મો નાશ થવાનો ભય[1] સિંહથી થાય છે. વળી ભય બહુ પ્રકારનો હોય છે: સામો ઉપાય કરી ન શકે (વૈર વાળી શકે નહિ) તેવાં પ્રાણીઓને મનથી કલ્પવામાં આવેલો ભય પણ થાય છે, અને બીજાઓને (વૈર વાળી શકે તેવાઓને) બીજી રીતે (વાસ્તવિક ભય આવે ત્યારે) ભય થાય છે. તેમાં સસલાં વિગેરે પ્રાણીઓમાં વૈર વાળવાની સંભાવના પણ હોતી નથી, આવાં પ્રાણીઓની અવસ્થા ભયની છેવટની હદ છે. (ઘણામાં ઘણો ભય આવાં પ્રાણીઓને થાય છે. ભય આવે ત્યારે વૈર વાળવાની શક્તિ નહિ હોવાથી તેઓ શાંત રીતે પડયાં રહે છે. તેથી આવાં પ્રાણીઓને ભય થાય છે તેવો ભય થયો છે, એમ દર્શાવવા શાંત પડયા રહેવું જોઈએ પણ) રસનો અભિનય કરવાનો હોય ત્યારે ચેષ્ટા (ક્રિયા) કરતાં વચનથી તે વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે; તથી ભગવાન આવાં પ્રાણીઓના જેવો વાઘ અને સિંહથી બીધેલા હોય તેવો અવાજ કરે છે એમ જ કહેલ છે.

(એવી રીતે છ રસની લીલા કહી) હવે (શ્લો.૧૪થી સાતમા) બીભત્સરસની લીલા[2] કહે છે.

---

[1] સ્વરૂપનો નાશ થવાના કારણરૂપ ભયનું ઉદ્દીપન કરનાર (વધારનાર) વાઘ છે. તેવી જ રીતે અભિમાન વિગેરે ધર્મોનો નાશ થવાના ભયનું ઉદ્દીપન કરનાર સિંહ છે. (प्र)

[2] બીભત્સરસનો અનુભાવ અને ઉદ્દીપનવિભાવ કરાવનારી લીલા. (प्र) આ બીભત્સરસમાં પણ શૃંગારરસના સંબંધથી જ રસપણું થાય છે, નહિ તો કેવલ બીભત્સ રહે, રસ ન થાય. શૃંગારરસમાં બીભત્સરસની પણ આકાંક્ષા રહે છે, તેથી જ બંને રસના આલંબનવિભાવમાં પરસ્પર અત્યંત આકાંક્ષા રહે છે અને તેથી માન ખંડિતા વિગેરે ભાવો થાય છે. બીભત્સરસનો સ્થાયિભાવ જુગુપ્સા (અણગમો અથવા તિરસ્કાર) છે, અને તેથી મન તે ભાવ ઉપજાવનાર તરફથી પાછું હઠે છે. જરા પણ સ્નેહની ખામી જોવાથી, ખોટા જ્ઞાનથી, અથવા (પ્રેમીનું) અયોગ્ય આચરણ જોવાથી, તેનાથી પરમ આનંદ થાય તેમ નથી એવું ભાન થતાં માન ખંડિતા વિગેરે ભાવો આ(બીભત્સરસ)થી થાય છે, તેથી શૃંગારરસનું પોષણ કરતાં જ બીભત્સમાં પણ રસપણું થાય છે. તેથી જ કાવ્યપ્રકાશમાં વ્યંજનાનું દૃષ્ટાંત "निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटम्..." શ્લોકમાં આપેલું છે. નાયિકા નાયકને મનાવવા દૂતિને મોકલે છે, તે દૂતિ સાથે નાયકે સંભોગ કર્યાનું જ્ઞાન નાયિકાને થતાં આ શ્લોકમાં તે તેને 'અધમ' કહે છે; કારણકે તે તેના હલકા કાર્યથી બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થતાં નાયિકાનું મન તેનાથી હટે છે. તેવી જ રીતે ગીતગોવિંદમાં પણ "હે માધવ, હે કેશવ, તમે જાઓ; ઠગવાની વાત ન કરો" શ્લોકમાં બીભત્સરસ દેખાય છે. અહીં ભગવાન બલભદ્રની પગચંપી કરે છે તે જોઈ, 'ભગવાન શૃંગાર–રમણનો ઉદ્યોગ તજી આવી નકામી ક્રિયા કેમ કરે છે?' તેવો ગોપીઓના મનમાં બીભત્સરસ થાય છે. માત્ર અણગમો ઉપજાવે તેવી ચીજનું નિરૂપણ કરવાથી બીભત્સરસ થતો નથી, કારણ કે ઉત્તમ પુરુષોને જે ગમે અને તેમને જેનાથી સુખ થાય તે રસ. માત્ર ખરાબ ચીજનું વર્ણન કરવાથી તો ઉત્તમ પુરુષોને વમન વિગેરે થવાથી દુઃખ થાય અને સુખ લેશ પણ ન થાય, તેથી ત્યાં રસ જ નથી; તેથી શૃંગારરસના સંબંધથી જ બીભત્સરસમાં રસપણું છે, તેવી જ રીતે વીર, કરુણા, હાસ્ય વિગેરે રસો પણ શૃંગારરસના (પોષક) વિભાગો જ છે, અને તેમનાથી શૃંગારરસ પુષ્ટ થાય છે. તેથી "તે રસ જ છે" એ શ્રુતિ શૃંગારરસના આત્મા વૃંદાવનચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણનું જ નિરૂપણ કરે છે, (यो)

क्वचित्क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्संगोपबर्हणम् ॥
स्वयं विश्रमयत्यार्यं   पादसंवाहनादिभिः ॥१४॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્ન મનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ) પોતે ક્રીડાથી બહુ થાકી ગએલા અને ગોપના ખોળાનું ઓશીકું કરેલા (કરી સૂતેલા) આર્ય-(બલભદ્ર)નો કોઈવાર પગચંપી વિગેરેથી શ્રમ દૂર કરે છે. ૧૪.

(ભગવાન) પોતે કોઈવાર પગચંપી વિગેરેથી આર્ય(બલભદ્ર)નો શ્રમ દૂર કરે છે; કારણ કે જે ચાલે તેના પગને શ્રમ થાય છે. અહીં 'વિગેરે' શબ્દથી અંગમર્દન (શરીરની ચંપી) તે(બલભદ્ર) કહે તે કરવું, શય્યાં પાથરવી વિગેરે કહેલાં છે. (આ બધાં કાર્યો કરી ભગવાન બલભદ્રનો શ્રમ ઉતારે છે). ઉત્તમ હોય તે હીન(હલકા)થી પણ હલકો ભાવ જણાવે ત્યારે બીભત્સ[1] થાય છે. ભગવાન આવી રીતે વર્તે તે ભક્તોને જ બહુ અનુચિત (અયોગ્ય) લાગે, તેથી તેમને જ તે બીભત્સ જણાય. જેમકે "ખાડા-ખડીઆવાળા ભાગમાં રહેલું માંસ પણ શાંતિથી ખાય છે" (માલતીમાધવ ૫. ૧૬) તે જોવું પિશાચોને બીભત્સ લાગતું નથી, તેવી રીતે માંસ ખાવામાં આવે તે જોવા છતાં પિશાચોને તેથી બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ આપણા જેવાને જ (તે સાંભળવાથી પણ) બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ ભગવાન બલભદ્રની પગચંપી કરે, શય્યા પાથરી આપે તેથી ભક્તોને જ બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થાય, પણ બીજાને ઉત્પન્ન થાય નહિ; કારણ કે હરકોઈ રસમાં જે કોઈની પ્રીતિ હોય તે ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે, તે માટે આ સર્વ દશે રસો જુદા જુદા રસમાં પ્રેમવાળા જીવોનો ભગવાનનું ભજન કરવાનો અધિકાર જણાવવા અહીં ભગવાનમાં વર્ણવેલા છે.

ભગવાન બલભદ્રની પગચંપી વિગેરે કરે છે, તેનું કારણ એ છે કે બલભદ્ર ક્રીડાથી થાકી ગએલા છે. આ ક્રીડા તે મલ્લક્રીડા, ભગવાનસાથે જ તેમણે મલ્લક્રીડા કરેલી; કારણ કે સર્વથી બલવાન સાથે એવી ક્રીડા કરીને લીધેલા શ્રમથી ઘણું બલ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ આરંભમાં (પ્રથમ) ઘણી પીડા થાય છે. આ પીડા દૂર કરવાનો ઉપાય ભગવાનસિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી, કારણ કે ભગવાનના બલથી જ તે પીડા બહુ થએલી છે, ભગવાનસાથે તેમણે ઘણી મલ્લક્રીડા (કુસ્તી) કરેલી, આ હકીકત 'બહુ થાકેલા' શબ્દથી કહેલી છે. બલભદ્ર થાકી જવાથી બહુ વિહ્વલ થયા હતા, એમ "કોઈ ગોપના જ ખોળાનું ઓશીકું કરેલા" તેથી સૂચવાએલું છે, બહુ વિહ્વલ થએલા હોવાથી જ તે વિકલ[2] (ભાનરહિત) થએલા હતા અને તેથી જ પોતાના સ્વામિ (ભગવાન) આવા ઉપચાર કરે તે સહન કરતા હતા. (ભાનરહિત ન હોય તો ભગવાનને આવું હલકું કામ કરવા ન જ દે.) બલભદ્ર આર્ય (મોટાભાઈ) હોવાથી જ ભગવાન આવું હલકું કામ કરતા હતા.

હવે (શ્લો.૧૫માં) રૌદ્રરસ[3] (આઠમો) કહે છેઃ–

---

[1] ૧. બીભત્સ એટલે જોનારને અણગમો અથવા તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર. (લે)

[2] ૨. બલભદ્રને આ સમયે 'ભગવાન મારા સ્વામિ છે' એવી સ્ફૂર્તિરૂપ જ્ઞાન રહેલું નથી, કારણ કે તે ક્રિયામાં જ રોકાએલા છે. આ તેમનું જ્ઞાન જતું રહેલું હોવાથી તે 'વિકલ' છે. (લે)

[3] ૩. ગોપીએ ઉદ્દીપન (જાગ્રત) કરેલો અને અનુભવાવેલો રૌદ્રરસ (પ્ર). આ રૌદ્રરસ પણ શૃંગારરસના

नृत्यतो गायतः क्वापि युध्यतो वल्गतो मिथः॥
गृहीतहस्तौ गोपालान् हसन्तौ प्रशशंसतुः ॥१५॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્નમનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) ક્યાંક નૃત્ય કરતા, (ક્યાંક) સામસામા યુદ્ધ કરતા અને (ક્યાંક) બડાઈ કરતા ગોપાલોને હાથપકડી હસતા હતા અને તેમની પ્રશંસા કરતા હતા. ૧૫.

અહીં રૌદ્રરસ કહેલો છે, કારણ કે મલ્લોના વીરરસ જેવો (ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનાર) રૌદ્રરસ છે. આ રસ ભગવાનમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, બીજાઓમાં એટલે ગોપોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં ભગવાન તેમાં ભળે[1] છે, તેથી આ પણ ભગવાનની રસવાળી લીલા (ગણેલી)છે.

कायवाङ्मनोभिर्यद्युक्तमयुक्तं पीडकं च तत्। चतुर्विधा मल्ललीला स्तूयते हरिणा मुदा॥१॥

(૧) કાયા (૨) વાણી અને (૩) મનથી જે યોગ્ય છે, અને (૪) જે પીડા કરનાર હોઈ અયોગ્ય[2] છે. તેવી ચારપ્રકારની મલ્લલીલાની હરિ આનંદથી પ્રશંસા કરે છે.[3]

આ લીલા (મલ્લલીલાની પ્રશંસા) શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર ઉભય કરે છે, તેથી આ બંનેની સાધારણ લીલા હોવાથી તે બંને કરે છે એમ કહ્યું છે. મલ્લયુદ્ધમાં બબ્બે (મલ્લની જોડી યુદ્ધ કરે છે), બીજે બધા ઘણા (એકસાથે ક્રીડા કરે છે). આ ચાર પૈકી નૃત્ય કાયાની લીલા છે, ગાન વાણીની લીલા છે, અને બડાઈ મારવામાં પોતપોતાની બડાઈનાં બણગાં ફૂંકવાનાં હોવાથી તે માનસી (મનની) લીલા છે. અને સામસામા યુદ્ધ કરવું એ દુઃખરૂપ કાર્ય શારીરિક કાર્ય જેવું છે. આવી રમતો કરતા કેટલાક ગોપોને શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવ હસતા હતા અને કેટલાકની પ્રશંસા કરતા હતા. કોઈએ પક્ષપાતથી કોઈની ક્રિયા(રમત)માં વચ્ચે આવવું નહિ, એમ જણાવવા તેઓ એકબીજા ગોપોના હાથ પકડી તેમની હાંસી અથવા પ્રશંસા કરતા હતા. આવી રીતે કોઈની હાંસી અથવા પ્રશંસા કરવી, એ રમત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; અને તેમ જે કરતા હોય તે રમતમાં મુખ્ય રમનારા છે એમ જણાવે છે. અથવા શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર બંને હસતા હતા અને પ્રશંસા કરતા હતા. પ્રથમ હસીને પોતાનો સંતોષ દેખાડતા હતા, અને પછી પ્રશંસા કરતા હતા.

સંબંધવાળો છે. આવા મલ્લયુદ્ધમાં ભગવાનની આસક્તિ છે એમ ગોપીઓ જુએ છે, ત્યારે આવી રીતે વૃથા સમય ગૂમાવનાર નંદનંદન તરફ શૃંગારરસના સંબંધવાળા ક્રોધમાંથી તેમનામાં રૌદ્રરસ ઉત્પન્ન થાય છે, આવી રીતે આમાં પણ શૃંગારરસનો સંબંધ હોવાથી જ તે 'રસ' છે. ક્રોધ–સ્થાયિભાવવાળો આ રૌદ્રરસનો માનિની (પોતે માન કરે અને નાયક પાસે જાય નહિ તે) અને (નાયકે જેનો ત્યાગ કરેલો હોય તે) વિપ્રલબ્ધા નાયિકાઓને ઘણી રીતે અનુભવ થાય છે. (यो)

[1] ગોપોને અનુભવ થતા આ રસનું ભગવાન વર્ણન કરે છે. (ले)

[2] નૃત્ય, ગાન અને બડાઈ મારવી, એ ત્રણ અનુક્રમે કાયા, વાણી અને મનના યુક્ત અથવા પીડા નહિ કરનારાં યુદ્ધ છે. સામસામા યુદ્ધ કરવું એ પીડા કરનારું અથવા અયુક્ત યુદ્ધ છે. (का)

[3] હરિ આ મલ્લયુદ્ધની પ્રશંસા જ કરે છે, પોતે તે લીલા કરતા નથી; કારણ કે કાયા, વાણી અને મનથી નૃત્ય વિગેરે જે ક્રીડા થાય છે તે ભ્રમથી યુક્ત, અયુક્ત અને પીડા કરનારી છે. પણ યુક્ત (યોગ્ય) અને પીડા ન કરે તેવી લીલા મુખ્ય ભક્તો સાથે ભગવાન કરે છે એવો ભાવ છે. (प्र)

હવે (શ્લોક ૧૬માં) શાન્તરસ(નવમા)ની[1] લીલા કહે છે:-

क्वचित् पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्षितः ॥
वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्संगोपबर्हणः ॥१६॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્નમનવાળા લક્ષ્મીયુકત શ્રીકૃષ્ણ)જેમણે નિયુદ્ધનો શ્રમ જીતેલો છે, તે કોઈવાર વૃક્ષમૂલનો આશ્રય કરી પલ્લવની શય્યાઓમાં ગોપોના ખોળાનાં ઓશીકાં કરી શયન કરે છે. ૧૬.

આ શાન્તરસની લીલા છે, કારણ કે જેમણે શયન કરેલું છે તે શાંત જેવા[2] છે. નિયુદ્ધ એટલે બાહુયુદ્ધ[3]; **તેમાં જે શ્રમ થએલ હોય તે જીતેલો છે જેમણે** (એવા ભગવાન શયન કરે છે). ભગવાન પોતાનાં ઘણાં રૂપો કરે છે, અને ગોપો દરેક વૃક્ષના મૂલમાં "હું શય્યા પહેલો કરૂં" "હુ શય્યા પહેલો કરૂ" એમ એકબીજાસાથે હરિફાઈ કરી ભગવાનમાટે જુદી જુદી શય્યા કરે છે; તેથી વૃક્ષના મૂલોમાં ઘણી શય્યાઓ થાય છે, તે બધા ગોપોને એકસાથે સુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાન તે બધી શય્યાઓમાં પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપથી શયન કરે છે, તેથી અહીં **પલ્લવની 'શય્યાઓમાં'** ભગવાન શયન કરે છે. એમ 'શય્યા' શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલો છે. શાંતરસ દરેકમાં પર્યવસાન પામે છે,[4] (તેનું પરિણામ દરેકને જુદું જુદું જણાય છે) તેથી દરેક ગોપ જુદી જુદી શય્યા કરે છે અને ઘણી શય્યાઓ થાય છે; અને બધીમાં ભગવાન શયન કરે છે. શાંતરસનું દરેકમાં પર્યવસાન થાય છે, એમ જણાવવા 'શય્યા' શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલો છે.

'ગોપો જુદી જુદી શય્યાઓ કરે, પણ ભગવાન અનેક રૂપ કરી બધી શય્યાઓમાં શયન શા માટે કરે ?' એવી શંકા થાય તેનું નિવારણ કરવા ભગવાને "વૃક્ષમૂલનો

---

[1] **શાંતરસની** એટલે શાંતરસના અનુભાવવાળી લીલા. (प्र). આ પણ શૃંગારરસના સંબંધવાળી હોવાથી જ રસ છે. આનો શૃંગારરસ સાથેનો સંબંધ સુબોધિનીમાં પરોક્ષરીતે જણાવેલો છે, અને ટિપ્પણીમાં તો સ્પષ્ટ જ કહેલો છે. આવી રીતે આ નવે રસનો શૃંગારરસ સાથે સંબંધ થવાથી જ તેમનું રસપણું છે. ભક્તિરસ (દશમો) તો કોઈવાર શૃંગારરસના અંગ તરીકે અને કોઈવાર સ્વતંત્ર રીતે વર્ણવેલો હોય છે. શૃંગારરસનો સંબંધ હોય તો જ રસપણું થાય, એ નિયમ વિદ્વાનો ભક્તિરસને લાગુ પાડતા નથી. ભક્તિરસને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી, કારણ કે "શૃંગારમાં જ સર્વ રસો છે" એ કાવ્યની મર્યાદા છે, અને તેમાં આ નવ રસો જ છે. તેથી આ નવ રસ માટે જ તે નિયમ છે. ભક્તિરસ તેમાં (કાવ્યોમાં) પ્રસિદ્ધ નથી. (यो)

[2] કંટાળો અને પ્રયત્નની શિથિલતાવાળો હોય તે 'શાંત' કહેવાય. શયન કરેલ તેના 'જેવાં' છે. જો કે આઠ જ રસો મુખ્ય છે, છતાં કંટાળાને શૃંગારરસના વ્યભિચારિભાવ તરીકે ગણવામાં આવેલો છે; અને કંટાળો જ શાંતરસનો સ્થાયિભાવ છે, તેથી શાંતરસ પણ કહેલા જેવો થાય છે; તેથી અહીં શાંત જેવા છે એમ કહેલ છે. (ले)

[3] નિયુદ્ધ શબ્દથી અહીં સ્મરયુદ્ધ કહેલું છે, જો તેમ ન હોય તો (નિયુદ્ધનો તેવો અર્થ ન હોય તો) નીચે (નોટ ૫માં) જણાવવામાં આવે છે તે રીતે અહીં શાંતરસ કહેલો ગણાય નહિ.

[4] ઝાઝાઓની મધ્યે કંટાળો થાય ત્યાંસુધી રમણ સંભવતું નથી; તેથી પહેલાં જે રસો કહ્યા તેમના પ્રમાણે આ રસનું પર્યવસાન સમુદાયમાં (ઘણાના સમૂહમાં) થતું નથી. (ले)

આશ્રય કરેલો છે" એમ કહે છે. વૃક્ષનું મૂલ જ જેમનો આશ્રય છે તે વૃક્ષમૂલ, એટલે પરમહંસ, આવા પરમહંસોનો ભગવાન આશ્રય કરે છે.[1] તેથી ત્યાં જુદાં જુદાં વૃક્ષોનાં મૂલો પાસે અતીન્દ્રિયરીતે (દેખાય નહિ તેવીરીતે) રહેલા મોટા ઋષિઓને કૃતાર્થ કરવા[2] ભગવાન એવી રીતે વૃક્ષમૂલનો આશ્રય કરે છે એવો અર્થ છે. લોકોને જ એવી પ્રતીતિ હોય છે કે ભગવાન શય્યામાં પોઢે છે, પણ વસ્તુતઃ તે શય્યાઓ નથી; પણ યોગીઓનાં અંતઃકરણો છે, તેથી ભગવાન તેમાં પોઢે છે.[3]

વળી ભગવાને ગોપોના ખોળાઓનું ઓશીકું કરેલ છે. ગોપોનો ખોળો એ જ તેમનું ઓશીકું છે. આથી એમ દર્શાવ્યું છે કે ગોપોમાં (તેમના ખોળામાં) ભગવાન્ પોતાનું પ્રધાન (અંગ) (મસ્તક) સ્થાપન કરે છે, અને ઋષિઓમાં પોતાના અપ્રધાન્ (અંગ) (મસ્તક સિવાયનો શ્રીઅંગનો ભાગ) સ્થાપન કરે છે; (કારણ કે શય્યામાં પોઢે

---

[1] જે ગોપોનાં ખોળાને ઓશીકું કરીને પથારીમાં પોઢેલ હોય તે વૃક્ષના મૂલનો આશ્રય કરે તે અયોગ્ય જેવું જણાય છે, તેથી આ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. અહીં 'શય્યા' પદથી શય્યા કહી છે એમ ન માનવું, કારણ કે ભગવાનમાં એવું વિશેષણ ઘટતું નથી. આમ હોવાથી જે અર્થ કહેવાનો છે, તે ઘણો ગોપ્ય હોવાથી શ્રીશુકદેવનું આ વચન પરોક્ષવાદવાળું (આડકતરી અથવા ગૂઢ રીતે ખરો અર્થ કહેલો હોય તેવું) છે, તેથી આચાર્યશ્રી પણ તેવી જ રીતે (પરોક્ષરીતે જ) અર્થ કહે છે; કારણ કે આ વૃક્ષોનાં મૂલોનો પોતાની પ્રિયાઓને ભગવાને સંકેત કરેલો છે (વૃક્ષોનાં મૂલ નીચે આપણે મળીશું એમ જણાવેલું છે); અને ગોપો અંતરંગ ભક્તો છે અને તેમણે મિત્રભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે, તેથી તેઓ બંનેને (ભગવાન અને પ્રિયાઓને) અનુકૂલ હોય તેવું કાર્ય કરનારા છે, તેથી જ તેઓએ સંકેતવાળાં વૃક્ષોનાં મૂલોમાં જ શય્યાઓ કરેલી છે; વળી સંકેત થયા પછી નાયિકાઓનાં અંતઃકરણો ત્યાં (વૃક્ષનાં મૂલોમાં) જ રહેલાં છે, તેથી તેઓને 'વૃક્ષમૂલ' કહેલાં છે. તેઓ ગુપ્તપણાથી રહેલાં છે, તેથી તેમને 'અતીંદ્રિયરીતે' રહેલાં કહેલાં છે; સર્વનો પરિત્યાગ કરી મનના ઉત્કટ ભાવની મુખ્યતાથી તેઓ આવેલાં છે, તેથી 'પરમહંસ' છે. છૂપા સંદેશાવાળાં ઘણાં ગોપ્ય વચન તેમણે કહેલાં છે, તેથી તેઓ 'ઋષિ' છે; અને તેથી જ તેઓ પરમ (મોટાં) છે (તેથી મોટા ઋષિ કહેલા છે). પ્રિય(ભગવાન)નો યોગ (સંયોગ) તેમને થાય છે, તેથી તેઓ (યોગવાળાં હોવાથી) 'યોગી' છે. શયનમાં ઓશીકું મુખ્ય છે, તેથી તેનું પ્રથમ જ નિરૂપણ કરવું જોઈએ; છતાં તે છેલ્લું (શ્લોકમાં) કહેલું છે, તેથી એમ જણાય છે કે રમણનો થાક લાગ્યા પછીનું શયન અહીં કહેલું છે; તેમ ન હોય તો ઓશીકાનો તો શય્યામાં જ સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી, 'શય્યામાં શયન કરે છે એમ કહેતાં જ ઓશીકાં ઉપર શયન કરે છે એમ કહેલું જ ગણાય; તેથી 'ગોપોના ખોળાને ઓશીકું કરીને' એમ કહેત નહિ. છતાં આમ કહેલું છે, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે શય્યામાં ઓસીકું ન હતું. શય્યામાં રમણ વિવિધ પ્રકારના બંધોથી જ થાય છે (તેથી તેમાં ઓશીકાની જરૂર નથી). તેથી તે પૂરુ થતાં તેનાથી થએલો શ્રમ દૂર કરવા ગોપો પોતાના ખોળાનું ઓશીકું કરે છે. આ સમયે ગોપો જ પ્રધાન છે, નાયિકાઓનું પ્રાધાન્ય નથી. આ ખ્યાલમાં રાખીને જ પરોક્ષવાદમાં આચાર્યશ્રીએ કહેલું છે કે "ગોપોમાં ભગવાન પોતાનું પ્રધાન સ્થાપન કરે છે." (ટિ)

તેઓમાં પોતાના ચરણકમલનું સ્થાપન કરે છે. (લે)

[2] સ્મરયુદ્ધ પછી પણ ભગવાન શય્યામાં પોઢ્યા હોય ત્યારે અમે તેમની ચરણસેવા કરીએ એવા તેમના મનોરથો પૂરવા. (લે)

[3] ભગવાનને થાક લાગ્યો છે તેથી ઘણી કોમલ શય્યામાં પોઢ્યા છે, એમ અંતરંગ ગોપો જણાય છે, પણ ભગવાન તો યોગીઓના મનોરથો પૂરવા જ પોઢે છે; થાકેલા નથી. (લે)

ત્યારે મસ્તક સિવાયનો ભાગ શય્યામાં રહે છે, અને મસ્તક ઓશીકા ઉપર રહે છે). ગોપો બધા વૈશ્યો છે, તેથી તેઓનો ધર્મ જણાવનાર 'ઉત્સંગ'[૧] 'ખોળો' પદ અહીં યોજ્યું છે (કારણ કે ભગવાનના 'ઉરુ' સાથળમાંથી વૈશ્યોની ઉત્પત્તિ થએલી છે, અને ખોળો બે 'ઉરુ'થી બને છે. ઉપબર્હણ એટલે માથાનું ઉપધાન, અથવા ઓશીકું.

હવે (શ્લો.૧૭માં) ભક્તિરસ[૨] (દશમા રસની લીલા) કહે છેઃ—

पादसंवाहनं चक्रुः केचिदस्य महात्मनः ॥
अपरे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् ॥१७॥

કોઈઆ મહાત્માના ચરણ ચાંપતા હતા પાપથી મુક્ત થએલા બીજાઓ પંખાઓથી (તેમને) પવન નાખતા હતા. ૧૭.

કોઈ ભગવાનના ચરણ ચાંપતા હતા:[૩] આવા દુર્લભ હતા તેથી તેઓને 'કોઈ' કહેલા છે. તેઓ શાંતરસનો અભિનય કરતા, અને સર્વ રસોનો આસ્વાદન કરનાર ભગવાનના ચરણ ચાંપતા હતા. ભગવાન શાંતરસનો અભિનય કરે છે અને સર્વે (નવે) રસોનું આસ્વાદન કરે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તેથી પણ અધિક છે; કારણ કે તેઓ બીજો (દસમો) રસ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, એમ તેમને અહીં 'મહાત્મા' કહ્યા તેથી જણાય છે. અહીં ભગવાનના જે ચરણો ચાંપે છે તે દાસ્યભક્તિ[૪] કરે છે.

બીજા કેટલાક કર્મમાર્ગ પ્રમાણે પણ ભગવાનની ભક્તિ કરતા હતા, તેથી પ્રથમ પાપરહિત થયા, કર્મમાર્ગ પ્રમાણે ચાલનારાઓમાં પાપની સંભાવના રહે છે, તેથી તેઓમાં પાપ રહેલું નથી એમ દર્શાવવા તેમને '**પાપથી મુક્ત થયેલા**' કહેલા છે, આ બધા આસન્ય(પ્રાણ)ની ઉપાસના કરનારા હતા અને તેણે જ(આસન્યે જ) તેમને પહેલાં તેવા (ભગવાનના સેવક) બનાવેલા તેથી વાયુના સામ્યને (આસન્ય એટલે પ્રાણ, તે વાયુ છે અને પંખાથી પણ વાયુ ગતિમાન થાય છે) વાયુની ઉત્પત્તિના કારણભૂત

---

[૧] જે અવયવોમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેવા પોતાના અવયવોથી સેવા કરવી એ જ પોતાનો ધર્મ છે. તેથી મુખથી ઉપદેશ કરી સેવા કરવી, એ બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે; બાહુઓથી રક્ષા કરી સેવા કરવી, એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે; તેવી જ રીતે સાથળોથી (ખોળાથી) સેવા કરવી, એ આ ગોપોનો (વૈશ્યોનો) ધર્મ છે; તે ધર્મ જણાવનાર ઉત્સંગ પદ છે.(લે)

[૨] ગોપોનો ભક્તિરસ. (પ્ર)

[૩] અહીં ભગવાનના ચરણારવિંદ ચાંપવારૂપ ભજન કરે છે. તે જોઈ વ્રજરમણીઓમાં પણ ભક્તિરસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓ વિચારે છે કે "આ ભગવાન લૌકિક નાયક નથી, પણ પુરુષોત્તમ છે, અને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ માત્ર ભક્તિથી જ થાય છે; તેથી આપણે પણ આ ભગવાનનું ભજન જ કરવું જોઈએ." આવી રીતે અહીં જે ભક્તિરસ કહેલો છે, તે શૃંગારરસનો અંગભૂત જ છે; પરંતુ યશોદાજીમાં પોતાના પુત્ર ભગવાનમાં જે ભક્તિરસ હતો તે સ્વતંત્ર (શૃંગારસના સંબંધવિનાનો) હતો. (યો)

[૪] સખ્ય પછી 'દાસ્ય' થાય છે. તે અહીં કહેલ છે એમ જાણવું.(પ્ર) પહેલાં (૧૬મા) શ્લોકમાં યોગીઓએ ભગવાનના ચરણ ચાંપવાનું કહેલું તે 'આત્મનિવેદનરૂપ' હતું, પછી યોગીઓ ગયા પછી ગોપો ભગવાનના ચરણારવિંદ ચાંપે છે તે 'દાસ્યરૂપ' છે. આ બેમાંથી એક પણ 'પાદસેવન' ભક્તિરૂપ નથી, કારણ કે જો આ 'પાદસેવન' ભક્તિ હોય તો ચરણારવિંદ સિવાય બીજા કોઈ અંગનું મર્દન વિગેરે તેમાં થાય નહિ. (લે) અહીં 'સખ્ય' પછી જે 'દાસ્ય થાય છે તે જાણવું. (પ્ર)

પંખાઓથી તેઓ ભગવાનને સારી રીતે પવન નાંખે છે. આવી રીતે બંને પ્રકારના[1] ભક્તો (હરિની સેવા કરનાર ચરણ ચાંપનાર ભક્તો, અને આસન્યના ઉપાસક કર્મમાર્ગી હરિને પંખો કરનાર ભક્તો) ભગવાનની સન્નિધિ હોવાથી ભગવાનની સેવારૂપ ભક્તિરસ પ્રાપ્ત કરે છે; તેથી આ પણ ભક્તિરસવાળી ભગવાનની જ લીલા છે. (ભગવાનની સન્નિધિથી જ ભક્તોને આ ભક્તિરસની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી આ પણ ભગવાનની જ લીલાછે.

એવી રીતે રૂપપ્રપંચ પ્રમાણે ભક્તિરસની લીલા કહી, હવે (શ્લો.૧૮માં) નામપ્રપંચ પ્રમાણે તેજ ભક્તિરસની લીલા કહે છેઃ–

अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः ॥
गायन्ति स्म महाराज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः ॥१८॥

હે મહારાજ ! સ્નેહથી ભીંજાએલી બુદ્ધિવાળા બીજાઓ (તે) મહાત્માના તેમને યોગ્ય અને મનોહર (ચરિતોનું) ગાન ધીરે ધીરે કરતા હતા.૧૮.

બીજાઓ ભગવાનને અનુરૂપ એટલે યોગ્ય તેમના ચરિતોનું ગાન કરતા હતા, અનનુરૂપ એટલે ભગવાનને અયોગ્ય ચરિતોનું ગાન કરતા ન હતા. વળી ભગવાને માત્ર જીવોનો નિરોધ કરવા જે ચરિતો કરેલાં છે તેવાં મનોજ્ઞ એટલે ભગવાનને તથાં ભક્તોને (બંનેને) મનોહર ચરિતોનું ગાન કરતા હતા. ભગવાન જે ગુપ્ત રાખવા ઇચ્છતા હોય તે પ્રકટ કરવામાં આવે તો તે ભગવાનને અમનોહર થાય, અને ભક્તોને તે ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ થાય. (તેથી ભગવાનનાં તેમને યોગ્ય અને મનોહર ચરિતોનું જ ગાન કરતા હતા).

ભગવાનમાં (સર્વ શક્તિમાન હોવાથી) સર્વ સંભવે છે[2]; તેથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણી ભગવાનનું (તેમના ગુણોનું) કીર્તન કરવું જોઈએ, એમ જણાવવામાટે અહીં ભગવાનને 'માહાત્મા' કહેલ છે. ભગવાનના ગુણો જેમાં વર્ણવેલા હોય તેવા(પદો)નું રાગ પ્રમાણે કીર્તન તે ગાન આવું ગાન તેઓ કરતા હતા, એની પ્રસિદ્ધિ એ પ્રમાણે છે એમ જણાવવા 'સ્મ' પદ યોજેલું છે.

---

૧. બે પ્રકારના ભક્તો કહ્યા, તે (૧) હરિની સેવાથી જ દેહ વિગેરેનો બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરી સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરનારા અને (૨) આસન્યની સેવાથી ઇંદ્રિયોનું દેવતાપણું પ્રાપ્ત કરી, હરિસેવાથી બ્રહ્મભાવરૂપ સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરનારા છે. (જુઓ તત્ત્વદીપ ૧–૩૮) (લે)

૨. 'ભગવાન (સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોવાથી તેમના)માં સર્વ સંભવે છે, પણ ભક્તિમાર્ગમાં વિરોધલીલા (પરસ્પર વિરુદ્ધ લીલા) થતી નથી, તેથી ભગવાનને અમનોહર ચરિતોનું તેઓ ગાન કરતા ન હતા, એમ કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું' એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા આ કહેલું છે કે ભગવાનમાં સર્વ સંભવે છે. તેથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણી તેમના ગુણોનું કીર્તન કરવું યોગ્ય છે. ભગવાનમાં સર્વ સંભવતું હોવાથી તેમના માહાત્મ્યથી વિરુદ્ધ ગુણો પણ દેખાય, તો તેવા ગુણોનું કીર્તન ન કરવું. જેમકે (૧) ભગવાન રુદન કરતા હતા. (૨) ભગવાને કાલિયના ધરામાં ઝંપલાવ્યું ત્યારે નાગે તેમને ભરડો દીધો અને તે નાગના ભરડામાં અમુક વખત રહ્યા. ભગવાન નાગના ભરડામાં રહે તેથી ભક્તોને દુઃખ થાય જ. ભગવાન સર્વજ્ઞ હોવાથી બધું જાણતા હોવા છતાં, ભક્તોનો પોતાના ઉપર કેવો પ્રેમ છે, તેની પરીક્ષા કરવા અમુક વખત નાગના ભરડામાં રહ્યા તે ભગવાનની લીલા; આવી લીલાઓ માહાત્મ્યથી વિરુદ્ધ હોવાથી અમનોહર હોઈ તેનું ગાન ભક્તો કરતા ન હતા. (ટિ)

'હે મહારાજ!' એમ શ્રીશુક પરીક્ષિતને સંબોધે છે. (પરીક્ષિત જા હોવાથી) આ રાજલીલા છે, એમ તેને જણાવવા આ સંબોધન કરેલું છે. ભગવા ી સંનિધિથી અને તેમના અભીષ્ટ (ઘણા ઇચ્છેલા અથવા ઇચ્છવાયોગ્ય) ગુણોથી[1] ભ માં પણ પ્રેમ ઉત્પન્ન થએલો એમ દર્શાવવા, સર્વ લીલાઓના અંતે "સ્નેહથી ભીં એલી બુદ્ધિવાળા" શબ્દોથી ભક્તોનો પ્રેમ કહેલો છે. સ્નેહથી જેઓની બુદ્ધિ ભીં એલી છે તેવા ભક્તો છે. ભીના વસ્ત્રનો જેને સ્પર્શ થાય તે સર્વ ભીનાજેવું થાય છે, એ દર્શાવવા તે ભક્તોનું ગાન પણ ધીમે ધીમે તેવું (તેમના જેવું પ્રેમવાળું) થએલું, એમ ાવવા 'ધીરે ધીરે' પદ યોજેલું છે. અહીં[2]સુધી જ ભગવાનની લીલા કહેલી છે.

ત્યાર પછી (ભગવાનમાં જીવોનો સ્નેહ ઉત્પન્ન થયા પછી) જીવો [3]સાયુજ્યની જ પ્રાપ્તિ થવાની; તેથી ત્યારપછી ભગવાનને કોની[4] સાથે લીલા કરવા રહે ? તેથી હવે (શ્લો.૧૯માં) (લીલાનો) ઉપસંહાર કરે છેઃ-

एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया गोपात्मजत्वं चरितैर्विडम्बयन् ।
रेमे रमालालितपादपल्लवो ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीशचेष्टितः । ९॥

આવી રીતે જેમના પાદપલ્લવનું રમાએ લાલન કરેલું છે, ને ઈશજેવું જેમનું ચેષ્ટિત છે તેવા (ભગવાને) પોતાની માયાથી આત્મગતિ ઢાંકી દઈ, ચરિતોથી ગોપાલના પુત્રપણાનું વિડંબન કરતા, ગામડિયાઓ સા ગામડિયા પેઠે રમણ કર્યું. ૧૯.

જ્યાં ત્યાં ભગવાનની આ (ઉપર જણાવેલી દશરસોવાળી) દશ પ્રક ની લીલા જ કહેલી છે. આગળ (રાજસ અને સાત્વિક પ્રકરણમાં) ભગવાનની રાજસ અને સાત્વિક લીલા શ્રીશુક કહેશે, અને ગોકુલમાં આ તામસી[5]લીલા ગામડિયાઓ સાથે ક એમ કહેછે.

'ભગવાન જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન તમઃ(અજ્ઞાન)થી વિરુદ્ધ છે, ી જ્ઞાનરૂપ ભગવાનમાં આવી તમઃવાળી તામસી લીલાઓ કેમ સંભવે ?' એવી શં થાય તેનો નિરાસ કરવા ભગવાને **"આત્મગતિને ઢાંકી દઈ"**[6] એમ કહે છે. આત્મ ી (પોતાની) ગતિ એટલે જ્ઞાનલીલા જેમણે સારી રીતે ઢાંકી દીધેલી છે, તેવા ભગવાને અ ામસીલીલા

---

[1] **ભગવાનની સન્નિધિથી** એટલે ભગવાનની રૂપલીલાથી, અને ભગ નના ગુણોથી એટલે તેમના ગુણોના કીર્તનથી, અથવા ભગવાનની નામલીલાથી. (લે)

[2] **અહીંસુધી જ** એટલે ભગવાનમાં ભક્તોનો સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી . (प्र)

[3] **સાયુજ્ય** એટલે નિત્યલીલામાં સ્થિતિ. (લે)

[4] આ ગોપોને (નિત્યલીલામાં સ્થિતિરૂપ) સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થયું; એટલે તેમને દેહ ગેરેનો અધ્યાસ રહ્યો નહિ તેથી દેહનો અધ્યાસ વિગેરે દૂર કરવા ધેનુકવધ વિગેરે લીલા કરવાની, તે કોની સા કરવાની ?(લે)

[5] જેમાં ભગવાન પોતાનાં સ્વરૂપ તથા ગુણોને વિસરી રમણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય તે લીલ તામસી. (લે)

[6] ભગવાને 'આત્મગતિ' ઢાંકી એટલે પોતાનું કાર્ય કરવું બંધ રાખ્યું. વાન જ્ઞાનરૂપ હોવાથી, તેમનું કાર્ય એટલે ધર્મરૂપ જ્ઞાનનું કાર્ય જે તમઃ(અજ્ઞાનનો)વિરોધ તે ભ ાને કરવું બંધ રાખ્યું; તેથી તેનાથી ઉલટું કાર્ય એટલે તમઃનું-અજ્ઞાનનું કાર્ય થવાનો સંભવ પણ થ આસ હોવાથી ભગવાન પૂર્ણશૃંગારના આત્મા થાય એ યોગ્ય છે. (ટિ+લે)

કરી; ભગવાને પોતાની માયાથી પોતાની જ્ઞાનલીલાને સારી રીતે છુપાવી આ લીલાઓ કરી: ‘स्वमायया’ ‘**પોતાની માયાથી**’ એ પદનો આગળ અને પાછળ બંને બાજુ સંબંધ છે. ભગવાને પોતાની માયાથી પોતાની જ્ઞાનલીલાને સારી રીતે ઢાંકી દીધી છે, અને પોતાની માયામી ચરિતોવડે ગોપાલના પુત્રપણાનું વિડંબન કરે છે, એટલે ગોપાલના પુત્રપણાનું અનુકરણ કરે છે, અથવા તેનો ઉપહાસ કરે છે; કારણ કે આવા (ભગવાનના જેવા) ગોપો હોતા નથી. તેથી મોટો પુરુષ નાનાઓનું નામ પોતે ધરાવે તેથી તેઓનો ઉપહાસ(મશ્કરી) જ કરે છે. ભગવાનનાં ચરિતો[1] અલૌકિક છે. આવાં અલૌકિક ચરિતોથી વિડંબન (અનુકરણ અથવા ઉપહાસ) થાય નહિ; તેથી આ ચરિતોમાં માયાને (ભગવાન) સહકારિણી (મદદ કરનારી) કરે છે. (માયાથી ચરિતોનું અલૌકિકપણું ઢંકાય છે, અને ભગવાન સામાન્ય ગોપ હોય અને તેમનાં ચરિતો સામાન્ય ગોપનાં ચરિતો હોય તેવી બધાની બુદ્ધિ થાય છે. તેથી માયાના સહકારથી ગોપાલના પુત્રપણાનું વિડંબન થાય છે). ચરિતો પણ ઘણાં હોય અને તે બહુ રીતે કરવામાં આવે ત્યારે વિડંબન સિદ્ધ થાય; તેથી ભગવાન પોતાના સ્વરૂપને છુપાવી, ગોપોનું અનુકરણ કરી તેમનો ઉપહાસ કરતા રમણ કરે છે

લીલાના આરંભમાં (શ્લો.૯માં) લક્ષ્મીની વાત કરેલી તેમનો વિનિયોગ લીલાના ઉપસંહારમાં “**જેમના પાદપલ્લવનું રમાએ** લાલન કરેલું છે.” એ પદથી કહે છે. ક્રીડાના અંતે (પતિના) ચરણારવિંદ ચાંપવા એ પતિવ્રતાનો ધર્મ છે. ક્રીડામાં સમતા(સમાનપણું)નો અનુભવ થાય છે, અને જ્યાં સમાનપણાનો અનુભવ હોય ત્યાં ભક્તિ સંભવતી નથી. (કારણ કે પોતાથી અધિક હોય તેનું જ હરકોઈ ભજન કરે). ક્રીડામાં (રમણમાં) લક્ષ્મીજીએ સમાનપણું અનુભવેલું, એટલે તેમની ભક્તિ ગઈ. જો લક્ષ્મી ક્રીડા(રમણ) પછી ભગવાનનાં ચરણારવિંદ ચાંપે નહિ (ભગવાનનું દાસ્ય સ્વીકારે નહિ) તો રમણમાં અનુભવેલાં સમાનપણાંથી ગએલી ભક્તિ તેમને પાછી પ્રાપ્ત થાય નહિ; તેથી ભક્તિ પાછી પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમણે ક્રીડા(રમણ)પછી અવશ્ય ભગવાનનાં ચરણારવિંદ ચાંપવાં જ જોઈએ. આવી રીતે જેમના ચરણારવિંદનુ લક્ષ્મીએ લાલન કરેલું છે તેવા ભગવાને પણ ગામડિયાઓ સાથે ગામડિયાઓના રસને અનુભવ કરવા ગામડિયા પેઠે જ રમણ કર્યું, કારણ કે પોતે ગામડિયા પેઠે આચરણ ન કરે અને વિજાતીય (જુદી જાતના, ભગવાન ચતુર અને ગોપો ગામડિયા) રહે તો વિજાતીયમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. વળી ભગવાન ‘ઈશચેષ્ટિત’ એટલે **ઈશજેવું જેમનું ચેષ્ટિત છે એવા** છે. તેથી ગામડિયા પેઠે તેમણે રમણ કર્યું છતાં અંતે પોતે ભગવાન જ રહેતા. “ભગવાન માત્ર લોક પેઠે લીલા કરે છે, એ ન્યાય અહીં જણાવેલો છે જેમ રાજાઓ પણ શીકારીઓ પેઠે શીકાર વિગેરે રમત કરે છે, તેવી રીતે ભગવાને પણ આ લીલા કરી એમ જણાવ્યું છે.

---

[1] ગાયોને મોક્ષ આપવારૂપ તેઓનું આહ્વાન (બોલાવવું તે) વિગેરે ભગવાનનાં ચરિતો અલૌકિક છે; પણ માયાને લીધે તે અલૌકિક છે એવું જ્ઞાન થતું નથી, પણ ગોપના પુત્ર હોવાથી જ ગાયોને બોલાવે છે એવું જ્ઞાન થાય છે. (લે)

આવી રીતે ગોપોના સંસ્કાર[1] માટે લીલા દર્શાવી, તેઓના દોષનું નિવારણ કરવા[2] ધેનુકના વધની લીલાની પ્રસ્તાવના કરે છે. આ લીલા (૨૦ થી ૩૯) શ્લોકોથી કહે છે.

श्रीदामा नाम गोपालो रामकेशवयोः सखा ॥
सुबलस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णेदमब्रुवन् ॥२०॥

રામ અને કેશવના સખા શ્રીદામા નામના ગોપાલે, અને સુબલ, સ્તોક, કૃષ્ણ અને સ્તોકકૃષ્ણ વિગેરે ગોપોએ પ્રેમથી આ (શ્લો. ૨૧થી૨૬) કહ્યું. ૨૦.

શ્રી એટલે લક્ષ્મી, દામ એટલે દોરડું અથવા સંબંધવાળી છે જેની, તે શ્રીદામા[3] આ શ્રીદામા લક્ષ્મીનો કોઈ સંબંધી છે; લક્ષ્મીનો ભાઈ જેવો સંબંધી છે. વળી તે નંદવંશમાં ઉત્પન્ન થએલો ગોપાલ છે, અને રામ (બલભદ્ર) અને કેશવનો સખા છે એટલે તેમનું સખ્ય તેણે પ્રાપ્ત કરેલું છે, સખ્ય(ભક્તિ)સુધી તે પહોંચેલો છે. તેથી તે (૧) શ્રી(લક્ષ્મી)નો સંબંધી છે (૨) (ગોપાલ હોવાથી) લીલાનો સંબંધી છે, અને (૩) (સખ્યસુધી પહોંચેલો હોવાથી) ભક્તિથી સંબંધી છે. તેવા બીજાની પણ 'સુબલ' વિગેરેથી ગણતરી કરે છે. (સુબલ બીજો). સ્તોક જુદો (ત્રીજો), કૃષ્ણ જુદો (ચોથો), અને સ્તોકકૃષ્ણ જુદો (પાંચમો). સુબલ બલભદ્રને અનુસરનારો અને સ્તોકકૃષ્ણ ભગવાનને અનુસરનારો, એવા સુબલ અને સ્તોકકૃષ્ણ એ બે જેઓમાં મુખ્ય છે, તે બધા ગોપો ભેગા થઈ પ્રેમથી પોતાના ઇચ્છેલા કોઈ પદાર્થની પ્રાર્થના કરે છે.

જેની પ્રાર્થના કરવાની છે તે હવે કહે છેઃ-

राम राम महासत्त्व* कृष्ण दुष्टनिबर्हण ॥
इतोऽविदूरे सुमहद् वनं तालालिसङ्कुलम् ॥२१॥

હે રામ! હે રામ! હે બહુબલવાળા! હે દુષ્ટનો નાશ કરનાર કૃષ્ણ! અહીંથી નજીક તાડની હારોથી ભરપુર બહુ મોટું વન છે. ૨૧.

(બલભદ્રનો સંબંધી) સુબલ પ્રથમ ગણાવેલો છે, તેથી બલભદ્રનું 'હે રામ! હે રામ!' એવું સંબોધન પ્રથમ કરેલું છે. વળી આ (ધેનુકાસુર દેહાધ્યાસરૂપ હોવાથી) કાયાનો દોષ[4] બલભદ્રે જ દૂર કરવાનો છે (તેથી પણ પ્રથમ તેમનું સંબોધન છે).

---

[1] સંસ્કાર એટલે અલૌકિક ભાવની સિદ્ધિ.(प्र) નિત્યલીલાની યોગ્યતા. (ले)

[2] દોષનું નિવારણ કરવાં એટલે નવા અલૌકિક શરીરની પ્રાપ્તિ માટે. (ले)

[3] શ્રી એટલે લક્ષ્મી, દામ, એટલે સૂત્ર છે જેનું તે શ્રીદામા. લક્ષ્મીના સંદેશા વિગેરે દ્વારા (ભગવાનની) સેવા કરનાર.(ले) અહીં 'લક્ષ્મી' પદથી મુખ્યસ્વામિની શ્રીવૃષભાનુનંદિની (રાધા) કહેલી છે. કારણ કે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં તે લક્ષ્મીને વૈષ્ણવો મુખ્ય રાધા કહે છે એમ લખેલું છે. તેનો શ્રીદામા ભાઈ હતો એ સ્પષ્ટ છે. અને બ્રહ્મવૈવર્ત વિગેરે (પુરાણો)માં પ્રસિદ્ધ છે, અહીં શ્રીસુબોધિનીમાં તેને ભાઈ 'જેવો' 'इव' કહેલો છે, કારણ કે શ્રીસ્વામિનીજી ભગવદ્રૂપ હોવાથી 'યોનિજ' નથી. એ સ્પષ્ટ જણાવવા 'इव' પદ યોજેલું છે. તે શ્રીદામા ગોપાલ હતો અને નંદવંશોદ્ભવ નંદના સંબંધવાળો જે વંશ એટલે યદુવંશ તેમાં તેનો જન્મ થએલો હતો. પુરાણમાં નંદ અને વૃષભાનુ ઉભયને યદુવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા કહેલા છે. (यो)

[4] આ આધ્યાત્મિક કાયાનો દોષ બલભદ્રે જ દૂર કરવાનો છે, એવી ભગવાનની ઇચ્છા જાણે છે; તેથી એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. (प्र)

* પાઠભેદઃ महाबाहो

હે મહાસત્ત્વ એટલે બહુબલવાળા! આ સંબોધનથી ધેનુકાસુરને મારવાના આ કાર્ય માટે ઉપયોગી થાય તેવી બલભદ્રની સ્તુતિ કરેલી છે. તે બહુબલવાલા છે; એ મલ્લયુદ્ધ વિગેરેથી જણાએલું છે. ભગવાનને "બહુબલવાલા" કહેવાથી તેમનું માહાત્મ્ય થતું નથી (તેથી તેમને બહુબલવાળા કહેલા નથી), (પણ) તે "દુષ્ટનો નાશ કરનાર છે" એ કહેવું ધેનુકના વધમાટે જરૂરી હોવાથી 'દુષ્ટનો નાશ કરનાર' કહી તેમની સ્તુતિ કરેલી છે. **અહીંથી** એટલે આપણે રમત કરીએ છીએ તે જગ્યાથી; બહુ દૂર નહિ એટલે **નજીકમાં જ; બહુ મોટું** આ વન(વૃંદાવન)થી પણ બહુ મોટું; **તાડની હારોથી સંકુલ** એટલે વ્યાપી રહેલું અથવા ભરપુર (વન છે).

અહીંથી નજીક બહુ મોટું વન છે તેથી શું? એવી આકાંક્ષા થાય તેથી આગળ કહે છેઃ–

फलानि तत्र भूरीणि पतन्ति पतितानि च ॥
सन्ति किन्त्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना ॥२२॥

ત્યાં ઘણાં (મોટાં) ફલો પડે છે, પડેલાં છે અને છે, પરંતુ દુરાત્મા ધેનુકે રોકી રાખેલાં છે. (કોઈને લેવા દેતો નથી). ૨૨.

ત્યાં ફલો (વૃક્ષ ઉપરથી) પાડવાનો પ્રયાસ પણ કરવો પડે તેમ નથી, કારણ કે ઘણાં ફલો પડેલાં છે. લાંબા સમયથી પડેલાં ફલોમાં સારો રસ હોય નહિ, તેથી ફલો "પડે છે" એમ પણ કહે છે.

ફલો પડેલાં હોય તે કોઈ ત્યાંથી લઈ જતું પણ નથી. પણ ત્યાં હજી છે જ, કારણ કે ધેનુકે તે રોકી રાખેલાં છે (તે કોઈને લઈ જવા દેતો નથી).

'એમ હોય તો ધેનુક પાસે માગો તો તે આપશે' એવી શંકા થાય, તે માટે કહે છે કે તે (ધેનુક) દુરાત્મા છે. તે દુષ્ટ છે તેથી માગવા છતાં આપે તેવો નથી.

सोऽतिवीर्योऽसुरो राम हे कृष्ण खररूपधृक् ॥
आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः ॥२३॥

તે બહુ વીર્ય(બલ)વાળો અસુર છે. હે રામ! હે કૃષ્ણ! તેણે ખર(ગધેડા)નું રૂપ ધારણ કરેલું છે; અને પોતાના જેવા બલવાળા ઘણા જ્ઞાતિઓથી તથા ઘણા બીજાઓથી વીંટાએલ છે. ૨૩.

વળી કોઈ તેની પાસે માગણી કરતું નથી એમ (જણાવવા) કહે છે કે "તે **બહુબલવાળો છે."** બહુબલવાળો હોવાથી તે કોઈને ગણકારતો નથી. જો કોઈ આની પાસે હીનભાવ (હલકાઈ, નમ્રતા) દેખાડે તો આ તેને ખાઈ જ જાય છે, કારણ કે આ '**અસુર**' છે.

'એવું હોય તો અમારાથી પણ તે શક્ય (જીતાય તેવો) નથી' એવી શંકા થાય, તેનું નિવારણ કરવા ફરીથી "**હે રામ! હે કૃષ્ણ!**" એમ તેમનાં નામ લે છે.

'તે ઓળખાય કેમ'? એવો પ્રશ્ન ઉઠે તે માટે કહે છે કે તેણે ગધેડાનું રૂપ **ધારણ કરેલું** છે.

'એ તો એકલો છે ને તમે (ગોપો) ઘણા છો, તેથી બધા એકત્ર થઈ તેને મારો' એવી શંકા થાય, તેનું નિવારણ કરવા કહે છે કે તે **પોતાના જેવા બલવાળા ઘણાથી વીંટાએલ** છે. (તેની મદદમાં તેના જેવા ઘણા બલવાળા છે, તેથી અમે તેને મારી

શકીએ તેમ નથી). ઘણા તેના જેવા બલવાંળા હોવાનું કારણ તેમનું કુલ છે, એમ જણાવવા કહે છે કે પોતાના જેવા બલવાળા ઘણા જ્ઞાતિઓથી તે વીંટાએલ છે. વળી ઘણા બીજાઓથી પણ તે વીંટાએલ છે. તે બીજાઓ પણ સંખ્યાબંધ તેના સજાતીય (તેના જેવી જાતવાળા અસુર) ઘણા (તેની મદદમાં છે).

तस्मात्कृतनराहाराद् भीतैर्नृभिरमित्रहन् ॥
न सेव्यते पशुगणैः पाक्षिसङ्घैर्विवर्जितम् ॥२४॥

તેથી હે શત્રુને હણનાર! નરનો આહાર કરનારથી ભયપામેલા પુરુષો તે વનમાં જતા નથી(અને) પશુનાં ધણો તથા પક્ષીઓનાં ટોળાંથી તે તજાએલું છે.૨૪.

આવી રીતે જે હેતુથી તેના વીર્યની પ્રશંસા કરી તે 'તેથી' શબ્દથી કહે છે. નર એ જ આહાર જેણે કરેલો છે, તેવો 'નરનો આહાર કરનાર' તે છે, કારણ કે તે ખાસ કરીને મનુષ્યોનું જ ભક્ષણ કરે છે. **તેથી જ તેનાથી ભય પામેલા પુરુષો તે વનમાં જતા નથી.**

'ત્યારે અમારે પણ ત્યાં ન જવું જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેનો નિરાસ કરવા '**હે શત્રુને હણનાર!**' એમ કહે છે. હે કૃષ્ણ! આપ તો 'શત્રુને હણનાર છો,[1] અને તે પણ શત્રુ છે. તેને હણવાનું (કાર્ય) તમે કરી શકો તેવું છે, અરે તે તમારે કરવું પણ જોઈએ.

ભગવાન 'શત્રુને હણનાર' છે એ ભગવાનમાં સદા જાગતો રહેલો ધર્મ આ ગોપોના હૃદયમાં સ્ફુરે છે; તેથી ઉપર વર્ણવેલા દોષોવાળા ઠેકાણે પણ જવા તેઓ ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. જો ભગવાનનો એ ધર્મ તેમના હૃદયમાં સ્ફુરતો ન હોય તો તેઓ ભગવાનને આવા ભયવાળા સ્થાને જવા પ્રેરણા કરે તે પ્રેમથી વિરુદ્ધ કહેવાય, અને તેથી "પ્રેમથી આ કહ્યું" એમ શ્લોક ૨૦માં કહેલું છે, તેથી આ વચન વિરુદ્ધ થાય, વળી જે પોતાને પ્રિય હોય તેમને શત્રુના સ્થાનમાં મોકલવા તે ઉચિત પણ નથી. (ભગવાન 'શત્રુને હણનાર' છે એ ભગવાનનો ધર્મ તેમના હૃદયમાં સ્ફુરેલો હોવાથી જ, તેઓ ભગવાનને આવી પ્રેરણા કરે છે; એટલે આ પ્રેરણા પ્રેમથી વિરુદ્ધ નથી).

વળી તે વનમાં પૃથ્વીપર ચરનાર અથવા અંતરિક્ષમાં ફરનાર કોઈપણ જતું નથી; તેથી **તે પશુના ધણોથી અને પક્ષીઓનાં ટોળાંઓથી સંપૂર્ણ રીતે તજાએલું છે.** તે વન પશુનાં ધણોએ તજેલું હોવાથી, જેઓ પશુના પાલન કરનારા છે તેઓએ અવશ્ય ધેનુકનો વધ કરવો જોઈએ; તેમજ તે વન અંતરિક્ષમાં ફરનારાઓએ તજેલું હોવાથી, જેઓ અંતરિક્ષમાં ફરનાર દેવોનું પાલન કરનાર છે તેમણે પણ અવશ્ય ધેનુકનો વધ કરવો જોઈએ. (ભગવાન ગાયોના અને દેવોના પાલક હોવાથી તેમણે ધેનુકનો વધ અવશ્ય કરવો જોઈએ.)

विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च ॥
एष वै सुरभिर्गन्धो विषूचीनोवगृह्यते ॥२५॥

પહેલાં નહિ ખાધેલાં તેવાં અને સુગંધવાળાં ફલો છે, આ (તેની) ચારે તરફ પ્રસરતી મીઠી ગંધ આવે છે. ૨૫.

---

[1] અહીં 'શત્રુને હણનાર' પદ એ એકવચનમાં છે અને શ્રીકૃષ્ણને પહેલાં (શ્લોક ૨૧ માં) 'દુષ્ટનિબર્હણ' એટલે દુષ્ટનો નાશ કરનાર કહેલા છે, તેથી એ પદ શ્રીકૃષ્ણ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. (લે)

વળી ત્યાં પહેલાં કોઈ દિવસ જેનો સ્વાદ લીધો નથી, તેવાં દિવ્ય ફલો છે. કેટલાક અહીં 'भुक्तपूर्वाणि' 'પહેલાં ખાધેલાં' પાઠ લે છે,[1] અને જણાવે છે કે પહેલાં ખાધેલાં ન હોય (એટલે તેનો સ્વાદ લીધો ન હોય) તો તે ખાવાની ઇચ્છા ક્યાંથી થાય? આ ફલોની રક્ષા ધેનુકાસુર કરતો હતો તેથી તે ખાઈ શકાય તેમ ન હતું, તોપણ (કોઈવાર) ચોરી કરી ખાધાં હોય તેમ સંભવે છે તેથી "પહેલાં ખાધેલાં" એવો પાઠ કોઈ લે છે. વળી તે ફલો અત્યંત (ઘણાં જ) મીઠી ગંધવાળાં છે. તેમની મીઠી ગંધ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ જ (અનુભવાય) છે. તેથી કહે છે કે "આ મીઠી ગંધ" આવે છે. તે ફલોની મીઠી ગંધ 'વિષૂચીન' એટલે બધી દિશાઓમાં પ્રસરે છે, અને તેથી ચારે તરફથી આવે છે.

प्रयच्छ तानि नः कृष्ण गन्धलोभितचेतसाम् ॥
वाञ्छासीन् महती राम गम्यतां यदि रोचते ॥ २६ ॥

હે કૃષ્ણ! ગંધથી જેમના ચિત્તમાં (તે ખાવાનો) લોભ થયો છે, તેવા અમને તે (ફલો) આપો (તે ખાવાની અમોને) ઘણી ઇચ્છા હતી. હે રામ! જો ગમતું હોય તો જાઓ. ૨૬.

એવી રીતે ફલો બહુ દુર્લભ છે અને ઉત્તમ છે, એમ કહી હવે તે ફલોમાટે પ્રાર્થના કરે છે કે (અમને તે) 'આપો'. દાન કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાનનું જ છે તેથી 'હે કૃષ્ણ અમને તે આપો' એમ શ્રીકૃષ્ણ પાસે જ તે ફલોમાટે પ્રાર્થના કરે છે. બલભદ્ર ધેનુકને મારી ફલો લેવામાં અડચણ હતી તે દૂર કરે, અને તેથી અડચણ દૂર થાય તો પણ પારકી ચીજ લેવી શક્ય નથી (યોગ્ય નથી.) તેથી બલભદ્રથી તે આપી શકાય તેમ નથી; તેમજ ગોપો પોતાની મેળે પારકી ચીજ લે નહિ, પણ જગતમાં જે કાંઈ માગે છે તે સર્વ ભગવાનનું હોવાથી ભગવાન જ તે ફલો આપી શકે તેમ હોવાથી, ફલો માટે તેમની જ પ્રાર્થના કરી છે.)

ફલોમાટે ઇચ્છા થવાનું કારણ 'गंधलोभितचेतसाम्' શબ્દથી કહે છે. તે ફલોની ગંધથી જેમના ચિત્તમાં તે ખાવાનો લોભ થયો છે તેવા અમે છીએ. હમણાં જ તે ખાવામાટે અમારા ચિત્તમાં લોભ થયો છે એમ નથી, પણ પહેલાં પણ તે ખાવાની 'ઘણી ઇચ્છા હતી'. રામ (ફલમાટે) ઉત્સુક (આતુર) છે, તેથી કહે છે કે 'હે રામ જાઓ.' (ફલોમાટે) બહુ જ આગ્રહ કરવાથી કદાચ કોપ કરે અને તે વનમાં જવાથી કદાચ અનિષ્ટ થાય, તેવી શંકા થવાથી કહે છે કે "જો ગમતું હોય" તો જાઓ. જો જવાનું તમને ગમતું હોય તો જાઓ.

---

[1] આ પાઠ આચાર્યશ્રીને માન્ય નથી. આ પાઠ લેવાનું કારણ તેઓ દર્શાવે છે કે "પહેલાં ખાધાં ન હોય તો તે ખાવાની ઇચ્છા ક્યાંથી થાય?" પણ તે ફલોની મીઠી ગંધ આવે છે તેથી એવું અનુમાન થાય જ કે તેનો રસ પણ મીઠો હોવો જોઈએ, અને તેથી તે ખાવાની ઇચ્છા થાય તેમ સંભવે છે. આમ હોવાથી જ આગળ (શ્લો. ૨૬માં) ગોપો કહેશે કે 'ગંધથી અમારા ચિત્તમાં તે ખાવાનો લોભ થયો છે.' આ પ્રમાણે ગંધને લીધે ખાવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'अभुक्तपूर्वाणि' "પહેલાં નહિ ખાધેલાં" પાઠ લેવો જ યોગ્ય છે, એમ કરવાથી ચોરીને પહેલાં ખાધાં હતાં એવું માનવાનું કારણ પણ રહેતું નથી. (ટિ)

પછી બંને (બલભદ્ર અને કૃષ્ણ) ગયા, એમ હવે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया ॥
प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू ॥२७॥

આવી મિત્રોની વાણી સાંભળી, મિત્રોનું જ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ગોપોથી વીંટાએલા બે સમર્થ (પુરુષો) હસીને તાડના વનમાં ગયા. ૨૭.

સ્વભાવથી જ (પ્રાર્થના કર્યાવિના જ) મિત્રોનું જ હિત કરવું જોઈએ; તેમાં પણ આ **બંનેએ મિત્રોનાં વચન પણ સાંભળ્યાં**(મિત્રોએ પ્રાર્થના પણ કરી), તેથી મિત્રોનું જ **પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી વનમાં ગયા.** જો તેમ ન હોય તો ક્લેશવિના કર્મ કરનાર ભગવાન નિરપરાધિ ધેનુકને શા માટે મારે? તેથી જ ભગવાને તેને માર્યો પણ નહિ. મિત્રોનું હિત કરવું જોઈએ તેથી, અથવા તેઓનો આગ્રહ જોઈને એમ જણાયું કે તેઓ પોતાના દોષની (દેહાધ્યાસની) નિવૃત્તિ કરવા ઇચ્છે છે તેથી **'હસીને'** ગયા. મિત્રોના દોષનું નિવારણ કરવાનું કાર્ય બંનેનું સામાન્ય હોવાથી **બંને** ગયા. તેઓનો દેહાધ્યાસ દૂર કરવો જ છે (ધેનુકનો વધ કરવો જ છે), એ કરવાના કાર્યનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી **'ગોપોથી વીંટાઈ'**ને ગયા. જો એ કાર્યનો નિશ્ચય કર્યો ન હોત તો તેઓની સાથે ન જાત, (પણ પોતે બે જ જાત). 'એ કાર્ય કદાચ થઈ શકે નહિ તો' એવી શંકા હતી જ નહિ, એમ જણાવવા કહે છે કે **'બે સમર્થ'** (પુરુષો) ગયા. (તેઓ સમર્થ હતા તેથી 'કાર્ય કદાચ થઈ ન શક્યું તો' એવી શંકા હતી જ નહિ.)

ત્યાં જઈ તેઓએ શું કર્યું તે શ્લોક ૨૮થી કહે છેઃ–

बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान् सम्परिकम्पयन् ॥
फलानि पातयामास मतङ्गज इवौजसा ॥२८॥

બલે (બલભદ્રે) પ્રવેશ કરી હાથીની પેઠે બલથી તાડોને બાહુઓથી સારીરીતે હલાવતાં ફલો પાડ્યાં. ૨૮.

ક્લેશવિના કર્મ કરનાર ભગવાન તો (વનની) બહાર જ રહ્યા, પણ **બલદેવે અંદર પ્રવેશ કર્યો** અને (પોતાના) **બાહુઓથી તાડોને સારીરીતે હલાવતાં ફલો પાડ્યાં.** જે સારીરીતે પાકેલાં ફલો હોય તે વૃક્ષને હલાવવાથી પડે છે.

ફલો તો (નીચે પણ) હતાં, છતાં એવી રીતે ઘણાં ફલો શા માટે પાડ્યાં? તેનો ખુલાસો **'હાથીની પેઠે'** એ શબ્દોથી કરે છે. હાથી પોતાના બલથી થતી ખુજલી (ચળ) મટાડવામાટે બધાં ફલોને, નકામાં હોય તેમને પણ પાડે છે, તેવી રીતે બલદેવે ફલો પાડ્યાં. ફલો તો ઉપાય કરવાથી પણ પડે, પણ બલદેવે તેવા ઉપાયો કર્યા નહિ એમ જણાવવા **'બલથી'** શબ્દ યોજેલો છે. બલદેવે ફલ પાડવાના ઉપાયો કર્યા નહિ, પણ પોતાની બાહુઓના બલથી જ ફલો પાડ્યાં.

ત્યારપછી જે થયું તે હવે કહે છેઃ–

फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः ॥
अभ्यधावत् क्षितितलं सनगं परिकम्पयन् ॥२९॥

પડતાં ફલોનો શબ્દ સાંભળી અસુર ગધેડો પર્વતસહિત ભૂતલને બહુ કંપાવતો દોડયો આવ્યો. ૨૯.

પડતાં ફલોનો શબ્દ સાંભળી અસુર-ગધેડો દોડયો આવ્યો. અસુરોમાં પણ ગધેડો એટલે અધમ-અસુરોમાં પણ અધમ તે દોડતો આવ્યો. અસુરો કરતાં અસુરપશુઓ હલકાં, અને અસુરપશુઓમાં અસુરગધેડા હલકા; તે અસુર-ગધેડો ભયવિના દોડતો આવ્યો, તેના કારણ જેવું તેનું સામર્થ્ય જણાવવા "પર્વતસહિત (ભૂતલને) બહુ કંપાવતો" શબ્દો યોજેલા છે, ગોવર્ધનપર્વતસહિત સર્વ ભૂતલને બહુ કંપાવતો તે દોડયો આવ્યો.

આવીને તેણે બલભદ્રને માર્યા, એમ હવે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

समेत्य तरसा प्रत्यग् द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली ॥
निहत्योरसि काशब्दं मुञ्चन् पर्यसरत् खलः ॥३०॥

(તે) બલીઓ હરામખોર પાસે આવી ઝડપથી ઉંધો થઈ (પીઠ દેખાડી) બે પગોથી બલભદ્રને છાતીપર (લાત) મારી ભૂંકાર કરી ચારેતરફ ફર્યો. ૩૦.

(બલભદ્રની) પાસે આવી, એટલે તેમને મળી, તેમની નજીક આવી ઝડપથી ઉંધો થયો એટલે (પાછો ફર્યો) બલદેવ તરફ પીઠ કરી, પછી પોતાના બે પગોથી **બલને એટલે બલભદ્રને છાતી ઉપર (લાત) મારી,** ગધેડા ભૂંકે છે તેમ ભૂંકારનો **શબ્દ ઉચ્ચાર્યો અને પછી** બલભદ્રની **ચારે તરફ ફર્યો,** જાણે ચારે તરફથી બલભદ્રને બંધન કરતો હોય, એમ તેમની ચારે તરફ ફરી તેણે પ્રદક્ષિણા કરી. આમ કરવું એ ગધેડાનો જાતિસ્વભાવ છે.

મહાન્ પુરુષ ફલ લેવામાટે પોતાના સ્થાનમાં આવે અને પોતે જ ફલ તોડી તોડીને લે ત્યારે આવીને એમને મારવાનું અયોગ્ય કર્મ એણે કર્યું, તેનું કારણ જણાવવા કહે છે કે તે હરામખોર (અધમ, હલકો) હતો.

બલદેવ પણ તેના વનમાં પોતે જ આવેલા તેથી તેમણે તેનો એક અપરાધ સહન કર્યો,[1] પણ તેટલાથી તે (ધેનુક) અટકયો નહિ એમ હવે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

पुनरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा पराक् स्थितः ॥
चरणावपरौ राजन् बलाय प्राक्षिपद् रुषा ॥३१॥

હે રાજન્! શિયાળ જેવા (તેણે) ફરી આવી ગુસ્સે થઈ, પાછા ફરી રોષથી પાછલા પગો બલભદ્ર તરફ નાખ્યા (બલદેવને લાત મારી). ૩૧.

જે ક્રોધથી ગુસ્સે થયો હતો તે **ફરીથી** બલભદ્ર પાસે આવ્યો. શિયાળ **જેવો** (લુચ્ચો) તે ગધેડો **ફરી પાછો ફર્યો** એટલે બલભદ્રથી વિમુખ થયો (બલભદ્ર તરફ પીઠ કરી), અને ફરીથી **પાછલા પગો બલભદ્ર તરફ** નાખ્યા (લાત મારી). તે બલભદ્ર પાસે આવ્યો ત્યારથી તે તેણે તેમને લાત મારી ત્યાંસુધી તેનો ક્રોધ ચાલુ રહ્યો હતો, એમ જણાવવા **'રોષથી'** એમ કહેલ છે. **'હે રાજન્!'** એમ રાજાનું સંબોધન અહીં આ હકીકત સત્ય છે અને તેમાં કાંઈ જૂઠ(ઠગાઈ)નથી, એમ જણાવવા સ્નેહથી કરેલું છે.

---

૧. બલભદ્રે પણ મક્ષથી તેના વનમાં પ્રવેશ કરેલો, તેથી તેનો એક અપરાધ સહન કર્યો.(લે).

તેણે બીજો અપરાધ કર્યો ત્યારે બલભદ્રે તેને માર્યો, એમ હવે શ્લો. ૩૨માં કહે છેઃ—

स तं गृहीत्वा प्रपदोर्भ्रामयित्वैकपाणिना ॥
चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितम् ॥३२॥

તેમણે (બલભદ્રે) તેને બે પગના આગલા ભાગોથી પકડી એક હાથથી ફેરવી, ફેરવવાથી મરણ પામેલાને તાડના ઉપર ફેંકયો. ૩૨.

બલભદ્રે **તેને પગનાં બે આગલા ભાગોથી** (પહોંચાના ભાગથી), **એક જ હાથથી તેને** (ચક્કર ચક્કર) **ફેરવી, તાડના** ઝાડ **ઉપર ફેંકયો**. જેમ ભગવાને વત્સાસુરને ચક્કર ચક્કર ફેરવી ફેંકયો હતો તેમ બલભદ્રે આ ધેનુકને ફેંકયો. જેમ વત્સાસુર અંતરિક્ષમાં જ મરણ પામ્યો હતો તેમ આ પણ અંતરિક્ષમાં જ મરણ પામ્યો, એમ '**ફેરવવાથી મરણ પામેલા**' શબ્દથી કહે છે. ધેનુકને ફેરવવાથી તેણે તેના પ્રાણો તજ્યા.[1]

तेनाहतो महातालो वेपमानो बृहच्छिराः ॥
पार्श्वस्थं कम्पयन् भग्नः स चान्यं सोपि चापरम् ॥३३॥

તેનાથી હણાએલો ભારે ટોચવાળો કાંપતો મોટો તાડ, પાસેનાને કંપાવતો ભાંગ્યો, અને તે બીજાને અને તે પણ બીજાને (કંપાવતા ભાંગ્યા). ૩૩.

પહેલાં તો ફલો જ પડતાં હતાં હવે તો વૃક્ષો જાતે પણ પડયાં, એમ હવે આ શ્લોકમાં કહે છે. **તેનાથી** બલભદ્રથી (ધેનુકના દેહવડે) **હણાએલો**, અથવા **તેનાથી** એટલે ગધેડા(ધેનુક)ના દેહથી, સારી રીતે હણાએલો **મોટો તાડ** પણ **કાંપવા** મંડયો, પછી મોટા માથાવાળો એટલે **ભારે ટોચવાળો** હોવાથી સ્થિર રહેવા અશક્ત થયો, એટલે પોતાની પાસે રહેલા વૃક્ષને **કંપાવતો કંપાવતો** મધ્યમાંથી જ **ભાંગી ગયો**. તેની પાસેનો તાડ પણ તેની પેઠે જ કાંપતો કાંપતો પોતાની પાસેના વૃક્ષને કંપાવતો ભાંગ્યો, તે પણ એવી જ રીતે પોતાની પાસેનાને કંપાવતો ભાંગ્યો, એવી રીતે એ તાડોની આખી હાર પડી ગઈ એવો અર્થ (થયો).

વળી માત્ર તાડોની એક જ હાર પાડી એટલું જ નહિ પણ સર્વે વૃક્ષો કાંપવા મંડયાં એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ—

बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताहताः ॥
तालाश्चकम्पिरे सर्वे महावातेरिता इव ॥३४॥

બલભદ્રે રમતથી ફેંકેલા ખરના દેહથી હણાએલાથી હણાએલા સર્વે તાડો મહા(પ્રચંડ)વાયુથી કંપાવેલ હોય નહિ ! તેમ કાંપ્યા. ૩૪.

આ બલભદ્ર સાક્ષાત્ બલરૂપ છે, તેથી તેણે તો **રમતમાં જ ખર**(ધેનુક)ના **દેહને ફેંકેલ**; છતાં તે જે વૃક્ષપર પડયો તેનાથી (સારી રીતે) સર્વ તરફથી હણાએલાં

---

[1] ધેનુકને કયી તિથીએ માર્યો તે અહીં કહેલું નથી; પણ પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં કહેલું છે કે "કાર્તિકની પુનમને દિવસે ધેનુકોનો વધ કર્યો" ધેનુકજાતિના બધાને તે દિવસે માર્યા, તેથી 'ધેનુક' ત્યાં બહુવચનમાં મૂકેલું છે.(प्र)

તાડનાં વૃક્ષો, મહાવાયુએ કંપાવ્યાં હોય તેમ કાંપ્યાં. આ બલભદ્રની ક્રિયાશક્તિ અનેક પરંપરા થવા છતાં પણ શાંત પડી નહિ. બલભદ્ર સર્વાત્મક છે, તેથી જ્યાં તેમની ક્રિયાશક્તિ વ્યાપી (જે પદાર્થમાં તેમની ક્રિયાશક્તિએ પ્રવેશ કર્યો) તેના સંબંધથી (તે પદાર્થનો સંબંધ થવાથી) તેમાં (જેને તેનો સંબંધ થયો તે પદાર્થમાં) રહેલી ક્રિયાશક્તિ પણ જાગ્રત થાય છે. વળી તેનો સ્પર્શ બીજાને થાય ત્યારે તે બીજામાં રહેલી ક્રિયાશક્તિ જાગ્રત થાય છે, જેવી રીતે કાષ્ઠોમાં અગ્નિ રહેલો છે (તેને અગ્નિનો સંબંધ ફરી થવાથી કાષ્ઠ બળે છે, તે બળતા કાષ્ઠનો સંબંધ જે કાષ્ઠને થાય તે પણ બળવા મંડે છે) તેવી રીતે (બલભદ્રની ક્રિયાશક્તિ સર્વત્ર રહેલી છે). અગ્નિ તો આધારને પણ રાખતો નથી (તેનો પણ નાશ કરે છે), તેથી અહીં (તેનું દૃષ્ટાંત નહિ દેતાં) તેના જેવા ધર્મવાળા વાયુનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. મહાવાયુનો જે ગુપ્તવાયુ(શાંત પવન, હવા)ને સ્પર્શ થાય, તે પ્રથમ ગુપ્ત હોવા છતાં તેના સ્પર્શથી જાગ્રત થઈ મહાવાયુ થાય છે, અને બીજે સ્થલે ગુપ્તવાયુ હોય તેને પણ એવી રીતે જાગ્રત કરે છે, અને એ રીતે તે મહાવાયુ થાય છે, તેવી રીતે વાયુ મોટો (પ્રચંડ) જ થયા કરે છે.

આ બલદેવનું ચરિત્ર આશ્ચર્ય જેવું (ન માની શકાય તેવું) છે, એમ ધારી તેનું આ શ્લોકમાં સમાધાન કરે છે; (ન માની શકાય તેવું નથી એમ સમજાવે છે):–

नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे ॥
ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः ॥३५॥

હે અંગ! જેમ તંતુઓમાં વસ્ત્ર ઓતપ્રોત (રહેલું છે) તેમ જેનામાં ખરે આ (જગત્) ઓતપ્રોત (રહેલું છે) તેવા ભગવાન અનંત જગદીશ્વરમાં આ આશ્ચર્યકારક નથી. ૩૫.

આ કર્મ બલભદ્રનું નથી, પણ બલભદ્રમાં જેમનો આવેશ થએલો છે તેવા ભગવાનનું છે, એમ જણાવવા કહે છે કે **"ભગવાનમાં આ આશ્ચર્યકારક નથી,"** વળી આ **અનંત** એટલે સર્વનો સંહાર કરનાર સંકર્ષણ છે; તે કાલસ્વરૂપ હોવાથી તેમનું સ્મરણ થતાં જગત્ કંપે છે, તો તે તાડનાં બધાં વૃક્ષોને કંપાવે એમાં આશ્ચર્ય શું? વળી આ **જગદીશ્વર** એટલે જગતને નિયમમાં રાખનાર, જગત્‌ના ઈશ્વર છે. 'જેના ભયથી આ વાયુ વાય છે' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે ઈશ્વરની આજ્ઞાથી જ બધા કંપે છે.

(ધેનુકે બલભદ્રને) પ્રથમ પ્રહાર કર્યો ત્યાંસુધી તે બલભદ્ર હતા. પછી પ્રહારની વ્યથા થતાં મટાડવાનો ઉપાય શોધતાં તેમને ભગવાનના ઉપદેશ(આ અધ્યાયના શ્લો. ૫ થી ૮ માં આપેલ)નું સ્મરણ થતાં ભગવાનનો તરત તેમનામાં આવેશ થયો, અને તેમનામાં રહેલા ભગવાને એ પ્રમાણે ધેનુકને પકડી ફેરવી તાડપર ફેંક્યો. તેમ ન હોત (આ કાર્ય ભગવાનનું ન હોત અને બલભદ્રનું હોત) તો બલભદ્રે પહેલાં બાહુઓથી વૃક્ષોને (શ્લો. ૨૮ માં) હલાવ્યાં ત્યારે જ વૃક્ષો ભાંગી જાત. (તેથી આ કાર્ય બલભદ્રમાં જેમનો આવેશ થએલો છે તેવા ભગવાનના સંકર્ષણવ્યૂહનું છે). વળી 'હું' અને 'મારું' એવા અભિમાનના અધિષ્ઠાતા આ **સંકર્ષણમાં આ** આખુંય જગત્ જેમ તંતુઓથી

વસ્ત્ર ઓતપ્રોત છે તેમ સમવાયરૂપથી અને નિમિત્તરૂપથી ઓતપ્રોત છે. તાણા (લાંબા તાર) ઓત છે અને વાણા (આડા તાર) પ્રોત છે, અને એ તાણાવાણાથી વસ્ત્ર ઓતપ્રોત છે; તેમ આ આખુંય જગત્ ભગવાનમાં સમવેત અને ગ્રથિત (ગૂંથાએલું) (ઓત અને પ્રોત) રહેલું છે. તેથી સંકર્ષણ માત્ર પોતાનો હાથ હલાવે તો તેથી જ સર્વ જગત્ કંપે એ યોગ્ય છે, તો પછી માત્ર વૃક્ષો જ બહુ હાલે તેમાં શું આશ્ચર્ય?

એવી રીતે ધેનુકનો વધ અને ભગવાનનું સામર્થ્ય જણાવી, આ પ્રસંગમાં તેના સર્વ સંબંધીઓનો વધ થયો તે હવે કહે છેઃ-

ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये ॥
क्रोष्टारोभ्यद्रवन् सर्वे संरब्धा हतबान्धवाः ॥३६॥

પછી હણાએલ બંધુવાળા અને ક્રોધવાળા જે ધેનુકના સગા શિયાળો (રાડોપાડનાર ગધેડાઓ) હતા, તેઓએ રામ અને કૃષ્ણ ઉપર હુમલો કર્યો. ૩૬.

તે મૂર્ખાઓ સો ઘણા હતા. ધેનુકના જે સગાઓ ધેનુકના વધથી દુઃખી થએલા અને હણાએલ બંધુવાળા હતા તે શિયાળો એટલે રાડો પાડનાર ગધેડાઓએ ક્રોધથી લાલચોળ થઈ રામ અને કૃષ્ણ ઉપર હુમલો કર્યો. આ શ્લોકમાં બે ‘च’ છે, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓએ ગોપો ઉપર પણ હુમલો કર્યો, એટલે તે સમયે દરેક ગોપ પાસે રામ અને કૃષ્ણ હાજર થયા; એટલે ઘણે સ્થલે કૃષ્ણ ઉપર અને ઘણે સ્થલે રામ ઉપર તેઓએ હુમલો કર્યો.

ત્યારપછી ભક્તો(ગોપો)ની રક્ષામાટે કૃષ્ણ અને રામે તેમને માર્યા એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया ॥
गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत् तृणराजसु ॥ ३७ ॥

હે નૃપ! કૃષ્ણ અને રામે (જે જે) પાસે આવ્યા તેમને તેમને સ્હેલાઈથી પાછલા પગોથી પકડી તાડના વૃક્ષોપર ફેંક્યા. ૩૭.

જે વહેલા આવ્યા તેમને જ વહેલા માર્યા. (જેમ જેમ પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ માર્યા.) કૃષ્ણ અને રામ (બેમાંથી) જેની પાસે આવે તે (તેમને પકડીને ફેંકે). **હે નૃપ!** એ સંબોધન પહેલાં(શ્લો. ૩૧)ની પેઠે, (આ જે હકીકત કહેવામાં આવે છે તે સત્ય છે એમ જણાવવા પ્રેમથી) કરવામાં આવેલું છે. તેમનો વધ કરવામાં કૃષ્ણ અથવા રામને કાંઈ પણ પ્રયાસ કરવો પડ્યો ન હતો, એમ જણાવવા ‘સ્હેલાઈથી’ પદ યોજેલું છે. પાછલા પગો પકડેલા છે જેઓના તેવા તે બધાઓને અંતરિક્ષમાં જ મારી નાખવામાટે અને દુષ્ટે ઉછેરેલા તાડના વનનો નાશ કરવામાટે તે બધાને તાડનાં વૃક્ષો ઉપર જ ફેંક્યા. રામ અને કૃષ્ણ એક જ છે, તેથી અહીં ‘प्राहिणोत्’ ક્રિયાપદ એકવચનમાં મૂકેલું છે. (જો તે બે જુદા હોત તો તેનું દ્વિવચન ‘प्राहिणुताम्’ મૂક્યું હોત).

फलप्रकरसङ्कीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः ॥
रराज ध्वस्ततालाग्रैर्घनैरिव नभस्तलम् ॥३८॥

વાદળાંઓથી આકાશ શોભે તેમ ફલોના સમૂહોથી, પ્રાણરહિત દૈત્યોના દેહોથી અને ભાંગેલી તાડોની ટોચોથી સારી રીતે છવાએલું (પૃથ્વીનું) તલ શોભ્યું.

પછી જે થયું તે અહીં કહે છે. **ફલોના સમૂહોથી** સારીરીતે છવાએલું, **પ્રાણરહિત દૈત્યોના દેહોથી** પણ સારીરીતે છવાએલું, અને **ભાંગેલી** જે **તાડોની ટોચો**[1] **તેમનાથી પણ સારીરીતે** છવાએલું, તલ એટલે પૃથ્વીનું તલ શોભા જ પામ્યું; પણ પૃથ્વીની જરાપણ શોભા નષ્ટ થઈ નહિ. આ સંબંધમાં દૃષ્ટાંત કહે છે કે જેમ મેઘોથી **આકાશ (શોભે) તેમ** (આ ભૂતલ શોભ્યું). સૂર્યવાળું, (અથવા) ચંદ્ર અને નક્ષત્રોવાળું નિર્મળ આકાશ જેમ શોભે છે તેવી જ રીતે મેઘોના સંબંધવાળું (મેઘોથી છવાએલું) આકાશ પણ શોભે છે. ઘન એટલે વાદળાંની સર્વ પુરુષોને અપેક્ષા (જરૂર) રહેતી હોવાથી; આ ત્રણે આસ્માની(નીલ)ની પેટા જાતિના રંગોવાળાં કહેલાં છે; ફલો (તાડનાં) ઘણાં જ આસ્માની હોય છે, રાસભ (ગધેડાં) ધૂસર (ભૂરા) રંગનાં હોય છે, અને તાડની ટોચો શ્યામ હોય છે. વાદળાં પણ આવા જ રંગનાં હોય છે.

તે બેનું તે કર્મ આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું, તેમ આ શ્લોકમાં જણાવે છેઃ–

तयोस्तत्सुमहत्कर्म निशम्य विबुधादयः ॥
मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ॥३९॥

તે બેનું તે મોટું કર્મ જાણીને દેવો વિગેરેએ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, વાજીંત્રો વગાડયાં અને સ્તુતિ કરી. ૩૯.

તે બેનું તે ધેનુકના વધરૂપ મોટું કર્મ (જાણીને) દેવો વિગેરેએ એટલે દેવો, ગાંધર્વો વિગેરેએ (૧) પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, (૨) વાજીંત્રો વગાડયાં અને (૩) સ્તુતિ કરી. ત્રણ પ્રકારના દેવોનાં આ ત્રણ હર્ષનાં ધામ છે. (આ રીતે ધેનુકના વધથી દેવોએ હર્ષ દર્શાવ્યો) તેથી દેવોના હિતમાટે આ ધેનુકનો વધ (કરેલો છે) એમ કહેવાયું.

આવીરીતે પરિકર સાથે ધેનુકનો વધ કર્યો એ કહ્યું; પરંતુ ભગવાને તાડનાં ફલો કોઈને આપ્યાં નહિ, છતાં પોતાની ઇચ્છાથી સર્વેએ તે ખાધાં એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

अथ तालफलान्यादन् मनुष्या गतसाध्वसाः ॥
तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ॥४०॥

પછી જે(વન)માં ધેનુકનો નાશ થયો તે વનમાં ભયવિનાના મનુષ્યોએ તાડનાં ફલો ખાધાં, અને પશુઓએ ઘાસનો ચારો કર્યો. ૪૦.

'(અથ)' 'પછી' એટલે જુદો આરંભ કરી (આ હકીકત કહે છે). **સર્વ મનુષ્યોએ તાડનાં ફલો ખાધાં અને ભયરહિત થયા; અને પશુઓએ ઘાસનો ચારો કર્યો.** જ્યાં ધેનુક હણાયો તેવા વનમાં (આ પ્રમાણે મનુષ્યોએ ફલો ખાધાં અને પશુઓએ ઘાસનો ચારો કર્યો) ત્યાં (પડેલાં તાડોની) છાયાને લીધે ઘાસ સૂકાય નહિ તેથી પશુઓએ તેનો ચારો કર્યો. 'च' શબ્દ(મૂલમાં છે તેથી) એમ જણાય છે કે(ત્યાં) પક્ષીઓ પણ સુખી થયાં.

---

[1] સુબોધિનીમાં ध्वस्ततालाग्रैः પાઠ લીધેલો જણાય છે, તેથી તે પ્રમાણે પાઠ લીધો છે. 'भूः सतालाग्रैः' એવો પણ પાઠ છે.

આવી રીતે વનલીલા કરી, ભગવાન પાછા વ્રજમાં પધારે છે તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥
स्तूयमानोनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमाव्रजत् ॥४१॥

કમલના પત્ર જેવા ચક્ષુવાળા, જેમનું શ્રવણ અને કીર્તન પાવન કરનાર છે તેવા કૃષ્ણ ભક્તો અને ગોપોથી સ્તુતિ કરાતા બલભદ્રસહિત વ્રજમાં પધાર્યા.

ભગવાન વ્રજમાં પધાર્યા એ વ્રજના રહેવાશીઓના મોટા આનંદનું કારણ કહ્યું.

'આટલા બધા વખત સુધી વિરહના[1] તાપથી દુઃખી થએલા વ્રજના રહેવાશીઓનો એ તાપ (દુઃખ) ભગવાનના આગમનથી કેમ મટશે?' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે ભગવાન **'કમલના પત્ર જેવા ચક્ષુવાળા'** છે. કમલનાં પત્રો જેવા વિસ્તારવાળાં એટલે ઘણાં વિશાળ બીજાના તાપને દૂર કરનારાં જેમનાં ચક્ષુઓ છે તેવા ભગવાન છે, તેથી માત્ર પોતાની દૃષ્ટિથી જ[2] તે સર્વના તાપ દૂર કરનારા છે એમ આ વિશેષણથી કહેવાયું.

'તાપનું કારણ થએલ આધ્યાત્મિક[3] પાપ જ્યાંસુધી હયાત છે (નષ્ટ થયું નથી) ત્યાંસુધી તાપ કેમ મટે?' એવી શંકા થાય તે માટે કહે છે કે ભગવાન **'પુણ્યશ્રવણકીર્તન છે. જેમનું શ્રવણ અને કીર્તન પુણ્ય એટલે પાવન કરનાર છે તેવા ભગવાન** છે. આ(વિશેષણ)થી[4] એમ નિરૂપણ થયું કે જેમ જલના પૂરથી (કચરો ધોવાઈ જાય) તેમ ભગવાનનાં શ્રવણ અને કીર્તનથી પાપનો નાશ થાય છે. ભગવાન(ના ગુણો)નું શ્રવણ કરવાથી કથાનું પૂર[5] હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, અને બધાય દોષોને ત્યાં ડાળીડાળી મુખથી બહાર નીકળે છે. આમ કેટલાક સમયસુધી ફરી ફરી થવાથી પુરુષ સર્વ રીતે શુદ્ધ જ થાય છે. (દોષ બધા નીકળી જાય છે).

'એમ હોય તો પણ ભગવાનનું કીર્તન ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય?[6] (કોઈ કીર્તન કરનાર મળે ત્યારે જ શ્રવણ થઈ શકે. તેથી કીર્તન કરનાર ન મળે ત્યાંસુધી શ્રવણ થઈ શકે નહિ, અને દોષો અથવા પાપ મટે નહિ) એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે

---

[1] આવતા શ્લોકમાં બીજાપ્રકારનો તાપ કહેલો છે, તેથી અહીં વિરહનો તાપ દૂર કરવાનું કહેલુ છે. (લે)

[2] ભગવાન પોતાની દૃષ્ટિથી સંકેત (અમુક સમયે અમુક સ્થળે મળીશું તે) સૂચવે છે, તેથી ભવિષ્યમાં મળાશે એવી ખાતરી થવાથી વિરહનો તાપ મટે છે.(લે)

[3] આધ્યાત્મિક એટલે અંતઃકરણના સંબંધવાળા વિરહના કારણરૂપ મદ માન વિગેરે. (લે)

[4] આથી એટલે ભગવાનના શ્રવણ અને કીર્તનને પુણ્ય કહ્યાં તેથી, પુણ્ય તરત જ પાપનાં ભોગને દૂર કરનાર પ્રાયશ્ચિત્ત છે, પણ પાપનો સ્વરૂપથી નાશ કરનારું નથી, એમ નિબંધમાં કહેલું છે, તે સૂચવવા અહીં જલના પૂરનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. પૂર પણ કચરાને બીજે ઠેકાણે લઈ જઈ ફેંકે છે, પણ તેનો સ્વરૂપથી નાશ કરતું નથી, તેમ અહીં પણ કથાનું પૂર તે સમયે થએલ મદ માન વિગેરેને મટાડે છે, પણ ભવિષ્યમાં રસનો ઉછાળો આવે ત્યારે તે પાછાં થવાનાં જ એવો ભાવ છે. (લે)

[5] કથાનું પૂર એટલે અમૃતથી ભરેલું (વીંટાએલું) કથાનું પૂર.(લે).

[6] શ્રવણ અને કીર્તનથી આધ્યાત્મિક પાપ મટે, તો પણ ભગવાનમાં અનિત્ય પ્રેમ વિગેરે દોષરૂપ આધિદૈવિક પાપ હોય ત્યાંસુધી તેવાં આધિદૈવિક પાપોને મટાડનાર અને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરાવનાર (ભગવાનના) ગુણોના વર્ણનરૂપ કીર્તન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય?(લે).

"ભક્તો અને ગોપોથી સ્તુતિ કરાતા' ભગવાન વ્રજમાં પધાર્યા. અનુગ[1] એટલે ભક્ત; ભક્તો અને ગોપો ભગવાનની સ્તુતિ (કીર્તન) કરતા કરતા જ સાથે આવતા હતા, એટલે શ્રવણ કરવું સ્હેલું જ હતું) તેથી ભગવાનનું ચરિત્ર સર્વથા અલૌકિકપ્રકારથી[2] તેમજ લૌકિક[3] પ્રકારથી સુલભ જ છે એમ કહેલું છે.

ભગવાન વ્રજમાં બલભદ્રસહિત પધાર્યા, ધેનુકનો વધ બલભદ્રે કર્યો હતો તેથી તેમને આગળ કરીને તેમની સાથે જ ભગવાન વ્રજમાં પધાર્યા, પણ બંને છુટા છુટા પોતાના યોગ્ય ક્રમમાં (પહેલા ભગવાન અને પછી બલભદ્ર) આવ્યા નહિ.

(વ્રજમાં) પધારતા ભગવાનનું આ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:-

तं गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धबर्हवन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासम् ॥
वेणुं क्वणन्तमनुगैरनुगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोभ्यगमन् समेताः॥४२

દર્શનની ઇચ્છાવાળી દૃષ્ટિવાળી ભેગી થએલી ગોપીઓ ગોરજથી ભરેલા કુંતલવાળા, બાંધેલા મયૂરપિચ્છ વનનાં પુષ્પો અને રુચિર દૃષ્ટિથી મનોહર હાસ્યવાળા,[4] વેણુ વગાડતા અને ભક્તોથી જેમની કીર્તિ ગવાય છે તેવા, તે (ભગવાન)ની આસપાસ ફરી વળી. ૪૨.

'તે(ભગવાન)ની આસપાસ ગોપીઓ ફરી વળી' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પહેલાં (શ્લો. ૫ થી ૧૮માં) ચાર પુરુષાર્થવાળી અને દશ રસવાળી લીલા ભગવાને દર્શાવી, પરંતુ તે લીલા ગોપિકાઓએ અનુભવેલી નહિ, તેથી તેઓને તાપ થાય છે; તેથી તેઓનો તાપ દૂર કરવા, અહીં ચૌદ ધર્મ(ચાર પુરુષાર્થ અને દશ રસ)વાળા ભગવાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ "ગોરજોથી (એટલે ગાયોના ચાલવાથી ઉડતા રજકણોથી) છુરિત (એટલે વ્યાપી રહેલાં અથવા ભરાઈ રહેલા) છે કુંતલો (એટલે કેશો) જેમના" એમ કહી ચાર

---

[1] અનુગ એટલે અંતરંગ (ભક્ત).(લે)

[2] ભગવાને પહેલાં અહીં જ જેવી રીતે રમણ કરેલું તેવી રીતે તેનું વર્ણન ભક્તો સ્તુતિથ કરે છે, તેથી અલૌકિક પ્રકારે ભગવાનનું ચરિત્ર સુલભ થાય છે.(લે) સર્વ લોકોની સમક્ષ રહસ્યલીલ કહેવાતી નથી, પણ તાદૃશ ભક્તોની સમીપ એકાંતમાં (છુપીરીતે) કહેવાય છે. તેના કહેનારા પ વિરલ હોય છે, અને તેમને લોકો જાણતા પણ નથી, તેથી તેઓ પાસેથી લીલાનું સ્વરૂપ અલૌકિ પ્રકારથી જ જણાય છે.(યો)

[3] લોકો જે પ્રકારે જાણે છે તે પ્રકારે ગોપોની સ્તુતિથી જણાતું હોવાથી સુલભ છે.(લે પ્રકટલીલાનું ગોપો સર્વની રૂબરૂ ગાન કરે છે, તેથી તેનો લાભ પણ સર્વપ્રસિદ્ધ લૌકિકપ્રકારથી જ થાય છે.(

[4] 'ગોરજોથી ભરેલા કુંતલો છે જેમના' એમ બહુવ્રીહિ સમાસ છે. બાંધેલા મયૂરપિચ્છ, વંન પુષ્પો અને રુચિરદૃષ્ટિ, એ ત્રણનો દ્વન્દ્વ સમાસ છે. પછી તે બધાથી (ત્રણેથી, ત્રણસહિત) મનોહ હાસ છે જેમનું, એમ બહુવ્રીહિ સમાસ છે. પછી પહેલો બહુવ્રીહિ (ગોરજોથી ભરેલા કુંતલો છે જેમના અને બીજો બહુવ્રીહિ એ બંનેનો કર્મધારય સમાસ છે. (લે)

પુરુષાર્થની લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે. [૧]અહીં 'ગાયો' ધર્મ[૨] છે, 'રજકણો' અર્થ[૩] છે, 'વ્યાપ્તિ' (ભરાએલા હોવું) કામ[૪] છે, અને સત્યનું[૫] અવલંબન કરનાર 'અલક' (કેશ) મોક્ષને સ્થાને[૬] (મોક્ષલીલાનું દર્શન કરાવનાર) છે. ધર્મ વિગેરે(એટલે ધર્મ અર્થ અને કામ)વાળાને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી આ ચારેની એકવાક્યતા[૭] છે.

(એ રીતે ચાર પુરુષાર્થવાળી લીલા દર્શાવી, હવે દશ રસસંબંધી લીલા દર્શાવે છે. તેમાં આ જ શબ્દો પ્રથમરસ–શૃંગારરસના સંબંધવાળી લીલા દર્શાવે છે). કુંતલો (અલક, કેશ) કામરૂપ[૮] છે; રજકણો (રજઃ) રજોગુણ જ[૯] છે, ગાયો અહીં (આ અર્થમાં) અનુભાવ[૧૦] છે. તેથી આ શબ્દથી (૧)પુષ્ટ શૃંગારરસનું નિરૂપણ કરેલું છે.

---

૧. 'અહીં' એટલે આ પુરુષાર્થલીલાનો અર્થ લઈએ તેમાં ગાયો ધર્મ છે; બીજો શૃંગારરસની લીલાનો અર્થ કરશે તેમાં ગાયો અનુભાવ છે એમ આગળ કહેશે. (લે)

૨. ધર્મ વૃષ(આખલા)રૂપ છે. (શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧. ૧૭. ૨૧ જુઓ.) વૃષ ગાયની જાતનો છે; તેથી અહીં ગાયોને ધર્મરૂપ કહેલી છે; અથવા ગાયો ધર્મના કારણરૂપ છે, તેથી ગાયો ધર્મરૂપ કહેલી છે.(ટિ)

૩. અર્થ (ધન) ધર્મથી સાધ્ય (મેળવાય તેવું) છે, અને તેથી ધર્મના સંબંધવાળો છે. (અહીં ગાયો ધર્મ હોવાથી તેમના સંબંધવાળાં તેમના ચાલવાથી ઉડતાં રજકણોને અર્થ કહેલો છે). વળી અર્થ વિક્ષેપ કરાવનાર હોવાથી રજોરૂપ (રજોગુણનો ધર્મ, રજકણોરૂપ) છે, અને મદ કરાવનાર હોવાથી પણ રજોરૂપ છે, તેથી અહીં 'રજઃ' શબ્દથી અર્થ કહેલો છે. (ટિ.)

૪. જે કામરહિત હોય તેને બીજા કોઈનો સંબંધ હોવાનું સંભવતું નથી. (જેને કોઈ પ્રકારની કામના ન હોય તે બીજા સાથે શા માટે સંબંધ રાખે?) તેથી કામ (કામના) હોય તો જ બીજાઓનો સંબંધ રાખે. તેથી વ્યાપ્તિ (બીજા સાથે ભરાઈ રહેવું, બીજામાં ભરાઈ રહેવું) કામ છે. "તેમણે રમણ ન જ કર્યું; તેથી એકલો રમતો નથી, તેમણે બીજાની ઇચ્છા કરી. તે આટલા હતા" "તેને સર્જી પછી તેમાં જ પ્રવેશ કર્યો" શ્રુતિઓ પ્રમાણે ભગવાન કામથી જ (જુદા જુદા) સર્વરૂપોથી આવિર્ભાવ પામી સર્વ(જગત)માં વ્યાપી રહેલા છે, તેથી વ્યાપ્તિ કામ છે. (ટિ).

૫. સત્ય એટલે (ભગવાનના) વાસ્તવિકરૂપનું, અવલંબન કરનાર એટલે દયાથી પ્રકટ કરનાર.(પ્ર).

૬. કેશ સદા બાંધેલા હોય છે, અને અલક (કુંતલ) સદા મુક્ત (છૂટા) જ હોય છે, તેથી કુંતલ મોક્ષને સ્થાને છે. માનિનીઓનાં મન બહુ દૂર ગએલાં જેવાં હોય તેમને ભગવાનના કુંતલો પોતાની શોભાથી બોલાવતા હોય નહિ, તેમ પાસે લાવી સ્વરૂપાનંદનું દાન કરાવે છે, તેથી તે મોક્ષને સ્થાને છે, એવો ભાવાર્થ છે. અહીં ગાયો, રજકણો, વ્યાપ્તિ, અને કુંતલોના દર્શનથી અનુક્રમે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થ આપનારી લીલાનો સાક્ષાત્ અનુભવ થયો હોય તેમ થાય છે, એવું તાત્પર્ય છે. (ટિ)

૭. 'ગોરજથી ભરેલા કુંતલોવાળા'માં 'ભરેલા' એ ક્રિયા હોવાથી આ વાક્ય થયું; અને તેથી આ શબ્દો એક પેટા વાક્ય જેવા થયા. તેથી તેઓની એકવાક્યતા થઈ. (લે).

૮. ઉત્તમ રસના ભોક્તાને કોઈ જુએ ત્યારે તેને પણ તેની પેઠે ભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય, એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં કુંતલો ભ્રમર જેવા છે અને શ્રીમુખકમલની આસપાસ શોભે છે; તેથી જેઓને તેમનાં દર્શન થાય તેઓના ભાવનું ઉદ્દીપન (વૃદ્ધિ) થાય છે; તેથી દર્શન કરનારના ભાવની વૃદ્ધિ કરતા હોવાથી તેઓ કામરૂપ છે.(ટિ) કામરૂપ એટલે કામનું નિરૂપણ કરનાર, કામને જાગ્રત કરનાર. (લે)

૯. ગાયના આવવાથી ઉડતાં રજકણો કામ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એમ આગળ ૧૦.૨૮.૧૨ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવશે; તેથી આ રજકણો રસ(શૃંગારરસ)નું ઉદ્દીપન કરનારાં હોવાથી રજોગુણ છે એવો અર્થ છે.(લે)

૧૦. ગાયો સદા ભગવાન સાથે રહેલી હોય છે, તેથી તેમને જોવાથી ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે;

બાંધેલું મયૂરપિચ્છ. બંહૅ: એટલે મયૂરપિચ્છ, તેનું બંધન (૨) વીર[1] અને (૩)
અદ્‌ભુત[2] રસનો બોધ કરે છે. (બાંધેલાં) વનનાં પુષ્પો. વનમાં ઉગેલાં પુષ્પોનો સંબંધ
(૪) ભયાનક[3] અને (૫) હાસ્યરસ[4] ઉત્પન્ન કરે છે. રુચિર દૃષ્ટિ (૬) કરુણા[5] નામના
(રસને ઉત્પન્ન કરે છે). મનોહર હાસ (હસવું) (૭) રૌદ્રરસને[6] (ઉત્પન્ન કરે છે).
મહાન્ પુરુષ આવો વિશેષપ્રકારનો વેષ ધારણ કરે તેથી નાટકશાસ્ત્રનો બાકીનો
રસ (૮) (બીભત્સ[7]) ઉત્પન થાય છે. (ભગવાન) 'વેણુ વગાડતા' આવે છે એટલે બ્રહ્માનંદ-
ને પ્રકટ કરતા વ્રજમાં પધારે છે, તેથી વેણુ વગાડવાથી (૯) શાંતરસ ઉત્પન્ન થાય છે.
" ભક્તોથી[8] જેમની કીર્તિ ગવાય છે[9] તેવા " ભગવાન પધારે છે, તેથી
(૧૦) ભક્તિરસ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગોપિકાઓને આવી રીતે સર્વ રસવાળા ભગવાનનાં દર્શન થતાં હતાં, છતાં તેઓ
'દર્શનની ઇચ્છાવાળી દૃષ્ટિવાળાં જ' રહ્યાં, કારણ કે ભગવાનનાં જેને સાધારણરીતે(બીજાઓના
સંઘમાં) દર્શન થાય તેનામાં પરમ (ઉત્તમ) રસ ઉત્પન્ન થતો નથી; તેથી 'એકાંતમાં
ભગવાનનો સમાગમ થશે ત્યારે સર્વ રસવાળા ભગવાનનાં દર્શન કરીશું' એવી દર્શન
કરવાની અભિલાષા જ તેમનામાં રહી. (આવી રીતે તેમનામાં ભગવાનનાં દર્શન કરવાની
ઇચ્છા રહી જ.) તેથી જ ગોપીઓને ભગવાનનાં પ્રથમ દર્શન થયાં તે (અહીં) કહ્યું નથી,
પણ તેઓને ભગવાનનો સમાગમ થયો એમ જ કહેલું છે. ભગવાનનો સમાગમ થાય
તે માટે તેમનાં જે દર્શન થાય, તેનો બીજા(સમાગમ)ના પેટામાં સમાવેશ થતો હોવાથી
તેનું જુદું નિરૂપણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

(ગોપિકાઓ ભગવાનની) **આસપાસ ફરી વળી,** એટલે તેઓએ જ ભગવાનને
ઘેરી લીધા એવું નિરૂપણ કરેલું છે. એક(ગોપિકા)થી તેવું કાર્ય થઈ શકે નહિ, તેથી
'ભેગી થએલી' શબ્દ યોજેલો છે. પહેલાં ગાયો અને બલભદ્ર જેમનામાં મુખ્ય હતા

તેથી કોઈવાર તેઓ બીજાનું અદર્શન કરાવી (બીજામાંથી ચિત્ત કઢાવી નાખી) રસનો અનુભવ કરાવે છે
તેથી તેઓ અનુભાવક (રસનો અનુભવ કરાવનાર) છે. (ટિ)

[1] બાંધેલું મયૂરપિચ્છ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી વીરરસ ઉત્પન્ન કરે છે. (પ્ર)

[2] મયૂરપિચ્છ ભગવાને શામાટે બાંધેલું હશે, એમ વિસ્મય ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી અદ્‌ભુતરર
ઉત્પન્ન કરે છે. (પ્ર)

[3] વનપુષ્પો જઈ ન શકાય તેવી ભૂમિપર દેખાતાં હોવાથી તેમને જોવાથી ભય(ભયાનકરસ
ઉત્પન્ન થાય. (પ્ર)

[4] આ પુષ્પો કોઈ વાર સારાં ન લાગે તેવી રીતે ધરેલાં હોવાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરે છે. (પ્ર

[5] ભગવાનની રુચિર દૃષ્ટિના દર્શનથી "હા! અમે આટલો સમય તેમનાં દર્શનવિના રહ્યા
એમ શોક થવાથી, તે કરુણારસ ઉત્પન્ન કરે. (પ્ર)

[6] મનોહર હાસથી કોઈ અધિકારીને રૌદ્રરસ થાય. (પ્ર)

[7] ભગવાન આવો વેષ ધારણ કરે તે જોઈ કોઈ અધિકારીને (જુગુપ્સા થવાથી) બીભત્સર
ઉત્પન્ન થાય. (પ્ર)

[8] ભક્તોને જોઈ રૂપાત્મક ભગવાનની સેવારૂપ ભક્તિરસ ઉત્પન્ન થાય છે. (લે)

[9] ભગવાનની કીર્તિ ગવાતી સાંભળવાથી નામાત્મક ભગવાનની સેવારૂપ ભક્તિરસ ઉત્પન્ન થાય છે.(

તેવા (બલભદ્ર સાથેના) ગોપો ગયા. ભગવાનની પાછળ જે ગોપો આવતા હતા તેઓને ગોપિકાઓએ જ ભગવાનથી છુટા પાડ્યા (ગોપિકાઓ તેઓની અને ભગવાનની વચ્ચે આવી); મધ્યમાં ગોપીઓથી ઘેરાએલા ભગવાન રહ્યા; (પહેલાં બલભદ્ર અને તેમની સાથેના ગોપો; પછી ભગવાનની ચારે બાજુએ ગોપિકાઓ અને પછી બીજા ગોપો પાછળ આવતા હતા તે રહ્યા) એવો અર્થ થયો.

ગોપીઓએ જે કર્યું તે કહી, પછી ભગવાન વ્રજમાં પધારે છે તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमाक्षिभृङ्गैस्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि ॥
तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सव्रीडहासविनयं यदपांगमोक्षम् ॥४३॥

વ્રજની સ્ત્રીઓએ મુકુંદના મુખારવિંદના મધનું ચક્ષુરૂપી ભ્રમરોથી પાન કરી દિવસમાં વિરહથી થએલો તાપ તજ્યો (મટાડ્યો) લજ્જા, હાસ્ય અને વિનયસહિત અપાંગ (કટાક્ષ) નાખવારૂપી જે સત્કાર તેઓએ કર્યો તેનો સ્વીકાર કરી (ભગવાન) ગોષ્ઠમાં પધાર્યા. ૪૩.

(ગોપીઓએ શું કર્યું તે પ્રથમ કહે છે). આરંભમાં[1] તાપ દૂર કરવામાટે કરુણારૂપ મોજાંવાળાં શ્રીગોપીજનવલ્લભરૂપી સરોવરમાંથી લાવણ્યામૃત(લાવણ્યરૂપી અમૃત)નું પાન કરવું જોઈએ; જો લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરવામાં ન આવે તો અંદરનો તાપ મટે નહિ. (તાપ તો મટાડવો જ જોઈએ), કારણ કે તાપ જાય ત્યારે જ રસનો સ્વાદ લેવાય. બહારનો તાપ તો ભગવાન સાથે સમાગમ થતાં જ મટી ગયો; (અંદરનો તાપ મટાડવા શ્રીમુખના લાવણ્યરૂપી અમૃતનું તેમણે પાન કર્યું).

જે રસ પીવામાં આવે તે જો તાપ મટાડનાર અને મીઠો હોય તો જ વધારે પી શકાય; આવો (તાપ મટાડનાર અને મીઠો) રસ લોકમાં નથી; દુધ વિગેરે[2] છે પણ તે તૃષા વિગેરે દોષને ઉત્પન્ન કરનારા છે; [દુધ તાપ મટાડનાર અને મીઠું છે, પણ તે પીવાથી તૃષા (તરસ) લાગે છે.] જલ રસ છે પણ તે બરફપેઠે બહુ પી શકાતું નથી.[3] બંને ગુણો એટલે તે તાપ મટાડતું હોય અને મીઠું હોય, છતાં જો પરિણામે તે સુખ આપતું ન હોય તો પણ તેનું પાન કરવું યોગ્ય નથી; તેથી ભગવાનનું લાવણ્યામૃત સર્વ ગુણોવાળું છે એમ (પ્રથમ) કહે છે.

મુકુંદ મોક્ષનું દાન કરનાર, જ્ઞાનરૂપ અને શાંત છે, તેથી મુકુંદના લાવણ્યામૃતના પાનથી (૧) ભવિષ્યમાં (દુધ પીવાથી તૃષા થાય છે તેમ) કોઈ દોષ થતો નથી, પરંતુ ઉલટું તેનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી મુકુંદનું મુખારવિંદ ભક્ત્યાત્મક છે. તેથી (૨) મુકુંદના મુખારવિંદના લાવણ્યામૃતનું સ્નેહને લીધે ઘણું પાન સંભવે છે.

---

[1] ૧. લાવણ્યામૃતનું પાન, વિરહથી થએલ તાપનો ત્યાગ અને ભગવાનનો સત્કાર એ ગોપીઓએ કરેલાં. તે પૈકી આરંભમાં લાવણ્યામૃતનું પાન કર્યાનું કહે છે. (લે)

[2] ૨. વિગેરે શબ્દથી લીંબડો વિગેરે કહેલ છે. લીંબડો તાપ મટાડનાર છે, પણ કડવો હોવાથી વિરસપણું કરાવે છે, મીઠો લાગતો નથી. (લે)

[3] ૩. જેમ બરફ બહુ પી શકાતો નથી તેમ જલ તાપ હરનાર હોવા છતાં, વિકાર ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી બહુ પી શકાતું નથી, પણ મુકુંદના મુખારવિંદનું મધ તાપ હરનાર છે, મીઠું છે, તૃષા વિગેરે દોષ(વિકાર) ઉત્પન્ન કરતું નથી અને પરિણામે સુખ આપનાર છે; તેથી વારંવાર ઘણું પી શકાય છે. (યો)

(જલ વધારે પી શકાતું નથી તેવું આ નથી, પણ આનું પાન ઘણું થઈ શકે છે.) વળી આ મુકુંદના મુખારવિંદનું સારઘ (મધ) છે. સરઘા એટલે મધમાખ; તે સર્વ પુષ્પોમાંથી રસ લાવી એક ઠેકાણે મધ બનાવે છે, તે મધ કોટર (પોલાણ) વિગેરેમાં હોય છે; બીજા પ્રકારનાં મધો દ્રવરૂપ (પ્રવાહી) હોતાં નથી, પણ ઘન (નક્કર) હોય છે, અને જે ઘન પદાર્થ હોય તેનું પાન થઈ શકે નહિ. અહીં બ્રહ્મા વિગેરે સર્વ (દેવો) અને સર્વ શ્રુતિઓ મધમાખને સ્થાને છે.[1] તે બધાય સર્વ પ્રકરણોમાંથી પરમાનંદ એકઠો કરી, એક ઠેકાણે જે આનંદનો નિધિ રહેલો છે તે જણાવે છે. બધા પ્રકરણોમાં જે આનંદનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે, તે બધો આનંદ એકઠો થઈ અહીં (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં) રહેલો છે, (એમ તેઓ જણાવે છે) એવો અર્થ છે. બ્રહ્મા વિગેરે (દેવો) અને શ્રુતિઓએ[2] પ્રાર્થના કરી ભગવાનને અહીં પધરાવેલા છે. (તેઓની પ્રાર્થનાથી ભગવાન અહીં પધારેલા છે); પણ ભગવાનના મુખારવિંદના લાવણ્યામૃતના રસનો ભોગ તો ગોપિકાઓએ જ કરેલો છે, કારણ કે **જેઓ માત્ર રસ ઉપર જ રહેનારા હોય તેઓ જ રસને જાણે છે.** આવા ભ્રમરો છે; તેઓના દેહનો નિર્વાહ કરનાર પણ બીજો કોઈ પદાર્થ હોતો નથી, તેથી તેઓને બીજા કોઈ પણ પદાર્થનો સંબંધ હોતો જ નથી, માત્ર બીજે સ્થલે તેઓ પરિભ્રમણ કરે છે (ફર્યા કરે છે); તેવી જ રીતે ગોપિકાઓનાં ચક્ષુઓ સર્વ સ્થલે પરિભ્રમણ કરે છે, પણ ભગવાનના મુખારવિંદના લાવણ્યામૃતનું જ ગ્રહણ કરે છે. તેથી જ અહીં કહેલું છે કે **"ચક્ષુરૂપી ભ્રમરોથી"** વ્રજની સ્ત્રીઓએ મુકુંદના મુખારવિંદના મધુનું પાન કર્યું. ગોપિકાઓ પણ શ્રુતિ વિગેરે જેવાં જ[3] છે, એવું આથી નિરૂપણ થયું.

બહાર રહેલા પ્રવાહી પદાર્થને (શરીરની) અંદર નાખવો તે પાન. (ગોપિકાઓનાં) નેત્રો પણ પોતાની મેળે જ રસને સારીરીતે ઓળખે છે એમ જણાવવા તેમને 'ભ્રમર' કહેલાં છે. તેઓ રસને સારીરીતે જાણે છે, તેથી જ (તેનું પાન કરવા) પોતાની મેળે જ (ગોપિકાઓની પ્રેરણાવિના પણ) પ્રવૃત્ત થાય છે, અને મુકુંદના મુખારવિંદના લાવણ્યામૃતવિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં તેઓનો વિનિયોગ થતો નથી. ગોપિકાઓ પણ દેવતાઓ હોવાથી તેઓ બીજાથી (પોનાનાં નેત્રરૂપી ભ્રમરોથી) પણ રસનું પાન કરે એ સંભવે છે.

---

[1] જેમ મધમાખી ઘણાં પુષ્પોમાંથી રસ લાવી મધ બનાવે છે તેમ બ્રહ્મા વિગેરે દેવો અને શ્રુતિઓ એમ જણાવે છે કે સર્વ વેદોમાં જે પરમાનંદ કહેલ છે તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. તેથી જેમ મધમાખી ઘણાં પુષ્પોમાં રહેલા રસને ભેગો કરી એક ઠેકાણે મધ કરે છે તેમ આ બધા જુદે જુદે સ્થલે કહેલ પરમાનંદને એક ઠેકાણે શ્રીકૃષ્ણમાં ભેગો થએલો જણાવે છે. પરમાનંદ—શ્રીકૃષ્ણની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાથી, તેમનો બોધ કરવો એ જ કૃતિ છે એમ જાણવું. (यो)

[2] દેવોએ પ્રાર્થના કરી ભગવાનને અહીં પધરાવ્યા (૧૦–૧–૧૯ થી ૨૫). શ્રુતિઓએ એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ભગવાનને અહીં પધરાવ્યા, એ વૃત્તાંત ગર્ગસંહિતાના ગોલોકખંડના ચોથા અધ્યાયમાં વર્ણવેલો છે.

[3] ગોપિકાઓ અને શ્રુતિ વિગેરે એક જ પરમાનંદ રસના સંબંધીઓ છે, તેથી ગોપિકાઓ પણ શ્રુતિ વિગેરે જેવાં જ છે. (ले)

શ્રુતિઓ વિગેરે સર્વ કહે છે પણ તેમનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં જ છે, તેમજ ગોપિકાઓનાં ચક્ષુઓ બધે ભ્રમણ કરે છે પણ માત્ર ભગવાનનું જ દર્શન કરે છે, તેથી ગોપિકાઓ પણ શ્રુતિ વિગેરે જેવાં જ છે. (प्र)

તેથી 'અમારાથી આટલા સમયસુધી ભગવાનના મુખારવિંદના લાવણ્યામૃતનો સ્વાદ લેવાયો નહિ' એવી ચિંતાથી તેઓને જે તાપ થયો હતો, તે એ લાવણ્યામૃતનો રસ (શરીરમાં) છલોછલ (પૂરેપૂરો) ભરાતાં મટી જાય છે. બીજો ત્રણે પ્રકારનો તાપ[1] તો પહેલાં જ (સમાગમ સમયે) મટી ગયો હતો, એમ દર્શાવવા અહીં "**વિરહથી થએલો** તાપ મટાડ્યો" એમ કહેલું છે.

'ગોપિકાઓએ એવી રીતે ભગવાનનો વિરહ જ કેમ થવા દીધો? ભગવાનની સંનિધિમાં જ તેઓ કેમ ન રહ્યાં?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તેઓ '**વ્રજની સ્ત્રીઓ**' હતી. તેઓ **વ્રજની** એટલે ગોપાલના નેસડામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ હતી, તેથી તેમણે ભગવાનનો વિરહ થવા દીધો; કારણ કે ગોપાલો(ભરવાડો)ના નેસડામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ વિવેકવિનાની હોય છે, અને પરતંત્ર હોય છે, તેમાં પણ **દિવસે** (તેમણે ભગવાનનો વિરહ થવા દીધેલ), કારણ કે દિવસે (પ્રિયનો વિયોગ નહિ થવા દેવામાં એટલે પ્રિયની સંનિધિમાં રહેવામાં) સ્ત્રીનો સ્વભાવ[2] પણ નડે છે.

હવે પછી ભેગી થએલી તે ગોપિકાઓનું તેઓની મધ્યે રહેલા ભગવાનપ્રતિ જે કર્તવ્ય હતું. તે કહી શકાય તેવું નહિ હોવાથી, સંક્ષેપથી પાછલા અર્ધા શ્લોકમાં કહે છે.

ભગવાને તેઓએ કરેલ સત્કારનો અનુભવ કર્યો. સર્વ તરફથી સમાલિગન વિગેરે, તથા ભગવાનનો વૈભવ છતાં જે કાંઈ તેમના પ્રતિ થઈ શકે તેવું હતું તે બધું, તેમના સત્કાર તરીકે કહેલું છે. ભગવાને તેઓનો સત્કાર સારી રીતે સ્વીકાર્યો એટલે તેઓએ દરેકે જુદો જુદો જે સત્કાર કર્યો તેના સુખનો અનુભવ કર્યો; એટલે તે બધીઓને સારી રીતે કૃતાર્થ કરી, અને પછી ગોષ્ઠ(નેસડા)માં પધાર્યા.

ગોપિકાઓએ આ ભગવાનનો સત્કાર કર્યો તે કયો (કેવા પ્રકારનો)? જો લૌકિક ભોજન વિગેરેનો પણ સત્કાર કર્યો હોય તો તેને જ (ભોજન વિગેરેને જ) માટે ફરી નેસડામાં ભગવાનનું પધારવું વ્યર્થ જ થાય; અને (ભગવાન પ્રતિ) લૌકિકનો બાધ થાય.[3] (લૌકિક સત્કાર સંભવતો નથી); તેથી (ગોપિકાઓએ કરેલો આ સત્કાર કેવા પ્રકારનો હતો તે જાણવાની ઇચ્છા થાય તે માટે) તેનો પ્રકાર કહે છે કે "**લજ્જા, હાસ્ય અને વિનયસહિત અપાંગ નાખવારૂપ જે સત્કાર**" તે તેમણે કર્યો હતો. 'જે' એટલે જેનું વિશેષ વર્ણન થઈ શકે નહિ તેવો, તે સત્કાર હતો. મુખારવિંદમાં જ રસ રહેલો છે, ત્યાં (મુખારવિંદ વિષે) અંધકારમાં જેવી લીલા થઈ શકે તેવી લીલા અહીં કહેલી નથી (એમ 'यद्' 'જે' શબ્દથી જણાય છે). **અપાંગ** એટલે કટાક્ષો; મોક્ષ એટલે નાખવાનું છે જેમાં, તેવો તે સત્કાર હતો). અલસ (ધીમું) વિગેરે પ્રકારના અપાંગો હોય છે. ભગવાન કયા પ્રકારનો અભિનય કરશે એમ (વિચાર કરતી), પ્રથમ પ્રકારમાં (સમાગમમાં) આવેલી ગોપિકાના જ (મુખ્ય) રસના અંગભૂત ત્રણ પ્રકારના રસ '(૧) લજ્જા, (૨) હાસ્ય અને (૩) વિનયસહિત' અપાંગ નાખવારૂપી સત્કારથી કહેલા છે. તેને પ્રથમ

---

[1] પાછલા શ્લોક ૪૧માં કહેલો બહારનો તાપ. (લે) [2] લજ્જારૂપ સ્વભાવ. (લે)

[3] ગોપિકાઓએ લાવણ્યામૃતનું પાન કરેલું છે. તેથી તેઓ જે સત્કાર કરે તે પણ તેના જેવો જ હોવો જોઈએ; તેથી જેમાં પાક વિગેરે બગડે તેવો લૌકિક ભોજન વિગેરેનો સત્કાર સંભવતો નથી. (લે)

લજ્જા થાય છે, પછી રસ પુષ્ટ થતાં હાસ્ય થાય છે, અને રસનાં અંતે વિનય થાય છે. તે જે અપાંગો નાખે છે તે (અનુક્રમે) આ ત્રણ લજ્જા, હાસ્ય અને વિનયસહિત નાખેલાં હોય છે. દરેક ગોપિકાને જુદા જુદા પ્રકારે આ રસ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી (દરેક ગોપિકાને જુદા જુદા પ્રકારે રસનું દાન કરનાર) ભગવાનનો દિવ્ય પ્રભાવ કહેલો છે. આ પ્રમાણે રસદાન કરવામાં કાંઈ અનુચિત નથી, એમ દર્શાવવા તથા ભગવાન આખા જગતના પૂજ્ય છે એમ દર્શાવવા 'સત્કાર' શબ્દ યોજેલો છે. વળી દરેક ગોપિકા પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભગવવાનની પૂજા કરે છે, (એમ પણ આ 'સત્કાર' શબ્દથી જણાવેલું છે).

'ભગવાન ગોષ્ઠ(નેસડા)માં આવ્યા પછી પણ તેમનો એવો સત્કાર થઈ શકત. છતાં ભગવાને માર્ગમાં જ તેમના સત્કારનો સ્વીકાર શા માટે કર્યો?' એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા 'ગોષ્ઠ' શબ્દ યોજેલો છે, ગોષ્ઠ એ ગાયોને બાંધેલી રાખવાનું સ્થાન છે.[1] [તેથી ત્યાં (બીજાઓની પણ હાજરી હોવાથી) ગોપિકાઓથી જ એવો સત્કાર થઈ શકે નહિ, તેથી ભગવાને માર્ગમાં જ તેઓના સત્કારનો સ્વીકાર કર્યો.]

ગોષ્ઠમાં એવો સત્કાર થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી ગોપિકાઓના સત્કારને ભગવાને માર્ગમાં જ સ્વીકાર્યો. છતાં ભગવાનના પ્રભાવથી તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર ગોષ્ઠમાં પણ થયો એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले ॥
यथाकामं यथाकालं व्यधत्तां परमाशिषः ॥४४॥

પુત્ર ઉપર પ્રેમવાળી યશોદા અને રોહિણીએ તે બે પુત્રોને ઇચ્છાનુસાર કાલ પ્રમાણે પરમ આશિષો આપી. ૪૪.

શ્રીકૃષ્ણ અને રામ બંનેનો આ સત્કાર સાધારણ હતો એમ જણાવવા બંને અહીં કહેલા છે. 'યશોદા' અને 'રોહિણી' એમ લોકમાં તેઓની ખ્યાતિ (નામ) કહી. તેમણે 'પુત્રોને' (આશિષ આપી એમ કહ્યું) તેથી તેઓનો ભાવ લૌકિક જ હતો. 'પ્રેમવિનાની કોઈ ચીજ ભગવાન ગ્રહણ કરતા નથી, તેથી આવી આશિષો કેમ ગ્રહણ કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તેઓ **'પુત્ર ઉપર પ્રેમવાળાં'** હતાં. તેઓએ **ઇચ્છાનુસાર** એટલે ઇચ્છાની મર્યાદામાં રહીને, અથવા ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના, અને **કાલપ્રમાણે** એટલે કાલનું પણ ઉલ્લંઘન કર્યા વિના **પરમ આશિષો આપી**. તેઓએ ઇચ્છાપ્રમાણે આશિષો આપી તે ઇચ્છા પોતામાં રહેલી અથવા પોતાની; તેથી તેઓએ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે આશિષો આપી. (તે સમયે સંધ્યાકાલ હતો અને) સંધ્યાકાલે પરોક્ષ રીતે જ આશિષો કહેવી જોઈએ, તેથી આશિષો આપવામાં કાલની અપેક્ષા(જરુરીઆત)નું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમ જેમ ભગવાન અને બલભદ્ર તેમને નમસ્કાર કરતા ગયા તેમ તેમ તેઓ પોતાનું મોટાપણું દર્શાવવા લાગ્યાં, એમ જણાવવા તેઓએ 'આશિષો આપી' એમ કહેલું છે.

ત્યાં ગોષ્ઠમાં જે ઉપચારો થયા તે કહે છેઃ–

---

[1] આથી એમ સૂચવ્યું છે કે ભગવાન માર્ગમાં જ રસનું દાન કરે છે, પણ સંસારરૂપ ઘરમાં રસનું દાન કરતા નથી. (પ્ર)

गताध्वानश्रमौ तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः ॥
नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गन्धमण्डितौ ॥४५॥

ત્યાં મર્જન ઉન્મર્દન વિગેરેથી જેઓનો રસ્તાનો થાક ઉતર્યો છે તેવા (શ્રીકૃષ્ણબલદેવે) રુચિર નીવી પહેરી, દિવ્ય માલા અને સુગંધી પદાર્થોથી શોભિત થઈ

(પ્રથમ) **મર્જન** એટલે સ્નાન અને **ઉન્મર્દન** (ચોળવું, ઘસવું તે) થયાં. 'ઉન્મર્દન છે આરંભમાં જે સ્નાનોના' એવો સમાસ છે. આવા સમાસમાં 'ઉન્મર્દન મર્જનાદિ' શબ્દ થાય, પણ અહીં પાછલા 'મર્જન' શબ્દને પહેલાં મૂક્યો છે અને પહેલાંના 'ઉન્મર્દન' શબ્દને પછી મૂક્યો છે, એ શબ્દોનો ફેરફાર છાંદસ (વેદના નિયમ પ્રમાણે) કરેલો છે.

અથવા બે ચરણોનું જ મર્જન (સ્નાન) કહેલું છે, (અને પછી ઉન્મર્દન અને પછી સર્વ શ્રીઅંગનું સ્નાન થયાં એમ કહેલું છે). અથવા **મર્જન**માં એટલે સ્નાન કરતાં જ **ઉન્મર્દન** એટલે સુગંધિ દ્રવ્યો ચોળવાં વિગેરે સંસ્કારો કરેલા છે.

અથવા રસ્તાની રજ શ્રીઅંગ ઉપર ઉડેલી હોય તે કાઢી નાખવામાટે પહેલાં સ્નાન કરેલું, (પછી ઉન્મર્દન વિગેરે કરેલાં અને પછી પાછું સ્નાન કરેલું.)

આ સંસ્કારો રસ્તાનો થાક ઉતારવા કરેલા તે થાક માની લીધેલો (વસ્તુતઃ તેમને થાક થએલો જ નહિ).

પછી તેઓએ રુચિર એટલે સુંદર, પીતાંબર વિગેરેની બનાવેલી 'નીવી' એટલે મલ્લો બાંધે છે તેવો કચ્છ બાંધવાનું વસ્ત્ર **ધારણ કર્યું**, અને પછી **દિવ્ય માલાઓ અને સુગંધિ પદાર્થોથી શોભિતા થયા.** (પહેલાં જે સંસ્કારો કહ્યા તે અને હવે પછીના શ્લોકમાં જે સંસ્કારો કહેવામાં આવશે તે બેની) વચ્ચે અધિકારી દેવોએ[1] તેમને તેવા શોભિતા કર્યા.

जनन्योपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपलालितौ ॥
संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ॥४६॥

જનનીએ આણેલાં સ્વાદિષ્ઠ અન્નનું પ્રાશન કરી, ઉપલાલિત થઈ, સુંદર શય્યામાં પ્રવેશ કરી, વ્રજમાં સુખથી પોઢ્યા. ૪૬.

પછી જનનીએ[2] આણેલાં સ્વાદિષ્ઠ અન્નનું પ્રાશન કર્યું. આ અન્ન રોહિણી

---

૧. આ પરોક્ષરીતે (દેખાય નહિ તેવી રીતે) કરેલા છે એમ જાણવું. (टि) આ પહેલાંના ૪૪મા શ્લોકમાં માતાએ સંસ્કારો કર્યા એમ કહેલું છે, આ પછીના ૪૬મા શ્લોકમાં પણ માતાએ સંસ્કારો કર્યા એમ કહેલું છે, આ વચલા શ્લોકમાં કહેલા સંસ્કારો માતાએ કરેલા એમ કહેલું નથી, તેથી દેવોએ જ કરેલા છે એવો અર્થ થાય છે. આ કાર્ય ગોપ્ય હોવાથી સર્વત્ર સંક્ષેપથી કહેલું છે. (ले)

૨. 'જનની' શબ્દ રોહિણીમાટે જ યોજેલો છે, કારણ કે રોહિણીથી બલદેવનો જન્મ થયો છે. તેથી જ ગર્ગાચાર્ય નામ પાડે છે ત્યાં "આ નિશ્ચય રોહિણીનો પુત્ર છે" (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૮-૧૨) એમ કહે છે. શ્રીસુબોધિનીમાં પણ એવું જ વ્યાખ્યાન ('વૈ'શબ્દનો અર્થ નિશ્ચયથી) કરેલું છે. બલદેવનો જન્મ થએલો, તેથી તેમનો જન્મ જેનાથી થયો તે રોહિણી જનની થઈ; પણ યશોદા જનની નહોતાં કારણ કે ભગવાનનો જન્મ યશોદાથી થયો ન હતો; તેથી તે ભગવાનનાં જનની ન ગણાય. તેથી જ ઉપર જણાવેલ ગર્ગાચાર્યના વાક્યપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે કે "જો ભગવાન કોઈ પણ અંશથી પ્રાકૃત (લૌકિક) હોત તો તેમનું નામ 'યાશોદેય', અથવા 'દૈવકેય' એવું હોત". તેથી યશોદા ભગવાનનાં જનની નહિ હોવાથી, 'જનની' શબ્દ રોહિણી માટે જ યોજેલો છે. (यो)

લાવેલાં. સામાન્ય રીતે ભગવાન બલભદ્રની સાથે જ ભોજન કરતા હતા. 'જનની' અને 'ઉપહૃત' શબ્દોનો સમાસ[1] નથી, તેથી સામાન્ય રીતે[2] ભગવાન બલભદ્રની સાથે જ ભોજન કરતા હતા. વળી ભોજનનું દ્રવ્ય એક જ (એકવચન છે તેથી) હતું, તેથી યશોદા જુદું ભોજનનું દ્રવ્ય લાવ્યાં હોય તેમ નથી. **'પ્રાશન કરી'** શબ્દ યોજેલો છે, તેથી કોમલ દુધ વિગેરે અન્ન હતું એમ સૂચવેલું છે. પછી ઉપલાલિત થયા એટલે તેમને પિતા વગેરે સર્વેએ લાડ લડાવ્યાં. ભગવાને સર્વના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો એમ દર્શાવવા આ પ્રમાણે કહેલું છે. પછી **'સુંદર શય્યામાં પ્રવેશ કરી'** એ રાત્રિનું કર્મ કહેલું છે. માતા વિગેરે સાથે શયન કર્યું ન હતું, એમ દર્શાવવા **'સુખથી પોઢયા'** એમ કહેલું છે. (આ) ભગવાનની દિવસની સંપૂર્ણ લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે.

વ્રજમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય બહુ નથી,[3] તેથી રાત્રિનું કાંઈ કૃત્ય કહેલું નથી. 'વ્રજમાં' કહ્યું ન હોત તોપણ આ લીલા વ્રજમાં કરી છે એમ સિદ્ધ હતું, છતાં **'વ્રજમાં'** સુખથી પોઢ્યા એમ કહ્યું છે, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે સંપૂર્ણ વ્રજમાં (સર્વ) પોતાની પ્રિયાઓ સાથે શયન કરતા હતા.

આવી રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની (સામાન્ય) દિનચર્યાનું નિરૂપણ કરી ભગવાને પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક કરેલું (વૈષયિક)[4] કૃત્ય કહેવામાટે કાલિયના ઘરે જવાની પ્રસ્તાવના આ શ્લોકમાં કહે છે:–

---

[1] 'जनन्योपहृतम्' પાઠ લેવાનો છે, તેમાં સમાસ નથી. जनन्या+उपहृतम् શબ્દો છે, તેથી જનની એકવચનમાં જ છે. 'जनन्युपहृतम्' એમ સમાસ હોત તો 'જનની' પદ દ્વિવચનમાં પણ લઈ શકાત. યશોદાથી ભગવાનનો જન્મ થયો નથી, પણ લોકમાં યશોદાથી ભગવાનનો જન્મ થવાની પ્રસિદ્ધિ હોવાથી તેમનો પણ 'जनन्युपहृतम्' સમાસના 'જનની' પદમાં સમાવેશ થાય છે એમ કહી શકાત, પણ સમાસ નહિ હોવાથી 'જનની' પદ એકવચનમાં જ હોવાથી તે યશોદામાટે યોજેલું નથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે.(यो)

[2] લીલામાટે કદાચિત્ કોઈ વાર કોઈ બીજા સાથે પણ ભગવાન ભોજન કરે; તેથી 'સામાન્યરીતે' બલદેવ સાથે ભોજન કરતા હતા એમ અહીં કહેલું છે. (ले)

'જનની' પદથી માત્ર રોહિણી કહેલાં હોવાથી, રોહિણી એકલાં ભોજન લાવે તે ભગવાન અને બલભદ્ર ઉભય પ્રાશન કરતા એમ થયું. તેથી ભગવાન અને બલભદ્ર સાથે ભોજન કરતા હતા એમ થયું.(यो)

[3] **ધર્મનું પ્રાધાન્ય નથી** એટલે ધર્મિનું પ્રાધાન્ય છે એવો ભાવ છે. (प्र)

રાતની પહેલી ચાર ઘડી સૂવું જોઈએ નહિ એવો ધર્મ છે, તેની પ્રધાનતા વ્રજમાં ન હતી; તેથી રાત્રે 'સુખથી પોઢયા' એમ જ કહ્યું, પણ બીજી કાંઈ લીલા કહી નહિ. (ले)

જો વ્રજમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય હોત તો દિવસ (ગોચારણ વિગેરે) કામકાજમાં જતો હોવાથી, રાત્રે કથાશ્રવણ વિગેરે થતાં હોત. પરંતુ તેવું કાંઈ થતું નહિ, તેથી વ્રજના લોકોમાં ધર્મિનું જ પ્રધાનપણું હતું; અને તેઓ સર્વ સાધનવિનાના હોઈ માત્ર પ્રમેયબલથી જ કૃતાર્થ થવાના છે એવો ભાવ છે. (यो)

[4] 'કાલિયનું વિષ વિષયો છે' એમ આ અધ્યાયના આરંભની પાંચમી કારિકામાં કહેલું છે તેથી 'વૈષયિક' એટલે વિષયનું કાર્ય મરણને મટાડનાર. (ले)

આવી રીતે અર્થ કરવામાં 'મટાડનાર' શબ્દ અધિક લેવાય છે. ધારેલો અથવા ઇચ્છેલો પદાર્થ પણ 'વિષય' કહેવાય છે, તેથી વૈષયિક એટલે ઇચ્છાથી અથવા ઇરાદાપૂર્વક કરેલું કાર્ય. ભગવાન આ કાર્ય પોતાથી જ સાધ્ય છે એમ જાણીને કાલિન્દી પધાર્યા, એમ અહીં કહેલું છે. તેથી ઇરાદાપૂર્વક આ કાર્ય કરવા જ ભગવાન ત્યાં પધારેલા; તેથી વૈષયિકનો અર્થ 'ઇચ્છાપૂર્વક કરેલું' એવો લીધેલો છે.

एवं स भगवान् कृष्णो वृन्दावनचरः क्वचित् ॥
ययौ राममृते राजन् कालिन्दीं सखिभिर्वृतः ॥४७॥

હે રાજા ! આવી રીતે સખાઓથી વીંટાએલા તે ભગવાન કૃષ્ણ રામ-વિના કોઈવાર વૃંદાવનમાં ફરતા કાલિંદી પધાર્યા. ૪૭.

આવી રીતે (વ્રજના લોકોનો) નિરોધ કરવામાટે ભગવાન વૃંદાવનમાં ફરતા હતા, તેનું કારણ કે 'તે' ભગવાન' હતા. 'તે' એટલે નિરોધ કરવામાટે જ અહીં પધારેલા (હતા તે). '**ભગવાન**' શબ્દ તેમનું નિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય દર્શાવે છે. 'કૃષ્ણ' નામથી એમ દર્શાવેલું છે કે ગર્ગાચાર્યે કહેલું કે "તમે સર્વ અગવડો આમનાથી તરી જશો", તે વાકયનો અર્થ (સર્વને) જણાવવામાટે (ભગવાને) પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય હતી. કવચિત્ **એટલે કોઈવાર** અથવા કોઈ દેશમાં તે કાર્ય[1] પોતાથી જ[2] થઈ શકે તેવું છે, એમ જાણીને **બલભદ્રવિના ભગવાન** (એકલા) **કાલિંદી પધાર્યા.** (ભગવાન ગોપો સાથે વનમાં ગાયો ચારતા) અને વન તો પર્વત (ગોવર્ધન) સમીપ અને કાલિન્દી સમીપ બંને સ્થલે હોય, તેમાં પણ ઉષ્ણકાળમાં ઘણું કરી કાલિન્દી સમીપ જ (ભગવાન) ગાયો ચારતા; (ભગવાન કાલિન્દી પધાર્યા ત્યારે) '**સખાઓથી વીંટાએલા**' હતા, તેથી સખાઓ તેમના જેવા શીલવાળા હતા, અને ભગવાન તેમને ત્યજી શકે તેમ પણ ન હતું એમ કહેલું છે. જો તેમ ન હોત (સખાઓ પોતાના જેવા શીલવાળા ન હોત અને ત્યજીને જઈ શકાય તેવા હોત) તો ભગવાન પોતે (એકલા) જ પધારત.

એવી રીતે ભેગા મળી બધા ગએલા, તે પૈકી ભગવાન એક સ્થલે જ રહ્યા અને ગાયો અને ગોપાલો (બીજે સ્થલે) ગયાં, એમ જુદો આરંભ કરી આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–[3]

अथ गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः ॥
दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृषार्ता विषदूषितम् ॥४८॥

પછી ઉનાળાના તાપથી હેરાન થએલા અને તરસથી પીડાએલા ગાયો અને ગોપોએ વિષથી બગડેલું તેનું (યમુનાનું) દોષવાળું જલ પીધું. ૪૮.

('અથ' 'પછી' શબ્દથી જુદા પ્રસંગનો આરંભ કરે છે) કોઈ સ્થલે વૃક્ષની છાયામાં ભગવાનને રાખી, જલપાન કરાવી, 'અમે જલપાન કરી આવીએ' એવી ભગવાનની પરવાનગી લઈ, (ગોપો ગાયોસાથે જલપાન કરવા ગયા), (જલપાન કરવા) દૂર જજો, એમ ભગવાને તેમને બોધ આપ્યો; પણ 'અહીં જલપાન કરશો નહિ'

---

[1] નવું શરીર સંપાદન કરાવવાનું કાર્ય. (લે)

[2] સંકર્ષણ પ્રલય કરનાર હોવાથી તે હાજર હોય તો પ્રલયથી વિરુદ્ધ નવો દેહ સંપાદન કરાવવાનું કાર્ય થઈ શકે નહિ, તેથી તેને પોતાથી જ થઈ શકે તેવું કહેલું છે. (લે)

[3] જલપાન કર્યાની વાત કહે છે, ભગવાન સાથે ગયા હોત તો તેઓ આવું જલ પીવત નહિ, એવો અર્થ છે. "કોઈ સ્થલે વૃક્ષની છાયામાં ભગવાનને રાખી..." વિગેરેથી 'અથ' શબ્દથી કરેલા જુદા આરંભનું વિવરણ કરેલું છે. (લે)

એમ ખાસ (ઘરાપાસે જલપાન કરવાની) મના કરી નહિઃ અને તેઓ ઉનાળાના તાપથી ઘણા **હેરાન થએલા** હતા, (તેથી) તેનું એટલે યમુનાનું દોષવાળું જલ તેઓએ પીધું. તે યમુના યમની બેન, તેથી તેણે દુષ્ટને પણ સ્થાન આપેલું (પોતાનાં જલમાં રહેવા દીધેલો). આ જલમાં દોષ હતો તે યમુનાનો ન હતો, પરંતુ બીજાએ કરેલો હતો, એમ **'વિષથી બગડેલું'** શબ્દથી કહે છે. તે જલ વિષથી ઘણું જ બગડેલું હતું; ઉષ્ણતા, સ્પર્શ વિગેરેથી પણ જલ બગડે, તેથી આ (કેવીરીતે) કયા પદાર્થથી બગડેલું હતું, એ જણાવવા **વિષથી બગડેલું** એ શબ્દો યોજેલા છે.

જલપાનનું ફલ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

विषाम्भस्तदुपस्पृश्य दैवोपहतचेतसः ॥
निपेतुर्व्यसवः सर्वे सलिलान्ते कुरूद्वह ॥४९॥

હે કુરુના પુત્ર ! દૈવથી હણાએલા ચિત્તવાળા (તે) સર્વે વિષવાળા જલનું ઉપસ્પર્શન કરી પ્રાણરહિત (થઈ) જલની નજીક પડ્યા. ૪૯.

ઉપસ્પર્શન એટલે પાન (આચમન), અથવા સ્નાન, અથવા માત્ર સ્પર્શ; એટલું જ કરતાં **સર્વે પ્રાણરહિત થઈ જલની નજીક જ પડ્યા.**

'તેઓની જીંદગીનું અદૃષ્ટ હોવા છતાં (તેઓ જીવતા રહે તેવું તેમનું અદૃષ્ટ હોવા-છતાં) તેઓએ પ્રાણ કેમ ત્યજ્યા ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તેઓ "**દૈવથી હણાએલા ચિત્તવાળા** હતા;" ત્યાંસુધી જ તેઓ જીવતા રહે એવું તેમનું અદૃષ્ટ હતું, તેથી તેઓનાં ચિત્ત દૈવે હણ્યાં (અને વિષવાળું જલ તેમણે પીધું); અને **જલની નજીક** અડધા જલમાં તેઓ પડ્યા.

તેમનો દેહનો દોષ (દેહાધ્યાસ) ધેનુકના વધથી મટાડ્યો હતો, તોપણ પહેલાંના દોષની સંતતિ[1] (હાર, ધારા) પણ મટાડવી જોઈએ. દોષોનો નાશ દુષ્ટથી જ થાય છે અને સત્કૃત્યથી[2] અલૌકિક દિવ્યભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે. (તેથી પ્રથમ દોષની સંતતિ મટાડવામાટે તેઓથી દુષ્ટ કાલિયના વિષવાળા જલનું પાન થયું. 'હે કુરુના પુત્ર' એવું સંબોધન રાજા પરીક્ષિતને આ કથામાં વિશ્વાસ રહે (આવે) તે માટે કરેલું છે

પછી ભગવાને જે કૃત્ય કર્યું તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

वीक्ष्य तान् वै तथाभूतान् कृष्णो योगेश्वरेश्वरः॥
ईक्षयामृतवर्षिण्या स्वनाथान् समजीवयत् ॥५०॥

તેઓને નિશ્ચય તેવા (પ્રાણરહિત) થએલા જોઈને યોગેશ્વરેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતે જેમના નાથ છે તેવા તેમને અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિથી સારીરીતે જીવતા કર્યા

---

[1] દેહનો અધ્યાસ મટાડેલો તેથી તેમને નવો (લૌકિક) દેહ પ્રાપ્ત ન થાય, પણ પહેલાં સ્થૂ દેહરૂપ જે **લિંગ(સૂક્ષ્મ)**દેહની સંતતિ હતી તે પણ મટાડવી જોઈએ. (લે)

[2] ભગવાને સામું કરેલું અલૌકિક કૃત્ય (આવતા શ્લોકમાં કહેશે). આવું ભગવાનનું સત્કૃ જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એમ પાછલ બારમા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલું છે. (લે)

ભગવાન સ્વભાવથી જ તેઓને કેમ જીવતા કરવા તે જાણે છે, છતાં (પોતે ક્રીડા કરતા હોવાથી અને) ક્રીડામાં સાધન કહેવું જોઈએ તેથી 'યોગેશ્વરેશ્વર' શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાન યોગેશ્વર[1] એટલે યોગના નિયંતા (યોગને નિયમમાં રાખનાર) છે. યોગથી સર્વનું (પદાર્થમાત્રનું) જ્ઞાન થાય છે. ભગવાન તે યોગને પણ નિયમમાં રાખનાર છે, તો પછી તેમને પોતાને જ સર્વ જ્ઞાન હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? વળી ભગવાન યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે, એટલે યોગનો ઉપદેશ કરનારા યોગેશ્વરોને પણ નિયમમાં રાખનાર છે એમ કહેલું છે. તેનું કારણ કે તે શ્રીકૃષ્ણ એટલે સદાનંદ છે, તેથી તેમણે **તેઓને** એટલે નિરોધમાટે આણેલાઓને, **નિશ્ચયથી તેવા થએલા** એટલે પ્રાણરહિત થએલા અને માત્ર મૂર્છાવાળા થએલા નહિ તેવા જાણીને; **પોતે** (ત્યાં) પધારીને **જોઈને** માત્ર જોવાથી જ નવા દેહવાળા બનાવીને **અમૃત વરસાવનારી દૃષ્ટિથી સારીરીતે જીવતા કર્યા.** કારણ કે તેમના સર્વ આધિદૈવિક[2] પ્રાણ મરણ પામ્યા હતા તેઓને પોતાની દૃષ્ટિથી જ આણીને, તે **દેહોમાં**[3] તેમની વૃષ્ટિ કરી.

'એટલું બધું કરવામાં શું હેતુ હતો ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન **'પોતે જ જેમના નાથ છે તેવા'** તે હતા. ભગવાને તેમને **સારી રીતે જીવાડ્યા** એટલે ફરીથી તેમને વિષનો સંબંધ થાય તોપણ તેમને કાંઈ હાનિ ન થાય તેવી રીતે જીવતા કર્યા.

તેઓનું (ગાયો તથા ગોપોનું) પહેલાંથી જુદાપણું તથા પહેલાંનું જ રૂપ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

ते सम्प्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जलान्तिकात् ॥
आसन् सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परम् ॥५१॥

જેમની સ્મૃતિ સારી રીતે પાછી આવેલી છે એવા, તેઓ સર્વે જલ પાસેથી ઉઠી એકબીજાને જોતા જોતા બહુ વિસ્મય પામ્યા. ૫૧.

આ જીવો તેના તે જ છે, **જેમની સ્મૃતિ સારી રીતે પાછી આવેલી છે.** તેઓને અનુસંધાન (પહેલાં અમે કોણ હતા, ક્યાં હતા વિગેરેનું સ્મરણ) પ્રાપ્ત થયું જ,[4] પરંતુ સર્વ વૃત્તાંત સાથે પ્રાપ્ત થયું નહિ; એટલે તે સર્વને આધિદૈવિક ભાવ પ્રાપ્ત થયો, અને પહેલાંનું સ્મરણ થયું. તેથી (પહેલાં જે બનેલું તેનું સ્મરણ થયું તેથી) **જલની નજીકનો**

---

[1] યોગેશ્વર + ઈશ્વર, એમ કર્મધારય સમાસ; આવો સમાસ લેવામાં ભગવાન ઈશ્વર હોવાથી સર્વનું હિત કરનાર છે, એવો ભાવ છે. અથવા યોગેશ્વરોના ઈશ્વર, એમ છઠ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ છે; આમાં એવો ભાવ છે કે યોગેશ્વરો બ્રહ્મસુખનો અનુભવ કરવાની યોગ્યતાવાળા છે, અને તે સુખ (આપવું તે) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને અધીન છે. (प्र)

[2] આધિદૈવિક એટલે આસન્યરૂપ પ્રાણ; ભગવાનમાટે ગાન વિગેરે કરનારા. (ले)

[3] તે દેહોમાં એટલે નવીન લિંગદેહોમાં. (ले)

[4] જૂનો દેહ ત્યજી, જીવ નવો દેહ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે પણ તેને સ્તનપાનમાટે કયું સાધન જરૂરી છે, એવું અનુસંધાન રહે છે; તેમ આ બધાને પહેલાંનું અનુસંધાન રહ્યું. (प्र)

પ્રદેશ ત્યજી, બીજા પ્રદેશમાં (બીજી જગ્યાએ) ગયા અને સારી રીતે વિસ્મય પામ્યા. આટલો ભાવ (નૂતન દેહની પ્રાપ્તિ) ભગવાને વિશેષ કર્યો, તેથી તેઓને વિસ્મય[1] થયો; કારણ કે તેમનો ભગવદ્‌ભાવ જણાતો બંધ થયો હતો (ઢંકાઈ ગયો હતો). (બીજા પ્રદેશમાં ગયા) પછી તેઓ એકબીજાને જાગ્રત કરતા હોય તેમ એકબીજાને જોવા લાગ્યા.

તેથી જ (એકબીજાને જાગ્રત કરતા હોય તેમ જોવાથી જ) તાજું જ્ઞાન થયું હોય તેવા તેઓએ પહેલાં થએલો સર્વ વૃત્તાંત જાણ્યો એમ આ શ્લોકમાં કહે છે:–

अन्वमंसत तद् राजन् गोविन्दानुग्रहेक्षितम् ॥
पीत्वा विषं परेतस्य पुनरुत्थानमात्मनः ॥५२॥

હે રાજન્! વિષ પીને મરણ પામેલા પોતે ફરી ઉભા (જીવતા) થયા તે ગોવિંદની અનુગ્રહવાળી દૃષ્ટિથી થયું, એમ તેઓએ પોતે જ અનુમાન કર્યું. ૫૨.

તેઓએ પોતે જ અનુમાન કર્યું. 'ઘણું કરી આમ હોવું જોઈએ' એમ ઉત્પ્રેક્ષા (અનુમાન) કર્યું, કારણ કે ભગવાનનો વૈભવ[2] તેમને પ્રત્યક્ષ ન હતો. (ભગવાને અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિથી તેમને સજીવન કર્યા, એ ભગવાનના વૈભવનું તેમને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન હતું.) **'હે રાજન્!'** એ સ્નેહથી (શુકદેવે પરીક્ષિતને) કરેલું સંબોધન છે. 'તદ્' 'તે' એટલે આગળ કહે છે (વિષ પીને મરણ પામેલા પોતે ફરી જીવતા થયા) તે. **ગોવિંદની અનુગ્રહવાળી દૃષ્ટિ જેમાં છે** તેવું તે (છે) એમ જાણ્યું. હવે તે (ગોવિંદના અનુગ્રહવાળી દૃષ્ટિ ક્યાં છે તે) કહે છે કે **'વિષ પીને મરણ પામેલા તેઓ પોતે ફરીથી જીવતા થયા તે'**. આ ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિથી જ થયું એમ તેઓએ જાણ્યું. આવી રીતે પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો દેહ તેઓએ પ્રાપ્ત કર્યો, એમ પહેલા નિરોધનું નિરૂપણ કરેલું છે.

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવત સુબોધિનીના દશમસ્કંધના વિવરણમાં બારમા અધ્યાયનું વિવરણ (સમાપ્ત).[3]

◆

---

[1] તેમને નવા દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ કાર્ય તેમણે જોયું, પણ તેનું કારણ તેઓએ જાણ્યું નહિ; તેથી 'આ કેવી રીતે થયું' એવો વિસ્મય તેમને થયો. તેઓને અલૌકિક દેહો પ્રાપ્ત થયા તે ફલાધ્યાયમાં (૧૦. ૨૫. ૧૪–૧૫માં કહ્યાપ્રમાણે સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદરૂપ હતા, છતાં ભક્તિમાર્ગીય લીલા થઈ શકે તે માટે તે દેહોનું તત્ત્વ ભગવાને હાથમાં સંતાડેલી વસ્તુપેઠે તેમનાથી છૂપું રાખેલ; તેથી તેઓને તેવા દેહની પ્રાપ્તિનું કારણ નહિ જણાવાથી તેમને વિસ્મય થયો. (લે)

[2] પાછલ શ્લોક ૫૦નાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલો ભગવાનનો વૈભવ. (લે)

[3] આ ભગવાનના ઐશ્વર્યનો અધ્યાય છે, તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાનના ઐશ્વર્યની લીલા કહેલી છે. પહેલા જ શ્લોકમાં કૌમાર, પૌગંડ વિગેરે કાલના અભિમાની દેવો ભગવાનની સેવામાટે આવેલ છે એવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે, તેથી ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે. આગળ ભગવાને બલભદ્રને સ્વધર્મને બોધ કરેલો છે, તેથી પણ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે, અને અધ્યાયના અંતે ગાયો અને ગોપો ભગવાને પોતાથી દૃષ્ટિથી સજીવન કર્યા, એમ ભાગવતમાં જ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે. (પ્ર)

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય તેરમો.

इन्द्रियाणि समस्तानां मृत्यवः समुदाहृताः ॥
त एव विषपूर्णानि कालीयस्य शिरांसि हि ॥ १ ॥

કારિકાર્થઃ—ઇંદ્રિયોને સર્વનાં મૃત્યુ કહેલી છે, તે (ઇંદ્રિયરૂપ) જ કાલિયના વિષથી ભરેલાં શિરો છે. કા. ૧.

'શત આયુષ્યવાળો પુરુષ શત ઇન્દ્રિયવાળો છે' એ વાક્યમાં મૃત્યુને ઇંદ્રિય કહેલ છે. ઇંદ્રિયરૂપ મૃત્યુ જ કાલિયના વિષથી ભરેલાં શિરો છે એમ જાણવું. (કારિકાર્થ)

"અહીં અહીં નિશ્ચય મૃત્યુ થાય છે" એ શ્રુતિ કહે છે તેમ, સર્વનાં મૃત્યુ જુદાં છે એવો પક્ષ લઈએ, તો સર્વની ઇન્દ્રિયો જ તેમનાં મૃત્યુ છે; કારણ કે ગીતામાં કહ્યું છે તેમ વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગથી વિષતુલ્ય પરિણામવાળું રાજસસુખ થાય છે. તે મૃત્યુઓ જ વિષયમાં રહેલાં હોવાથી વિષથી ભરેલાં કાલિયનાં શિરો છે. (પ્ર)

ગોપોનું મૃત્યુ ઉત્પન્ન કરનાર વિષથી કાલિયનાં (શિરો) ભરેલાં હોવાથી, તેમને જ મૃત્યુરૂપ ઇંદ્રિયો કહેલાં છે. રોષથી કાલિયે વિષ ઉંચું ચઢાવી રાખેલું. તેથી જ તે ચક્ષુઓથી વિષ (શ્લો ૨૯) બહાર કાઢતો હતો; તેથી જ તેનાં શિરો જ (ગોપોની) ઇંદ્રિયરૂપ હતાં. ગોપોના દેહો ભગવાને અલૌકિક કર્યા ત્યારે, વિષયસહિત ઇંદ્રિયો તે દેહોમાં પ્રવેશ કરવાને શક્તિવાળી નહિ હોવાથી, અને મૃત્યુરૂપ હોવાથી કાલિયનાં શિરોજેવી હોવાથી, તેના શિરોમાં રહી, તેથી ગોપોના દેહોને વિષનો સંબંધ થયો ત્યારે તેમના દેહોનો પાત થયો, અને ઇન્દ્રિયો વિષદ્વારા કાલિયમાં જઈ રહી એવો ભાવ છે. (લે)

अतस्तदुपमर्दोऽत्र निरूप्यो हि त्रयोदशे ॥ संतुष्टो भगवांस्तेषु स्वलीलां चेत्करोति हि ॥२॥
भक्तिमार्गानुसारेण निस्तारो नान्यथा भवेत् ॥२½॥

તેથી અહીં તેરમા(અધ્યાય)માં તેઓના મર્દનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે ભગવાન જો સંતુષ્ટ થઈ તેઓ પર પોતાની લીલા કરે તો જ ભક્તિમાર્ગપ્રમાણે તેઓથી સંસારમાંથી છૂટાય, બીજી કોઈ રીતે છૂટાય નહિ. કા. ૨½.

કાલિયનાં શિરો ઇન્દ્રિયરૂપ હોવાથી તેઓનું મર્દન કરવું જ યોગ્ય છે; એટલે તેઓનો નાશ કરવો યોગ્ય નથી એવો ભાવ છે. ભગવાન જો સંતુષ્ટ થઈ તે શિરો ઉપર પોતાની લીલા કરે તો જ તેમનાથી એટલે ઇન્દ્રિયોથી છૂટાય; તેથી ભગવાને તેમના ઉપર નૃત્ય કર્યું. જો ભગવાન તેવી રીતે નૃત્ય ન કરે તો ઇંદ્રિયો અલૌકિક ન થાય, પણ જ્ઞાનમાર્ગની રીતપ્રમાણે જીવ ઇંદ્રિય વિગેરે સંઘાતરહિત જ થાય. (કારિકાર્થ)

કાલિયનાં શિરો ઇંદ્રિયરૂપ હોવાથી તેઓનાં મર્દનનું આ તેરમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પહેલી કારિકામાં '(સમસ્ત) સર્વ' પદ યોજ્યું છે તે ગોપોમાટે યોજેલું છે એમ જાણવું, કારણ કે અહીં ભગવાનની ઇચ્છા ગોપોનો જ નિરોધ કરવાની છે. (પ્ર)

'કાલિયનાં શિરો ગોપોની ઇંદ્રિયો છે, અને ઇન્દ્રિયો ભગવાનથી વિમુખ હોય છે, તેથી તેઓને ભગવાનનો સંબંધ થાય જ નહિ; તેથી કાલિયનાં શિરોનું મર્દન ભગવાનથી કેમ થાય? એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે જો **ભગવાન સંતુષ્ટ થઈ તેમના પર લીલા (નૃત્ય) કરે તો ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે તેમની (ઇંદ્રિયોવાળા ગોપોની સંસારમાંથી) મુક્તિ થાય, બીજા કોઈ પ્રકારથી** તે થાય નહિ. અહીં ભક્તિમાર્ગપ્રમાણે ગોપોની સંસારમાંથી મુક્તિ કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી, વિમુખ ઇન્દ્રિયો સાથે પણ ભગવાનનો સંબંધ થયો, અને તેઓનું મર્દન કર્યું. 'ઇંદ્રિયો વિમુખ છે' એ શ્રુતિનો આમાં બાધ નથી, કારણ કે તે શ્રુતિ બીજા માર્ગની (જ્ઞાનમાર્ગની) છે. (પ્ર)

અહીં 'ઉપમર્દન'નો અર્થ 'દોષો મટાડી, નવું (નિર્દોષ) કરવું તે' છે, કારણ કે નૂતન દેહ થયાપછી નૂતન ઇંદ્રિયો થાય તે યોગ્ય છે, ભગવાન જો સંતુષ્ટ થઈ લીલા કરે તો ભક્તિમાર્ગપ્રમાણે નૂતન

દેહરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, બીજી જ્ઞાનમાર્ગની રીતથી એમ થાય નહિ; પણ માત્ર સંઘાત(દેહ વિગેરે)થી મુક્તિ જ થાય. (લે) વિષયરૂપ વિષથી ભરેલી ઇન્દ્રિયોનું ઉપમર્દન જ કરવું જોઇએ, પણ સ્વરૂપથી તેમનો નાશ કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે સ્વરૂપથી નાશ કરવાથી ભજન થઈ શકે નહિ, અને ઉપમર્દન કરવામાં ન આવે તો સંસારમાં આસક્તિ થાય. તેથી સંસારમાંથી આસક્તિ મટાડવા કાલિયનાં શિરોનું મર્દન કર્યું. ભગવાન જો વિષયમાં આસક્તિવાળી ઇન્દ્રિયોપર પોતાની નૃત્યરૂપ લીલા કરે, તો ઇંદ્રિયોવાળાની મુક્તિ થાય. આ તેઓની મુક્તિ ભક્તિમાર્ગપ્રમાણે એટલે સ્નેહથી તેમના ઉપર કૃપા કરવાની ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય. તેથી જ ભગવાને ભક્તિમાર્ગરૂપ પોતાના ચરણારવિંદોથી કાલિયનાં શિરો ઉપર નૃત્યલીલા કરી. જ્યારે વિષયમાં આસક્તિવાળી જીવની ઇંદ્રિયોપર ભગવાન રમણ કરે, ત્યારે જીવ કૃતાર્થ થાય છે. (યો)

तेषां प्रपञ्चः कामिन्यस्ताश्चेत्कृष्णस्य सर्वथा ॥३॥
ततोऽञ्जसैवेन्द्रियाणि भवन्त्याज्ञावशे हरेः ॥ तदैव विषयश्चापि हरेर्भवति सर्वथा ॥४॥
सर्वोपयोगरहितः पूर्वसम्बन्धहानतः ॥४½॥

તે(ઇંદ્રિયો)ના વિષયરૂપ વિસ્તાર સ્ત્રીઓ છે, જો તેઓ સર્વથા કૃષ્ણની થાય તો ત્યારપછી ઇંદ્રિયો સહેલાઈથી ભગવાનને વશ (રહેનારી) થાય, અને ત્યારે જ વિષય પણ પહેલાંનો સંબંધ તૂટી સર્વને ઉપયોગવિનાનો થવાથી, સર્વથા હરિનો (હરિને વશ રહેનાર) થાય. કા.૪½.

તે ઇંદ્રિયોનો **પ્રપંચ** એટલે વિષયરૂપ વિસ્તાર **સ્ત્રીઓ** એટલે નાગપત્નીઓ છે. તેઓ જો સર્વથા કૃષ્ણની થાય તો ત્યારપછી ઇંદ્રિયો સર્વ રીતે હરિને વશ રહેનારી થાય; અને ત્યારે જ વિષય પણ પહેલાંનો સંબંધ (ઇંદ્રિયો સાથેનો) તૂટવાથી, કોઈને ઉપયોગી નહિ રહેવાથી, હરિને વશ રહેનાર થાય; એટલે ઇન્દ્રિયો અને વિષય ભગવદીય થાય. એટલામાટે ભગવાને આ લીલા કરેલી છે એવો અર્થ છે.(का)

ઇંદ્રિયોનું ઉપમર્દન કરવા છતાં તેઓના સ્વભાવનો નાશ થએલ નહિ હોવાથી, જો તેઓને ફરીથી વિષયનો સંબંધ થાય તો કરેલું ઉપમર્દન પણ નિષ્ફલ થાય; તેથી આ બે શ્લોકો કહેલા છે. ઇંદ્રિયોનું ઉપમર્દન થવાથી તેમની વૃત્તિઓ સર્વથા ભગવાનને અધીન થાય, અને વિષય કોઈને ઉપયોગી રહે નહિ; તેથી ઇંદ્રિયોનું ઉપમર્દન નકામું થાય નહિ એવો અર્થ છે. (प्र)

તે ઇંદ્રિયોનો પ્રપંચ એટલે વિષયરૂપ વિસ્તાર સ્ત્રીઓ છે, કારણ કે તેઓમાં જ ખાસ કરીને વિષયનો અનુભવ થાય છે. (લે)

परीक्षैवेन्द्रियाणां हि निग्रहं कुरुते हरिः ॥५॥ परीक्षार्थं ततो देवः कालं प्रेरितवांस्तथा ॥५½॥

પરીક્ષા જ (કરવામાં આવી છે). પરીક્ષામાટે જ હરિ (પોતાની) ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે. પછી દેવે કાલને તેવી રીતે પ્રેરેલો છે. કા.૫½.

કાલિયે ભક્તોનો અપરાધ કર્યો, તેથી તેનો નિગ્રહ કરવો યોગ્ય હતો; પરન્તુ ભગવાન પો નાગની ફેણમાં અચેષ્ટ થઈ પડ્યા રહ્યા. (શ્લો. ૧૦) એ ભગવાનની લીલા અને વ્રજમાં ત્રણ પ્રકાર ઉત્પાતો થયા (શ્લો. ૧૨), એ યોગ્ય ન હતું, કારણ કે ભગવાનને કાલ વિગેરે કોઈનો ભય નથી, તે એવા ઉત્પાત થવાનું પણ કાંઈ કારણ ન હતું ' એવી શંકા થાય, તેથી એ લીલાઓનું તાત્પર્ય કહેછે ભગવાને પાછલા અધ્યાયમાં જે નિરોધ કર્યો તે બરાબર થયો છે કે નહિ, એવી પરીક્ષા જ આ અધ્યાય કરવામાં આવે છે. તેથી પરીક્ષામાટે ભગવાન શ્લોક ૧૦માં જણાવ્યાપ્રમાણે પોતાની ઇંદ્રિયો નિગ્રહ કરે છે. નિગ્રહ એટલે પોતાનું કાર્ય પ્રકટ ન કરવું તે. ભગવાને પોતાની ઇંદ્રિયોનો નિગ્ર કર્યો, એટલે પોતાની ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય થવા ન દીધું, અને ચેષ્ટારહિત જેવા પડ્યા રહ્યા. ભગવાન આવી ર પોતાની ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે તેથી ભક્તોને મૃત્યુથી પણ અધિક દંડ થાય, કારણ કે તે જોઈ શકે ના ભક્તોથી તે સહન થાય જ નહિ. જો ગયા અધ્યાયમાં કરેલો નિરોધ ગોકુલના વતનીઓમાં પૂરે થયો હોય તો ભગવાન પોતાની ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે, તેથી તેઓને મૃત્યુથી પણ અધિક પીડા કર

દંડ થાય; પણ જો તેઓમાં તે નિરોધ પૂરેપૂરો થયો ન હોય તો તેથી તેઓને એવી પીડા થાય નહિ. તેથી તેઓનો નિરોધ પૂરેપૂરો થયો છે કે નહિ, એવી પરીક્ષા કરવામાટે જ ભગવાને પોતાની ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરેલો છે અને ચેષ્ટારહિત પડયા રહ્યા છે.

હવે ઉત્પાતો શા માટે થયા તે કહે છે. ભગવાને પોતાની ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યા પછી; દૈવે એટલે અધિદૈવરૂપ કાલે અથવા આધિદૈવિક કાલે કાલને તેવી રીતે પ્રેરણા કરી. આધિદૈવિક કાલ ભગવદ્રૂપ છે. તેણે પોતે આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક કાલને ઉત્પાતો કરવાની પ્રેરણા કરી તેથી ઉત્પાતો થયા. આ ઉત્પાતો આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક ત્રણે પ્રકારના કાલે કરેલ હોવાથી ત્રણ પ્રકારના થએલા એમ શ્લો.૧૨ માં કહેલું છે. (ટીકા)

स्वासक्तिश्चापि कर्तव्या निरोधे मध्यमे महान् ॥६॥
यत्नः कर्तव्य इत्येव मुग्धभावं चकार ह ॥६½॥

પોતામાં આસક્તિ પણ કરવાની છે. મધ્યમ નિરોધમાં (હરિએ) મોટો પ્રયત્ન કરવાનો છે, તેથી જ પોતાનો મુગ્ધભાવ કર્યો. ૬½.

એ પ્રમાણે કેટલાક ભક્તોની પરીક્ષા કરવાની હોવાથી ભગવાન એવી રીતે ચેષ્ટારહિત રહેલા, અને ત્રણ પ્રકારના દારુણ ઉત્પાતો થએલા. વળી જે ભક્તોમાં નિરોધ સિદ્ધ થયો છે એવી જેમની પરીક્ષા થએલી, તેઓની પોતામાં આસક્તિ કરવાની હતી. આ પ્રમેયપ્રકરણના મધ્યમ નિરોધમાં ભગવાને પ્રમેયબલથી મોટો યત્ન (ભક્તોની પોતામાં આસક્તિ કરાવવા) કરવાનો છે, તેથી પોતાનો મુગ્ધભાવ (ચેષ્ટારહિતપણું) દર્શાવેલું છે. (કારિકાર્થ)

સામાન્ય ભક્તોની પરીક્ષા કરવા ભગવાન એવી રીતે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે, પણ મુખ્ય ભક્તોની પરીક્ષા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે તેઓમાં કાંઈ દોષ નથી અને તેઓ દોષરહિત છે, એવો અનુભવ પણ થએલો છે; છતાં તેઓને પણ ભગવાને પોતાની આવી સ્થિતિ (ચેષ્ટારહિતપણું) કેમ દર્શાવી?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **પોતામાં તેઓની આસક્તિ પણ કરવાની છે.** જેમ બીજા સાધારણ ભક્તોની પરીક્ષા કરવાની છે, તેમ મુખ્ય ભક્તોની **પોતામાં આસક્તિ કરવાની છે;** કારણ કે ગયા અધ્યાયમાં કહેલ નિરોધથી ભગવાનમાં સ્નેહ જ સિદ્ધ થએલ છે અને સ્નેહ પછીની ઉચી કક્ષા આસક્તિ આ અધ્યાયમાં કરવાની છે. વળી આ **મધ્યમ નિરોધમાં મોટો પ્રયત્ન કરવાનો છે,** તેથી ભગવાને પોતાનો એવો મુગ્ધભાવ કરેલો. 'ह' હર્ષ દેખાડવા. અથવા આશ્ચર્ય દેખાડવા યોજાએલ છે. તેથી મુખ્યભક્તોની પરીક્ષા કરવાની નથી, છતાં તેઓની પોતામાં આસક્તિ કરવા, અને બીજાઓની પરીક્ષા કરવા અને નિરોધ પૂરો સિદ્ધ કરવા, ભગવાને એ પ્રમાણે **પોતાનો મુગ્ધભાવ કરેલો છે.** (प्र)

कथामात्रत्वाभावाय संक्षेपेणाह तां पुरा ॥७॥ अक्लिष्टकर्मा भगवान् ज्ञापयामास लीलया ॥७½॥

(આ) માત્ર કથા નથી (એમ જણાવવા) પહેલાં સંક્ષેપથી તે કહેલી છે. ક્લેશવિના કર્મ કરનાર ભગવાને લીલાથી જણાવેલું છે. કા. ૭½.

'આ કથા પ્રસંગવશાત્ કહેલી છે, પણ આથી નિરોધ થતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે આ **માત્ર કથા નથી એમ જણાવવા પહેલાં સંક્ષેપથી** માત્ર એક (પહેલા) શ્લોકથી કથા કહેલી છે. પછી રાજાએ પ્રશ્ન કરવાથી શ્રીશુકદેવે પાછલથી વિસ્તારથી તે કહેલી છે. તેથી એમ જણાય છે કે આ કથા કહેવામાં કાંઈ ખાસ અભિપ્રાય (હેતુ) છે. કાલિયનો નિરોધ કરી ભક્તોની ઇંદ્રિયોના દોષો દૂર કરી, તેઓનો નિરોધ કરવો એ જ આ કથાનો ખાસ અભિપ્રાય છે. જો આ ખાસ અભિપ્રાય ન હોત તો પ્રસંગને લીધે પ્રશ્નવિના જ શ્રીશુકદેવજી વિસ્તારથી કથા કહેત; તેથી ભગવન્માર્ગનો સિદ્ધાન્ત ખાસ પ્રશ્નવિના વિસ્તારથી કહેવો નહિ, એમ અહીં સૂચવેલું છે. પ્રથમસ્કંધના નિબંધમાં પણ "જો ખાસ પ્રશ્ન કરે તો આ રીતિ સદા કહેવી" (નિબંધ ૩. ૧૧-૧૨) એમ શ્રીમદાચાર્યચરણે આ સિદ્ધાંત કહેલો છે.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः ॥
तस्या विशुद्धिमन्विच्छन् सर्पं तमुदवासयत् ॥१॥

શુકદેવજી કહે છેઃ-સમર્થ કૃષ્ણે કૃષ્ણાને કૃષ્ણ સર્પથી દૂષિત થએલી જોઈને તેની વિશુદ્ધિ ઇચ્છતાં તે સર્પને બહાર કાઢી મૂક્યો. ૧.

પ્રથમ આ શ્લોકથી કથા સંક્ષેપથી કહે છે. કૃષ્ણા એટલે યમુનાને, કૃષ્ણ સર્પથી એટલે કાલસર્પ કાલિયથી દૂષિત થએલી જોઈને, સમર્થ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભવિષ્યમાં ક્રીડામાટે તેની વિશુદ્ધિ ઇચ્છતાં, તે સર્પને બહાર કાઢી મૂક્યો એટલે ત્યાંથી બીજે સ્થલે મોકલ્યો. (૧) જે ભગવાનના જેવું રૂપ પ્રાપ્ત કરે તેને ભગવાને દોષરહિત કરવો જોઈએ. ભગવાન કૃષ્ણ હતા અને સર્પ પણ કૃષ્ણ (કાળો) હતો, તેથી સર્પે ભગવાનના જેવું રૂપ પ્રાપ્ત કરેલું હોવાથી ભગવાને તેને દોષરહિત કરવો જોઈએ. (૨) જે જેના જેવો હોય તેણે તેનો દોષ દૂર કરવો જોઈએ, બીજાએ તે દૂર કરવો જોઈએ નહિ: ભગવાન કૃષ્ણ હતા અને સર્પ પણ કૃષ્ણ હતો, તેથી ભગવાને જ તેનો દોષ દૂર કરવો જોઈએ. (૩) બીજા રંગવાળામાં બીજા રંગવાળાનો દોષ દૂર કરવો જોઈએ નહિ. શ્રીયમુના કૃષ્ણ હતાં અને સર્પ પણ કૃષ્ણ હતો; તેથી યમુનાજીમાં જ સર્પનો દોષ દૂર કરવો જોઈએ. આવી ત્રણ મર્યાદા હોવાથી અહીં ત્રણવાર (સર્પમાટે, શ્રીકૃષ્ણમાટે અને યમુનાજીમાટે) 'કૃષ્ણ' શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં આ કાર્યમાટે જરુરી સામર્થ્ય હતું, એમ દર્શાવવા **'સમર્થ'** પદ યોજેલું છે. સર્પ ભગવાનના જેવો કૃષ્ણ જ હતો, તેથી જ ભગવાને તેને માર્યો નહિ. ભગવાન હૃષીકેશ એટલે ઇંદ્રિયોના ઈશ્વર હોવાથી, તેના ઉપર તેમણે નૃત્ય કર્યું.[1] તેથી જ કલિકાલમાં ભગવાન કૃષ્ણ જ સર્વના અપરાધોનું નિવારણ કરનાર છે. જો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વની ઇન્દ્રિયો ઉપર નૃત્ય કરે અને ઇન્દ્રિયોએ કરેલા અપરાધો સહન કરે તો તે સર્વ અપરાધોનું નિવારણ કરે છે. શ્રીયમુનાને શુદ્ધ કરવાની હતી તેથી તે પ્રસિદ્ધ યમુનામાંથી તે પ્રસિદ્ધ સર્પને ભગવાને કાઢી મૂક્યો.

---

[1] કાલિયનાં શિરો ઇંદ્રિયોરૂપ હતાં, અને ભગવાન ઇંદ્રિયોના એટલે તેમના ઈશ હોવાથી તેમ
તેમના ઉપર નૃત્ય કર્યું. (લે)

ભગવાન ક્લેશવિના કર્મ કરનાર છે. દોષવાળી ઇંદ્રિયોરૂપ કાલિયે ભગવાનનો અપરાધ કરેલો તે
દોષવાળી ઇંદ્રિયો ભગવાનનો અપરાધ કરનારી છે, એમ તેમણે ક્લેશવિના જ રહેલાઈથી સર્વને જણાવેલું

उद्यमश्चापराधश्च परीक्षा कार्यमेव च ॥८॥ स्तुतिः प्रसाद इत्यत्र षडर्थाः परिकीर्तिताः ॥८½॥

ઉદ્યમ, અપરાધ, પરીક્ષા, તથા (ભગવાનનું) કાર્ય, સ્તુતિ અને પ્રસાદ, એમ છ અર્થો અહીં (આ અધ્યાયમાં) કહેલા છે. કા.૮½.

(૧) કાલિયનું દમન કરવાનો ભગવાનનો ઉદ્યમ, (૨) કાલિયે કરેલો અપરાધ, (૩) ભક્તો સ્નેહની પરીક્ષા, (૪) ભગવાને કરેલું કાલિયદમનનું કાર્ય, (૫) નાગપત્નીઓએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ (૬) ભગવાનનો પ્રસાદ (પ્રસન્નતા, કૃપા), એવા છ અર્થો આ અધ્યાયમાં કહેલા છે. (का)

કારિકાર્થ સંપૂર્ણ.

આ શ્લોકમાં રાજા વિશેષ પ્રશ્ન પૂછે છેઃ-

॥ राजोवाच ॥

कथमन्तर्जलेऽगाधे न्यगृह्णाद् भगवानहिम् ॥
स वै बहुयुगावासं यथासीद् विप्र कथ्यताम् ॥२॥

હે વિપ્ર ! ભગવાને અગાધ જલની અંદર સર્પનો કયા પ્રકારના સાધનથી નિગ્રહ કર્યો ? તે ઘણા યુગોસુધી ત્યાં રહેઠાણ કરી કેવી રીતે રહેલો હતો તે કહો.૨.

તે તો એમ જાણે છે કે જેમ લાકડીને છેડે લોઢાનો આંકડો રાખી તે નદીમાં નાખી તેનાથી માછલું પકડાય છે, તેમ ભગવાને કાલિયનો નિગ્રહ કર્યો હશે. તેથી ભગવાને તે મોટા સર્પને પકડવા કેટલા મોટા આંકડાવાળી લાકડીનો ઉપયોગ કર્યો હશે ? એવા વિચારથી, **કયા પ્રકારના સાધનથી ભગવાને તેનો નિગ્રહ કર્યો,** એવો પ્રશ્ન પૂછે છે. જો લોકમાં આવા મોટા આંકડાવાળું પકડવાનું સાધન હોત તો આ પ્રશ્ન રાજા ન પૂછત, પરંતુ લોકમાં આવું કાંઈ સાધન હોતું નથી, તેથી તેણે આ પ્રશ્ન કર્યો છે. વળી **તે ઘણા યુગોસુધી ત્યાં જ રહેઠાણ કરી રહેલો હતો.** જો આવું મોટું પકડવાનું કાંઈ સાધન લોકમાં હોત તો ભગવાન પહેલાં જ (કોઈ પકડશે એવા ભયથી, અથવા કોઈએ પકડી કાઢી મૂકેલ હોવાથી) તે ત્યાંથી જતો રહ્યો હોત. (લોકમાં ભલે આવું મોટું પકડવાનું સાધન ન હોય, છતાં શ્રીકૃષ્ણપાસે તેવું મોટું સાધન હોય એ અસંભવિત નથી, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ 'ભગવાન' છે. તેથી "ભગવાને કયા પ્રકારના સાધનથી" તેને પકડ્યો, એ પ્રકાર કહો એવો પ્રશ્ન છે. વિશેષ રીતે જ્ઞાન પૂરે (આપે) તેમાટે રાજાએ શુકદેવનું 'વિપ્ર' સંબોધન કરેલું છે, અથવા 'वि' એટલે વિશેષરીતે 'प्र' એટલે લંબાણથી 'कथ्यताम्' એટલે કહો, એમ 'विप्रकथ्यताम्' એ આખું ક્રિયાપદ લેવું.

"જલમાં રહેનાર પ્રાણીનો સાધારણરીતે નિગ્રહ કરવામાં આવે તેમ ભગવાને આ સર્પનો પણ નિગ્રહ કર્યો હશે, તેથી મને શુકદેવ આ વાત કહેશે નહિ" એવી રાજા પરીક્ષિતને શંકા થવાથી, ભગવાનની કથા સામાન્યરીતે શ્રવણ કરવા યોગ્ય જ છે એવી કથાની પ્રશંસા કરે છેઃ-

ब्रह्मन् भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छन्दवर्तिनः ॥
गोपालोदारचरितं कस्तृप्येतामृतं जुषन् ॥३॥

હે બ્રહ્મન્ ! તે સ્વચ્છંદવર્તી વ્યાપક ભગવાન ગોપાલના ઉદાર ચરિતરૂપી અમૃતને સેવતાં કોણ તૃપ્તિ પામે ? ૩.

તમે જ્ઞાનવાળા છો અને તમને ઉદ્વેગ નથી, એમ જણાવવા 'હે બ્રહ્મન્' એવું સંબોધન કર્યું છે. આ પણ ભગવાનની લીલા છે, તેથી આ સર્વ લીલા ભગવાનના છ ગુણોવાળી જ હશે, તેથી તે કહેવા જેવી ન હોય એમ ન જ બને. તે ભગવાન 'વ્યાપક' હોવાથી તેમની સર્વ સ્થલે લીલા ઘણી જ હોવી જોઈએ. વળી તે ભગવાન સ્વચ્છંદવર્તી હોવાથી પોતાની લીલામાં બીજા કોઈની દરકાર તેમને નહિ હોય. વળી તે 'ગોપાલ'[1] છે

---

[1] ગો એટલે ઇંદ્રિયો+પાલ એટલે પાલન કરનાર, તેથી ગોપાલ એટલે ઇંદ્રિયોના રક્ષક ભગવાન લોકોની ઇંદ્રિયોના વિષય થઈ તે ઇંદ્રિયોનું રક્ષણ કરે છે. જો વિષયો ઇંદ્રિયોનો વિષય થાય તો તેઓનો નાશ થાય.

એટલે લૌકિક પુરુષો પોતામાં બુદ્ધિ રાખે તે માટે પ્રયત્ન કરતા હશે.[1] તેવા ભગવાનનું ચરિત 'ઉદાર' છે તેથી અમુક જીવ આ પુરુષાર્થ મેળવવા પાત્ર છે કે નહિ તેનો વિચાર કર્યાવિના સર્વે પુરુષાર્થોનું દાન કરે છે, અને પુરુષાર્થોની સર્વને જરુર છે તેથી આ ચરિત સર્વથા કહેવું જોઈએ અને તેનું સર્વથા શ્રવણ કરવું જોઈએ. આ પણ તેમનું 'ચરિત' છે, કલ્પિત વાત નથી. તેમાં તેમનું ચરિત 'અમૃત' છે, તેથી તે સર્વ દોષોનું નિવારણ કરનાર અને મૃત્યુનું પણ નિવારણ કરનાર છે. વળી અમૃતનું સેવન કરનાર કોઈપણ માણસને અમૃતથી કોઈવાર તૃપ્તિ થઈ છે ? નથી જ થઈ. અમૃતનું પાન કરતાં કોઈ ધરાતું જ નથી, એમ લોકમાં પણ કહેણી છે.

ભગવાનનું અતિશય સામર્થ્ય જણાવવા, ધરાનું સ્વરૂપ આ અને આ પછીના એમ બે શ્લોકોથી કહે છેઃ–

कालिन्द्यां कालियस्यासीद् ह्रदः कश्चिद्विषाग्निना ॥
श्रप्यमाणपया यस्मिन् पतन्त्युपरिगाः खगाः ॥४॥

કાલિન્દીમાં કાલિયનાગના સંબંધવાળો કોઈ ધરો હતો, તેનું જલ તેના વિષરૂપી અગ્નિથી ઉકળતું રહેતું; ઉપર ઉડનારાં પક્ષીઓ તેમાં પડતાં. ૪.

કાલિય અથવા કાલીય એમ બંને નામ નાગનાં છે. **કાલિયનાગના સંબંધવાળો કોઈ ધરો હતો.** આ સંબંધ આગળ કહેવામાં આવશે. તે ધરામાં તેના જ એટલે કાલિયના જ **વિષરૂપી અગ્નિથી પાણી ઉકળતું** અને તેથી ઘુમરી ખાતું (વમળોવાળું), અથવા વિષથી ભરેલું રહેતું. આકાશમાર્ગે તે ધરા **ઉપર ઉડનારાં પક્ષીઓ** પણ **તે ધરામાં** આવી **પડતાં.** ઉપર આકાશસુધી કાલિયના વિષના દોષની અસર થતી, એમ વિષનો દોષ ઉપર એટલે આકાશમાં એ શબ્દથી ક્યાંસુધી જણાતો એ હદ દર્શાવી છે.

હવે એ વિષથી ચારે તરફ દોષ થતો તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

विप्लुष्मता विषोदोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः ॥
म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः ॥५॥

જેના વિષવાળા જલના વહેણથી થતા બિંદુવાળા વાયુનો સ્પર્શ થએલાં તીરપર રહેલાં સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓ મરણ પામતાં. ૫.

વિષવાળા જલના સંબંધવાળાં પાણીનાં મોજાંઓના **વહેણથી** જે વિષજલના **બિંદુઓવાળો વાયુ** ઉત્પન્ન થતો, **તેનો સ્પર્શ થએલાં પ્રાણીઓ મરણ પામતાં.** આવા વાયુનો માત્ર સ્પર્શ થતાં જ ઉભય તટો ઉપર રહેનારાં, તીર ઉપર રહેનારાં અને (નજીકની) ભૂમિ ઉપર રહેનારાં પણ પ્રાણીઓ મરણ પામતાં. **સ્થાવર પ્રાણીઓ** એટલે વૃક્ષો, **અને જંગમ પ્રાણીઓ** એટલે દેડકાંઓ વિગેરે, જે ભૂલેચૂકે એટલામાં જતાં તે સર્વ **મરણ** પામતાં. સ્થાવર પ્રાણીઓ ચાલી શકે નહિ, પણ પાસેની ભૂમિ ઉપર ઉગેલી લતાઓ અથવા તે ભૂમિ ઉપરનાં વૃક્ષોની શાખાઓ વધતી વધતી એ તરફ જાય, તેથી ત્યાં જનાર **સ્થાવર પ્રાણીઓ** પણ **મરણ પામતાં** એમ કહેલું છે.

---

[1] પ્રયત્ન કરતા હશે—એ ઇંદ્રિયોનો વિષય થતા હશે (ઇંદ્રિયો પોતાને ગ્રહણ કરે તેવું કરતા હશે.(લે)

આવો દોષ મટાડવો જોઈએ, તેથી ભગવાને તે મટાડવા ઉદ્યમ કર્યો તે કહે છે:—

तं चण्डवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः ॥
कृष्णः कदंबमधिरुह्य ततोतितुंगमास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद् विषोदे ॥६॥

તેને તીવ્રવેગવાળો અને વિષના વીર્યવાળો જોઈને અને તેનાથી નદી દોષવાળી થએલી જોઈને, ખલનો સંયમ કરવામાટે જેમનો અવતાર છે તેવા શ્રીકૃષ્ણે બહુ જ ઉંચા કદંબ ઉપર ચઢી, કચ્છ (કંદોરો) મજબૂત બાંધી, બાહુઓ (હાથથી) ઠોકી, ત્યાંથી વિષવાળા જલમાં ભૂસકો માર્યો. ૬

પ્રથમ ભગવાન પોતે ત્યાં પધાર્યા એમ કહે છે. તે પ્રસિદ્ધ કાલિય તીવ્રવેગવાળો એટલે કાલની પેઠે ઘણા જ વેગવાળો છે; તેથી બીજા કોઈથી બહાર કાઢી શકાય તેવો નથી, અને માત્ર પોતાથી જ તે હરાવી બહાર કાઢી શકાય તેવો છે, એમ જોઈને કદંબ ઉપર ચઢીને, પોતાના બાહુઓ ઠોકી મલ્લભાવ દર્શાવીને તે બહુ ઉંચા કદંબ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણે વિષવાળા જલમાં ભૂસકો માર્યો, એવો વાક્યનો સંબંધ છે.

પ્રથમથી જ તે નાગ તીવ્રવેગવાળો, અને તેમાં પણ વિષ જેવું વીર્ય છે તેવો હતો; એટલે તેણે જે દેવતાની ઉપાસના કરેલી તે દેવતા તેને પ્રત્યક્ષ હતી એમ સૂચવેલું છે. આવી રીતે દેવતા તેને પ્રત્યક્ષ હોવાથી જ તેણે ભગવાન ઉપર અતિક્રમણ (હુમલો) કરેલો, “વિષ એ સર્પો છે” એવી શ્રુતિ છે, અને “તે થઈને એમનું રક્ષણ કરે છે” તેથી જ “તીવ્રવેગવાળા હોવું” એ વિષનો ગુણ કહેલો છે. નદી ‘તેનાથી (કાલિયથી) દોષવાળી થએલી’ કહેલી છે, તે વિષનું પરાક્રમ જણાવે છે. “દોષવાળી થએલી” એ નદીનું વિશેષણ છે. નદીનો પોતાનો દોષ નથી, પણ કાલિયે દોષ કરેલો છે, તેથી તેનો (વિષનો અથવા દોષનો) ભાર વિશેષણ ઉપર રાખેલો છે. તેથી જ આધિદૈવિક(વિષ)થી દોષવાળી થએલી નદીને દેવાધિદેવ(શ્રીકૃષ્ણ)વિના બીજું કોઈ દોષરહિત કરવા શક્તિમાન નથી (એમ સૂચવેલું છે). મૂલ શ્લોકમાં ‘च (અને)’ છે તેથી એમ સૂચવેલું છે, કે તે દુષ્ટ કાલિયને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણવિના પાંસરો કરવા બીજું કોઈ શક્તિમાન નથી. વળી “ખલનો સંયમ કરવામાટે જેમનો અવતાર છે તેવા” ભગવાન છે; તેથી ખલ કાલિયનો સંયમ કરવો, એ તેમના અવતારનું પ્રયોજન પણ છે. ખલ બીજાઓને ઉપદ્રવ કરનારા હોય છે, તેમનો સંયમ કરવો એટલે તેમને નિયમમાં રાખવા (એ ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન છે). જો તેઓને રહેવા દઈ તેઓના દોષો દૂર થઈ શકતા હોય તો ભગવાન તેઓના દોષો જ દૂર કરે છે, પણ તેમને મારી નાખતા નથી; પણ જો મરે ત્યાંસુધી દોષ છોડે નહિ તેવા હોય તો ભગવાન તેમને મારી નાખે છે એ નિયમ છે. આવી રીતે તેઓને નિયમમાં રાખવામાટે જ ભગવાનનો અવતાર છે. વળી ભગવાન ‘શ્રીકૃષ્ણ’ છે એટલે તેઓના દોષો દૂર કરવા માટે પોતે સદાનંદ છે. તેવી જ જાતનું કદંબનું વૃક્ષ પણ છે, કારણ કે તે ઘણું ઉંચ્ચું છે અને ઉંચ્ચે રહે છે. આ કદંબ ગરુડને રહેવામાટે ભગવાને જ બનાવેલું અને તેથી ઉંચ્ચું હતું, ગરુડ આ કદંબ ઉપર આવી, કાલિય તેના ધરામાંથી બહાર નીકળે તેની રાહ જોતો, જેથી તે બહાર નીકળે તો તેને

મારી નખાય; તેથી ગરુડની કૃપાથી જ આં કદંબ કાલિયના વિષથી બળતું અથવા સૂકાતું નહિ. ગયા શ્લોકમાં (વિષવાળા જલના) 'બિંદુવાળા' વાયુનો સ્પર્શ થએલાં પ્રાણીઓ મરણ પામતાં એમ કહેલું છે, તેથી એકલા વાયુનો નહિ, પણ જલવાળા વાયુનો સ્પર્શ થતાં જ મરણ થતું એમ કહેલું છે, તેથી જલનાં મોજાંઓથી થએલ વાયુથી જ પ્રાણીઓનું મરણ થતું, અને આ કદંબનું વૃક્ષ ઘણું ઉંચ્ચું હોવાથી મોજાંઓથી થએલો વાયુ એટલેબધે ઉંચ્ચે પહોંચતો નહિ હોવાથી, ઉંચ્ચે રહેલું આ મોટું કદંબનું વૃક્ષ સૂકાતું ન હતું એવો સિદ્ધાંત છે.

ભગવાન પ્રથમ આ કદંબ ઉપર ચઢયા. આ વૃક્ષ ઉંચ્ચા તટ ઉપર ઉગેલું અને ઘણું ઉંચ્ચું હતું. તેના ઉપર ચઢી આધિદૈવિક(વિષ)સાથે એટલે સમોવડીઆ સાથે યુદ્ધ કરવામાટે પોતાના હાથથી બાહુઓ ઠોકયા. પછી કાલથી ભૂમિપર મર્યાદાનો ભંગ ન થાય (ભૂસકો મારતાં જલસુધી ન પહોંચતાં વચલી જમીન ઉપર ન પડાય) તે માટે કચ્છ તંગ કર્યો (કઠણ બાંધ્યો). એ પ્રમાણે કચ્છ તંગ કરી, મોટો (દૂર પડાય તેવો) ભૂસકો માર્યો. આ સ્થાન(ધરા)ની ક્રૂરતા કહેલી છે, તે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવવા કહેલી છે.

ભગવાને ભૂસકો મારવાથી શું થયું તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिः ॥
पर्युत्प्लुतो विषकषायविभीषणोर्मिर्धावन् धनुःशतमनंतबलस्य किं तत् ॥७॥

સર્પનો ધરો ઉત્તમ પુરુષના પડવાના વેગથી ક્રોધિત થયેલા સાપના વિષવાળા ઉચ્છ્વાસથી ઉછળતા પાણીના જથ્થાવાળો ચોતરફ અને ઉપર ઉછળતો, વિષથી કષાય અને ઘણાં જ ભયંકર મોજાંવાળો થઈ સો સો ધનુષ-સુધી દોડયો (ફેલાયો). અનંતબલવાળાનું તે શું (આશ્ચર્યવાળું કર્મ)! ૭.

ઉત્તમ પુરુષ એટલે પુરુષોત્તમના પડવાના વેગથી સારી રીતે ગુસ્સે થયેલો જે આ (કાલિય) સાપ, તેના જે વિષોચ્છ્વસિત એટલે વિષવાળા ઉચ્છ્વાસો (બહાર નીકળતા શ્વાસો), તેનાથી જેના પાણીનો જથ્થો ઉછળતો હતો તેવો તે સર્પનો ધરો થયો. અહીં 'ઉચ્છ્વસિત' પદ બે વાર લેવાનું છે. તે ચારે તરફ ઉછળ્યો અને ઉપર (ઉંચે) ઉછળ્યો (ફેલાયો); વર્ષાઋતુમાં જેમ (જલ વધવાથી ઉંચ્ચે અને વધારે જગ્યામાં) ફેલાય તેમ ફેલાયો; અથવા ઉંચ્ચો વધી ભાગતો હોય તેવો થયો. ભગવાનના પડવાથી થએલા ખળભળાટથી, 'અહીંથી બીજે જતો રહું' એમ વિચારી ભાગતો હોય તેવો થયો. વળી વિષથી કષાય અને ઘણાં જ ભયંકર મોજાંઓ જેનાં છે તેવો થયો, આવો થઈ દોડતો થયો અથવા દોડયો (अधावत्). મૂલમાં 'अ' લખેલ નથી તે 'अ'નો અભાવ છાંદસ (વેદના નિયમ પ્રમાણેનો) છે. એક સો ધનુષ્ય એટલે ચારસો હાથ (દોડ્યો). જેમનું અનંત બલ છે તેવા ભગવાનનું આ (કર્મ) આશ્ચર્યકારક નથી; અથવા અનંત એટલે કાલ જે (આખા) જગતને જ દોડાવે છે તેમાં પણ જેમનામાંથી બલ આવે છે, તેવા ભગવાનનું આ કર્મ આશ્ચર્યકારક નથી. (કાલિયના) વિષથી કષાય (વિકારવાળો) અને ઘણાં જ ભયંકર મોજાંવાળો ધરાને કહેલો છે, તેથી તે (કાલિય, કાલ) સર્વનો સંહાર કરનારો છે એમ કહેલું છે, આ તેણે ઉપાસના કરેલા દેવતાનું ચરિત્ર છે.

સર્પ ભગવાનની પાસે આવ્યો એમ આ શ્લોકમાં કહે છે:-

तस्य ह्रदे विहरतो भुजदण्डघूर्णवार्घोषमंग वरवारणविक्रमस्य ॥
आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः ॥८॥

તે ઉત્તમ હાથીના જેવા વિક્રમવાળા, ધરામાં વિહાર કરતા (ભગવાનના) ભુજદંડોથી ઘુમરી ખાતા (વમળ લેતા) જલનો અવાજ સાંભળીને પોતાંના રહેઠાણપરનું આક્રમણ જાણીને (સાંભળીને), તે સહન નહિ કરતાં સર્પ સારી રીતે (નજીક) આવ્યો. ૮.

ધરામાં વિહાર કરતા ભગવાનની પાસે તે આવ્યો. બે ભુજાઓ રૂપી દંડોના પ્રહારથી ઘુમરી ખાતું જે જલ તેનો અવાજ સાંભળીને, તે સહન નહિ કરતાં સર્પ નજીક આવ્યો એવો વાકયનો સંબંધ છે.

પ્રથમ ભગવાને ભૂસકો માર્યો ત્યારે 'શું થયું ?' એમ સર્પને આશ્ચર્ય થયું; પછી જલમાં કોઈ વિહાર કરે છે એમ તેણે સાંભળ્યું; વળી પાછો ભગવાનના બાહુઓના પ્રહારથી જલમાં જે અવાજ થતો હતો તે તેણે સાંભળ્યો. જલમાં શબ્દ થવાનું કારણ '**ઉત્તમ હાથીના વિક્રમવાળા**' શબ્દથી કહેલું છે. **वर** એટલે ઉત્તમ, જે **वारण** એટલે હાથી તેના જેવું જેમનું विक्रम (પરાક્રમ) છે, તેવા ભગવાન છે. હાથીનો તો જલમાં વિહાર કરવાનો સ્વભાવ છે. સર્વની ઉપમા જેમને આપી શકાય તેવા ભગવાન હોવાથી, ભગવાનનો પણ જલમાં વિહાર કરવાનો સ્વભાવ થયો. જલમાં થતા વિહારનો અવાજ જ સાંભળવાથી તે ન આવ્યો, પણ તે ભગવાને **તેના રહેઠાણનું આક્રમણ પણ કર્યું છે એમ સાંભળીને**, અથવા તે શબ્દથી પોતાના રહેઠાણનું આક્રમણ પણ થયું છે **એમ જાણીને** તે આવ્યો. સર્પ **ચક્ષુઃશ્રવા** છે એટલે તેના ચક્ષુઃ અને શ્રવા (આંખ અને કાન) ભેગા જ હોય છે, તેથી તે જે સાંભળે તેને પણ જોયું હોય તેવું માને છે. તે સર્પ **સારી રીતે** આવ્યો એટલે પોતાની પ્રૌઢિસહિત આવ્યો, તેના વૈભવ અને ભપકાસહિત આવ્યો. આવવાનું કારણ "**તે સહન નહિ કરતાં**" શબ્દોથી કહેલું છે. તેના રહેઠાણપર થતું આક્રમણ તે સહન કરી શકયો નહિ અને તેથી તે ભગવાનની પાસે આવ્યો.

ત્યારપછી આ શ્લોકમાં કાલિયે ભગવાનનો અપરાધ કર્યો એમ કહે છે:-

तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुंदरास्यम् ॥
क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदरांघ्रिं संदश्य मर्मसु रुषा भुजया चछाद ॥९॥

દર્શનકરવાયોગ્ય, સુકુમાર, વાદળાં જેવા સુંદર, શ્રીવત્સ અને પીતાંબર ધારણ કરેલા, સ્મિતવાળા સુંદર મુખારવિંદવાળા, રમણ કરતા, ભયરહિત, કમળના મધ્યભાગજેવા(કોમલ)ચરણારવિંદવાળા તેમને(ભગવાનને)તેણે(કાલિયે) મર્મસ્થાનોમાં દંશ કરી,(પોતાના) શરીરથી વીંટી લીધા (ભરડો દીધો). ૯.

તેણે આ અયોગ્ય કર્મ કર્યું, એમ જણાવવા ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન (૧) **દર્શનકરવાયોગ્ય**, (૨) **સુકુસાર** અને (૩) **વાદળાં જેવા સુંદર** છે, તેથી (૧) સાત્વિક, (૨) રાજસ અને (૩) તામસ ત્રણે ગુણોવાળા જીવોએ માન આપવા યોગ્ય છે;

તેથી તેમને દંશ કર્યો તે નાગનું કાર્ય લોકથી વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાયું.[1] તે કાર્ય તેણે પરમાર્થથી પણ વિરુદ્ધ કરેલું છે, એમ જણાવવા ભગવાન (૧) 'શ્રીવત્સ' અને (૨) 'પીતાંબર ધારણ કરેલા' છે. એમ કહેલું છે. તેથી તેમને દંશ કરવાનું કાર્ય (૧) પ્રમેયથી[2] અને (૨) પ્રમાણથી (કારણ કે પીતાંબર વેદરૂપ છે). પણ વિરુદ્ધ છે. વળી ભગવાન સ્મિતવાળા સુંદર સુખારવિંદવાળા છે, તેથી તેનું એ કાર્ય ભક્તિમાર્ગથી પણ વિરુદ્ધ છે. વળી ભગવાન 'રમણ કરતા' હતા, તેથી તેનું તે કાર્ય રસશાસ્ત્રથી પણ વિરુદ્ધ છે. વળી ભગવાન 'ભયરહિત' હતા, તેથી તેનું તે કાર્ય નીતિશાસ્ત્રથી[3] પણ વિરુદ્ધ છે. વળી ભગવાન 'કમલના મધ્યજેવા ચરણારવિંદવાળા' હોઈ સર્વેએ સેવા કરવા યોગ્ય છે, તેથી તેના તે કાર્યને જગતનો વિરોધ થાય છે. ભગવાન જલમાં હતા તે ઠેકાણે એ પ્રમાણે તેણે દંશ કરી તેમનો અપરાધ કરી, 'હું તેમને મારા રહેઠાણમાં લઈ (ઘસડી) જાઉં' એવો વિચાર કરી ક્રોધથી પોતાના શરીરથી અથવા પોતાની ફેણથી તેણે ભગવાનને ઢાંકી દીધા અથવા વીંટી લીધા (ભરડો દીધો).

ત્યારપછી જે થયું તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः॥
कृष्णेर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः॥१०॥

તેમને (ભગવાનને) નાગના શરીરથી વીંટાએલા અને ચેષ્ટાવિનાના જોઈને તેમના પ્રિય અને સખા ગોપાલો બહુ દુઃખી થયા. કૃષ્ણને જેમણે દેહ, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી અને કામ (ઇચ્છિત સર્વ પદાર્થો) અર્પણ કરેલા છે, તેવા તેઓ દુઃખ અને પછી શોક તથા ભયથી મૂઢબુદ્ધિવાળા (બેભાન) થઈ પડયા. ૧૦.

ગોપાલોએ નાગના શરીરથી ભગવાનને વીંટાએલા જોયા, એટલે ભગવાન શેષનાગ ઉપર પોઢવાનો અભિનય કરતા હોય તેવા જોયા; અને તેથી જ તેમણે ભગવાનને ચેષ્ટાવિનાના જોયા; એટલે પ્રલય થશે (કારણ કે ભગવાન પ્રલય વખતે શાંત ચેષ્ટારહિત

---

[1] ૧. ભગવાન દર્શન કરવા યોગ્ય હોવાથી જ્ઞાનયોગ્ય (જેમનું જ્ઞાન મેળવવું યોગ્ય છે તેવા) છે, અને જ્ઞાન 'સત્ત્વમાંથી થાય છે' એવું શાસ્ત્રનું વચન છે, તેથી ભગવાન સાત્ત્વિક પુરુષોએ માન આપવાં યોગ્ય છે. ભગવાન સુકુમાર હોવાથી તેમના જેવું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ થાય, અને લોભ રજોગુણથી થાય છે, તેથી ભગવાન રજોગુણવાળાઓએ માન આપવા યોગ્ય છે. ભગવાન વાદળાં જેવા સુંદર એટલે નીલશ્વેત (ધોળાશ ઉપરનો કાળો રંગ, જલવાળા વાદળાનો રંગ) છે, અને તમોગુણવાળા કાળાશ રંગના એટલે ભગવાનના જેવા રંગવાળા હોવાથી, પોતાના દોષો દૂર કરાવવા માટે તામસગુણવાળાઓએ પણ ભગવાન માન આપવા યોગ્ય છે. (લે)

[2] ૨. શ્રીવત્સ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તે પ્રમેય (જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે તે) છે, તેથી શ્રીવત્સ ધારણ કરનારનો અપરાધ કરવો તે પ્રમેયથી વિરુદ્ધ થયું. (લે)

[3] ૩. સર્પે વિચારવું જોઈતું હતું કે આવા વિષવાળા જલમાં પણ નિર્ભય થઈને આ રમણ કરે છે તેનું કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ, તેથી આવા વિષવાળા જલમાં જે નિર્ભય થઈ રમણ કરે છે તેના ઉપર આક્રમણ કરવા પહેલાં તેણે નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિચાર કરવો જોઈતો હતો. તેમ વિચાર નહિ કરતાં એકાએક ભગવાનનો તેણે અપરાધ કર્યો, તે તેનું કાર્ય નીતિશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ થયું. (લે)

શેષનાગપર શયન કરે છે) એવી શંકા થવાથી, તેઓ બહુ દુઃખી[1] થયા; તેઓ ભગવાનના પ્રિય હતાં અને ભગવાનના **સખાઓ** હતા, તેથી ભગવાનને ચેષ્ટારહિત જોઈ તેઓ બહુ દુઃખી થયા; કારણ કે તેઓએ ભગવાનને આત્મનિવેદન કરેલું હતું. **આત્મનિવેદન જેમણે કરેલું હોય તે ભગવાનથી છૂટા (દૂર) રહે તે યોગ્ય નથી.** તેથી જ તેઓ વ્યાકુલ થયા. 'કૃષ્ણ ભગવાનને **તેઓએ આત્મા એટલે** દેહ, સુહૃદ એટલે મિત્રો, અર્થ એટલે ધન, કલત્ર એટલે **સ્ત્રી, કામ** એટલે પુત્ર વિગેરે, **ઇચ્છેલા પદાર્થો સર્વે અર્પણ કરેલા હતા.'** એટલે તેમણે આત્મનિવેદન કર્યું હતું; તેથી જ તેમને **દુઃખ થયું.**[2] કારણ કે તેમનો આત્મા પણ ત્યાં ભગવાનમાં જ હતો. દુઃખ **પછી શોક થયો** કારણ કે મિત્રોને પણ ભગવાનને નિવેદન કરેલા હતા. દુઃખ અને શોક બંનેથી **મૂઢ અને ભયથી**[3] **મૂઢ થયા.** એ પ્રમાણે તમઃ, રજઃ, અને સત્ત્વ એ ત્રણે ગુણોનાં કાર્યો દુઃખ, શોક અને ભય, એ ત્રણેથી તેઓની બુદ્ધિ મૂઢ થઈ, એટલે ભગવાને પહેલાં અમૃત વરસાવંતી દૃષ્ટિથી (ગયા અધ્યાયનો શ્લોક ૫૦) **તેમને સજીવન કર્યા હતા**, છતાં મૂર્છિત[4] થઈ (નીચે) પડ્યા.

ગોપાલો પેઠે ગાયો પણ દુઃખી થઈ એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

गावो वृषा वत्सतर्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः ॥
कृष्णे न्यस्तेक्षणप्राणाः *क्रन्दन्त्य इव तस्थिरे ॥११॥

ગાયો, આખલાઓ, વાછરડીઓ રડતાં બહુ દુઃખી થયાં, પોતાની આંખો અને પ્રાણો શ્રીકૃષ્ણમાં રાખી રડતાં હોય તેમ ઉભાં રહ્યાં. ૧૧.

ગાયો, આખલાઓ અને વાછરડાંઓ, એટલે સ્ત્રી (ગાયો) પુરુષો (આખલાઓ) અને છોકરાંઓ (વાછરડાંઓ) બધાં **રડતાં** હતાં અને **બહુ દુઃખી થયાં.** તેઓના ચિત્તમાં સાત્ત્વિકપણું નહિ હોવાથી તેઓ ગોપાલો પેઠે મૂર્છિત થયાં નહિ, પણ **શ્રીકૃષ્ણમાં જ જેઓની આંખો અને પ્રાણો રહેલા છે** તેવાં થયાં. તે આ સર્પ (શામાટે ભગવાનને વીંટાએલ છે અને શું કરશે) એવો કાંઈ ભેદ જાણતાં ન હતાં અને શ્રીકૃષ્ણને જોતાં હતાં, પણ પોતાથી જ્યાં જઈ શકાય તેમ નથી તેવે સ્થલે તે રહેલા છે એમ જોઈ દુઃખી થતાં હતાં. 'क्रन्दन्त्य' 'રડતાં' એ સ્ત્રીલિંગનું વિશેષણ એ બધાંને માટે યોજેલું છે, કારણ કે તે બધાં ગ્રામ્ય(ગામમાં વસનાર) પશુઓ છે, અને ગ્રામ્યપશુઓના સંઘમાટે સ્ત્રીલિંગ વપરાય એવો "ગ્રામ્યપશુઓના સંઘ અને અતરુણ(નાનાંઓ)માટે સ્ત્રીલિંગ" વ્યાકરણનો નિયમ છે. અથવા જેમ વિવેકવાળી સ્ત્રીઓ રડે તેમ તેઓ રડતાં રડતાં ત્યાં ઉભાં રહ્યાં, (તેથી સ્ત્રીલિંગ યોજેલું છે.)

---

[1] ભગવાન પ્રલય કરવાની તૈયારી કરે છે. અને પ્રલયમાં ભગવાન આત્મરમણ કરે છે, તેથી હવે અમારાથી ભગવાનની સેવા થઈ શકશે નહિ, એવા વિચારથી દુઃખી થયા એવો ભાવ છે. (લે)

[2] સર્પે ભગવાનને દંશ કર્યો. એ દંશોથી થતું દુઃખ ભગવાનને અસર કરી શક્યું નહિ, તેથી ભગવાનમાં જેમના આત્મા હતા તેવા ગોપોને તેનું દુઃખ થયું. (લે)

[3] દુઃખ તમોગુણનું કાર્ય છે, શોક રજોગુણનું કાર્ય છે, તે બંનેથી મોહ થાય છે. ભય સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે. તે પોતે મોહ કરતો નથી પણ બીજા બે(દુઃખ અને શોક)થી મોહ થાય તેમાં તેનો માત્ર સહકાર હોય છે; તેથી ભયને એ બેથી જુદો કહેલો છે. (લે)

* रुदन्त्य इत्यपि पाठः ।

[4] 'निपेतुः'માં 'नि' ઉપસર્ગ છે તેથી 'મૂર્છા ખાઈ' પડ્યા, એવો અર્થ થાય છે. (લે)

સર્વે દેવો, લોકો, મહાભૂતો અને કાલ વિગેરેએ પણ 'ભગવાન શેષશાયી થઈ પ્રલય કરશે' એમ જાણી, પ્રલયમાં જેટલા ઉત્પાતો થાય તે બધાએ ઉત્પાતો કર્યા. તેથી ગોકુલવાસીઓ તે ઉત્પાતો જોઈને ભય પામ્યા એમ કહેવા, અને અહીં વ્રજની જ વાત ચાલતી હોવાથી, અને તેમાં ત્યાં થતા ઉત્પાતો જ ઉપયોગી હોવાથી, વ્રજમાં તે સમયે જે ઉત્પાતો થયા તેનું જ વર્ણન આ શ્લોકમાં કરેલું છે:-

अथ व्रजे महोत्पातास्त्रिविधा ह्यति दारुणाः ॥
उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः ॥१२॥

પછી ત્રણ પ્રકારના બહુ જ દારુણ નજીક ભય દર્શાવનાર મોટા ઉત્પાતો વ્રજમાં ભૂતલપર, આકાશમાં અને અંતરિક્ષમાં થયા. ૧૨.

જે કાલે તે ઉત્પાતો થયા તે કાલ બીજા બધા કાલ કરતાં જુદા પ્રકારનો હતો, એમ દર્શાવવા 'અથ' 'પછી' શબ્દ યોજેલો છે. મોટા ઉત્પાતો એટલે પ્રલયકાલના ઉત્પાતો થયા. આકાશમાં, ભૂતલ ઉપર અને અંતરિક્ષમાં[1] (હવામાં) એમ ત્રણ પ્રકારના ઉત્પાતો થયા. 'हि' શબ્દ જણાવે છે કે આમ ઉત્પાતો થાય તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે પ્રલય સમયે તે ઉત્પાતો કરવા જ જોઇએ. જો પ્રલય સમયે દેવો વિગેરે અધિકારીઓ ઉત્પાતો ન કરે તો તેઓ દંડ(સજા)ને પાત્ર થાય. તે ઉત્પાતો 'નજીક ભય દર્શાવનાર' એટલે હમણાં તરત જ પ્રલય થશે, એમ પ્રલય સૂચવનારા પણ હતા. તે 'બહુ જ દારુણ' હતા એટલે સ્વરૂપથી પણ બહુ ભયાનક હતા એમ કહેલું છે, આવા ઉત્પાતો આકાશમાં ઉત્પન્ન થયા, ભૂતલપર ઉત્પન્ન થયા, અને આત્મામાં એટલે સર્વના શરીરોમાં (અંતરિક્ષમાં) પણ થયા. એક જ સમયે સર્વ સ્થલે ઉત્પાતો થયા, તેથી તેમનું પરિણામ તરત જ અનિષ્ટ થશે એમ જણાવેલું છે.

तानालक्ष्य भयोद्विग्ना गोपा नन्दपुरोगमाः ॥
विना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम् ॥१३॥
तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः ॥
तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः ॥१४॥
आबालवृद्धवनिताः सर्वेङ्ग पशुवृत्तयः ॥
निर्जग्मुर्गोकुलाद्दीनाः कृष्णदर्शनलालसाः ॥१५॥

હે વહાલા! તેઓને જોઇને નંદ જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા ગોપો ભયથી ઉદ્વેગવાળા થઈ, બલભદ્રવિના શ્રીકૃષ્ણ ગાયો ચારવા ગયેલા છે એમ જાણી તેમનું (શ્રીકૃષ્ણનું) માહાત્મ્ય જાણતા નહિ હોવાથી તે ખરાબ નિમિત્તોથી વિપરીત થએલું માની તેમનામાં (શ્રીકૃષ્ણમાં) પ્રાણવાળા, તેમનામાં મનવાળા, દુઃખ, શોક અને ભયથી પીડાએલા, બાલથી વૃદ્ધ સુધીના અને સ્ત્રીઓ, પશુના જેવી વૃત્તિવાળા, દીન, શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છાવાળા, તેઓ સર્વે ગોકુલમાંથી બહાર નીકળ્યા. ૧૩. ૧૪. ૧૫.

---

[1] આ જ અનુક્રમે આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્પાતો થયા. (લે)

તે વ્રજના વાસીઓએ **તે ઉત્પાતો જોયા**, તેથી ઉત્પાતો થાય છે એમ જાણી તેઓ **ભયથી ઉદ્વેગવાળા થયા**, કારણ કે તે બધા ગોપ[1] હતા. તેઓમાં મુખ્ય કર્મસિદ્ધાંતને માનનાર **નંદ** હતા. (તેથી કર્મ પ્રમાણે જ ફલ મળે છે, એમ માનનાર હોવાથી ઉત્પાતો જોઈ ભયથી દુઃખી થયા.)

અથવા ભગવાને જેમનો નિરોધ કરેલો તેવા ગોપો હોવાથી તે વિવેક(સારું નઠારું પારખવાની શક્તિ)વાળા હતા. તેથી જ્યાંસુધી શ્રીકૃષ્ણ અમારામાં છે ત્યાંસુધી અમારો પ્રલય થવાનો નથી એવો નિશ્ચય કરી, પોતાની પ્રાકૃત બુદ્ધિથી તેઓએ એવી કલ્પના કરી કે **“ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બલભદ્રવિના ગાયો ચારવા ગયા છે અને આ ઉત્પાતો થાય છે, તેથી તેમને વિપરીત થયું હશે.”**[2] કારણ કે લોકની માન્યતા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રમાં બલભદ્ર વધારે બલવાળા હતા. ધેનુકને પણ બલભદ્રે જ હણ્યો હતો. તેથી બલભદ્રવિના ભગવાન (એકલા) જ ગાયો ચારવા ગયા છે, તેવા વખતે આ બધા ઉત્પાતો થાય છે. ખરાબ નિમિત્તો ઘણું જ અનિષ્ટ સૂચવે છે, તેથી (ભગવાનનું) **વિપરીત થયું હશે એમ જાણી, તેઓ ગોકુલમાંથી બહાર નીકળ્યા.** ‘બહાર નીકળ્યા’ એમ આગળ કહેલું છે, તેની સાથે આનો સંબંધ છે. તેઓને આવું ‘વિપરીત’નું જ્ઞાન થયું તેનું કારણ એ છે કે તેઓ **‘તેમનું માહાત્મ્ય જાણતા ન હતા’**. તે ભગવાનનું માહાત્મ્ય તેઓ જાણતા ન હતા, તેથી આવું વિપરીતનું તેઓને જ્ઞાન થાય એ યોગ્ય જ છે, કારણ કે તેઓ લૌકિક હતા. લૌકિક પુરુષોમાં એવું બને છે કે પોતાને જે પ્રિય હોય તે પ્રિયને અનિષ્ટ થયું હશે એવા વિચાર થાય છે, અને પોતાનો જે અપ્રિય (વિરોધી શત્રુ) હોય તે અપ્રિયને ઇષ્ટ (લાભ) થયું હશે એવા વિચારો આવે છે.

સ્નેહનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો છે કે જે આપણને પ્રિય હોય એટલે જેના ઉપર આપણો સ્નેહ હોય તેના જીવનની હયાતી વિષે સદા આપણને અનિષ્ટ જ વિચાર આવે છે, અને જે આપણને અપ્રિય હોય એટલે જે આપણો વિરોધી હોય તેના જીવનની હયાતીવિષે સદા આપણને તેથી વિપરીત જ વિચારો આવે છે.

વળી આ ગોપોને પોતાના જ વિષે અનિષ્ટ વિચારો આવવા લાગ્યા એમ **‘તેમનામાં પ્રાણવાળા’** શબ્દથી કહે છે. તેમનામાં (શ્રીકૃષ્ણમાં જ) જેઓના પ્રાણો હતા અને **તેમનામાં જ જેઓનું મન** હતું, તેવા તેઓ હતા (તેથી શ્રીકૃષ્ણવિષે અનિષ્ટ વિચારો આવવાથી તેઓને પોતાના વિષે પણ અનિષ્ટ ભાસ્યું). તેથી જ **દુઃખ, શોક અને ભય એ ત્રણેથી તેઓ પીડાયા. “બાલથી વૃદ્ધ સુધીના અને સ્ત્રીઓ’**એ શબ્દોથી એમ કહે છે કે ગોકુલને શૂન્ય(વસ્તીવિનાનું) કરી, તેઓ બધાય ત્યાંથી નીકળી ગયા. **‘હે વહાલા’** (अङ्ग) એ સંબોધન સ્નેહ સૂચવવા બધે વપરાએલું છે. વળી તેઓ **પશુના જેવી વૃત્તિવાળા’** હતા એટલે પોતાના દેહ અથવા વસ્ત્રોનું તેમને ભાન ન હતું. તે બધા ગોકુલમાંથી જ

---

[1] ગોપનો આવો અર્થ કરવાથી તે બધા કર્મમાર્ગીય હતા, પણ ભક્તિમાર્ગીય ન હતા એમ જણાય, તેથી આ પછીના પેરામાં કહ્યા પ્રમાણે તેનો બીજો અર્થ કરેલો છે. (લે)

[2] જે ગોપો ભગવાનની સાથે ગાયો ચારવા ગયા હતા તેમનાથી આ ગોપોનું વિલક્ષણપણું આ વિચારથી જણાવેલું છે. (લે)

બહાર નીકળ્યા. 'શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળા' શબ્દથી તેઓની કામના (ઇચ્છા) કહેલી છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન માટે બહુ વ્યાકુલ થયા, અને ગોકુલમાંથી (તે માટે) બહાર નીકળ્યા.

તેઓ ભ્રમવિના (સીધા) ભગવાનપાસે પહોંચ્યા તેનું કારણ આ શ્લોકમાં કહેછેઃ-

तेऽन्वेषमाणा दयितं कृष्णं सूचितया पदैः ॥
भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुनातटम् ॥ १६ ॥

ભગવાનના લક્ષણવાળા પગલાંએ સૂચવેલી કેડીથી વહાલા શ્રીકૃષ્ણને શોધતા તેઓ યમુનાના તટે ગયા. ૧૬.

પતિ(વહાલા)ને જ શોધવા જોઈએ, અને તેમાં પણ આ તો સદાનંદ વહાલા તેથી તેમને શોધવા જ જોઈએ. ભગવાન જે રસ્તે પધારેલા તે જ રસ્તે તેઓ ગયા એમ "**કેડીથી યમુનાના તટે**" શબ્દોથી કહેલું છે. **કેડી** એટલે સાંકડો પગ રસ્તો (પગથી), તે કેડીથી તેઓ **યમુનાના તટે** જ ગયા. બીજા કોઈ રસ્તે ન જતાં, ભગવાન પધારેલા તે જ રસ્તો જાણી સીધા તે રસ્તે ગયા, તેનું કારણ "**ભગવાનના લક્ષણવાળાં પગલાંઓએ સૂચવેલી**" શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાનના ચરણારવિંદ નીચે ધજા, વજ્ર, અંકુશ વિગેરે અસાધારણ ચિહ્નો છે. એ ચિહ્નોવાળા ભગવાનના ચરણારવિંદનો સંબંધ થતાં ભૂમિ આર્દ્ર [સ્નેહથી આર્દ્ર (ભીંજેલી)] થાય છે; તેથી આ ધજા વિગેરે સર્વ ચિહ્નો જેમાં સ્પષ્ટ દેખાય તેવાં ભગવાંનનાં પગલાં ભૂમિ ઉપર ઉઠે છે (પડે છે). તે **પગલાંએ સૂચવેલી કેડીથી** તેઓ ગયા.

ત્યાં (યમુનાતટે) પણ ભગવાન એકલા ગએલા નથી પણ ગાયો અને ગોપાલોની સાથે જ ગએલા છે, એમ દર્શાવનાર ચિહ્નો આ શ્લોકમાં કહેલાં છેઃ-

ते तत्र तत्राब्जयवांकुशाशनिध्वजोपपन्नानि पदानि विश्पतेः ॥
मार्गे गवामन्यपदान्तरान्तरे निरीक्षमाणा ययुरंग सत्वराः ॥ १७ ॥

હે વહાલા! ગાયોના અને બીજાઓના પગલાંઓ મધ્યે જેમાં છે તેવા માર્ગમાં, અહીં તહીં કમળ, યવ, અંકુશ, વજ્ર, અને ધજાવાળાં વૈશ્યના અધિપતિનાં પગલાંઓ જોતા જોતા તેઓ ત્વરાથી ગયા. ૧૭.

માર્ગમાં અહીં તહીં 'વિશ્પતેઃ' એટલે વૈશ્યોના અધિપતિ ગોકુલરાજ ભગવાનનાં પગલાંઓ જોઈ, તે પગલાંનાં દર્શનથી જેઓના પ્રાણ પાછા આવેલા છે તેવા **તે બધા ત્વરાથી ગયા.** જો આ પગલાંનાં દર્શન થયાં ન હોત તો તેઓમાં ત્યાં જવાની શક્તિ પણ ન હોત.

ભગવાનનાં પગલાંમાં નીચેનાં ચિહ્નો છે--યવ એ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર (લાવનાર) છે. કમલના જેવી રેખા સુખથી સેવા કરી શકાય એમ દર્શાવનારી છે. ભક્તોના મનરૂપી હાથીને નિયમમાં રાખવા માટે અંકુશની રેખા છે. પાપના પર્વતોને છેદવા માટે વજ્ર છે. ભયરહિત વાસ આપવા માટે ધજા છે. આવી રીતે અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નોવાળાં ભગવાનનાં પગલાંઓ છે. આવાં પગલાંઓ જોયાં,

તે જાણે શુભ શુકન થયાં હોય એમ તેનાથી પોતે પણ[1] કૃતાર્થ થશે એમ જાણી, પ્રિયનાં દર્શન કરવા ત્વરાથી ગયા. માર્ગમાં ગાયોનાં અને બીજાનાં એટલે ગોપોનાં પગલાંઓની મધ્યે (તેવા ચિહ્નવાળાં ભગવાનનાં પગલાં તેમણે જોયાં), તેથી ભગવાન સર્વની સાથે રહેલા છે, એવો તેમને સંતોષ પણ થયો. (બીજાંઓનાં પગલાંઓની) અંતરા એટલે મધ્યે (તેમણે ભગવાનનાં પગલાંઓ જોયાં.)

'તેઓ આ પ્રમાણે ભય પામી દુઃખી થતા હતા; છતાં તેમને તેમ નહિ કરવા સર્વ જાણનાર બલભદ્રે કેમ કાંઈ કહ્યું નહિ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ-

तांस्तथा कातरान् वीक्ष्य भगवान् माधवो बलः ॥
प्रहस्य किंचिन्नोवाच प्रभावज्ञोऽनुजस्य सः ॥ १८ ॥

તેઓને તે પ્રમાણે ભય પામેલા જોઈને માધવ* ભગવાન બલભદ્ર હસીને કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ, તે નાનાભાઈ(ભગવાન)નો પ્રભાવ જાણતા હતા. ૧૮.

તેવી રીતે તેઓને કાતર એટલે બહુ દીન **જોઈને, બલભદ્રે હસીને** ભગવાન આ બધાની પરીક્ષા કરે છે એમ જાણીને, 'તમે આમ કરો' અથવા 'આમ ન કરો' એ બેમાંથી **કાંઈ પણ** કહ્યું **નહિ,** કારણ કે **તે** પોતાના **નાનાભાઈ(ભગવાનનો) પ્રભાવ જાણતા હતા.**

આ શ્લોક કાંતો આથી પહેલાં જોઈએ, અથવા અહીં ખોટો કહેલો (ક્ષેપક) છે[2].

યમુનાના તટપાસે ગયા ત્યારે તેમને ભગવાનનાં દર્શન થયાં, તે[3] આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

अन्तर्ह्रदे भुजगभोगपरीतमारात् कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयांते ॥
गोपांश्च मूढधिषणान् परितः पशूंश्च संक्रन्दतः परमकश्मलमापुरार्ताः ॥१९॥

ધરામાં શ્રીકૃષ્ણને સર્પના શરીરથી વીંટાએલા અને ચેષ્ટારહિત દૂરથી

---

[1] ભગવાનનાં પગલાંઓથી ભૂમિ કૃતાર્થ થઈ, તેમ તેનાં દર્શનથી અમે પણ કૃતાર્થ થઈશું એવો ભાવ હોવાથી "પણ" શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

* 'માધવ' અહીં બલભદ્રમાટે યોજેલ છે. તેનું કારણ બીજા ટીકાકારો કહે છે—કેટલાક કહે છે કે બલભદ્ર મધુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી 'માધવ' છે. બીજાઓ હરિવંશમાં માધવ શબ્દની વ્યુત્પતિ આપેલી છે, તે પ્રમાણે મા એટલે વિદ્યાનો ધવ એટલે પતિ તે માધવ એમ કહે છે. અહીં બલભદ્ર ભગવાનના પ્રભાવને જાણનાર હોવાથી તેમને માધવ એટલે વિદ્યા અથવા જ્ઞાનના પતિ કહેલા છે, એવો તેઓનો ભાવાર્થ છે. આ શ્લોક અહીં ન જોઈએ; બીજા ટીકાકારો આ શ્લોક ૧૬ મો ગણે છે.

[2] બલભદ્ર પહેલાંથી જ ભગવાનનો પ્રભાવ જાણતા હતા તેથી ઉત્પાતો જોયા તે વખતે પણ ભય પામેલા નહિ, તેથી ત્યાં જ (૧૬ મો) આ શ્લોક કહેવો યોગ્ય હતો. ખરી રીતે આ શ્લોકમાં કાંઈ કાર્ય કહેલું નથી. માત્ર બલભદ્ર હસ્યા અને ચૂપ રહ્યા એટલું જ કહ્યું છે. તે કહેવું યોગ્ય નથી, તેથી આ શ્લોક વિગીત અથવા ક્ષેપક છે. આ શ્લોક ૧૬મો જોઈએ અથવા ક્ષેપક છે. (પ્ર)

તેથી જેમ ક્ષેપક ત્રણ અધ્યાયોની ટીકા ટૂંકમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે કરેલી છે, તેવી જ રીતે આ શ્લોકની ટીકા પણ સંક્ષિપ્ત કરી છે, અને તેથી બલભદ્રને અહીં 'માધવ' કેમ કહ્યા તે તેમાં લખ્યું નથી.

[3] ભગવાનનાં આવી સ્થિતિમાં દર્શન થયાં તેથી તેઓને જે આર્તિ (દુઃખ) થઈ તે આ શ્લોકમાં કહે છે એમ જાણવું, કારણ કે આ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીના અંતે શ્લોકના અર્થ તરીકે તેમની આર્તિ (દુઃખ) જ જણાવેલી છે. (લે)

જોઈને, જલાશય પાસે મૂઢ બુદ્ધિવાળા ગોપોને અને આસપાસ રડતાં પશુઓને જોઈને તેઓ દુઃખી થઈ મૂર્છિત થયા. ૧૯.

ધરામાં ભુજગના ભોગથી એટલે સર્પના શરીરથી **પરીત** એટલે **વીંટાએલા** ભગવાનનાં દૂરથી જ દર્શન થયાં. તે ભગવાન પોઢેલા હોવાથી ચેષ્ટારહિત હતા, તેથી સમુદ્રમાં જેમ શેષ ઉપર પોઢેલા ભગવાનનાં દર્શન થાય તેમ દૂરથી જ તેમને યમુનાજીના ધરામાં નાગ ઉપર પોઢેલા ભગવાનનાં દર્શન થયાં એમ કહેલું છે. વળી જલાશય **પાસે** એટલે યમુનાજીના કાંઠાપાસે **ગોપોને તેમણે જોયા.** ગોપોને શું થયું છે એવો કાંઈ પ્રશ્ન તેઓએ પૂછયો નહિ, તેનું કારણ દર્શાવવા ગોપો **'મૂઢ બુદ્ધિવાળા'** હતા, એવું ગોપોનું વિશેષણ કહેલું છે. **મૂઢ** એટલે લય પામેલી છે બુદ્ધિ જેઓની, એવા તેઓ હતા (તેથી તેમને પૂછવાથી કાંઈ ઉત્તર આપી શકે તેવા ન હતા). (તેઓની) **ચારે તરફ** એટલે સર્વ બાજુએ છૂટાં છૂટાં **પશુઓ** (ગાયો વિગેરે) **રડતાં હતાં,** એ તેઓને 'કાંઈક અનિષ્ટ થયું છે' એમ સૂચવતાં હતાં. તેથી રસ્તે જેમ તેમ આવ્યા, પણ આવ્યા પછી **ભગવાનને સર્પના શરીરથી વીંટાએલા, ગોપોને મૂઢબુદ્ધિવાળા અને પશુઓને રડતાં જોઈ તેઓ મૂર્છિત થયા, અને આર્ત** એટલે વિકલ અથવા **દુઃખી થયા.**

આવી રીતે આર્તિ થયાપછી (૧) ગોપીઓની (૨) યશોદાસહિત સાધારણ સ્ત્રીઓની અને (૩) નંદ વિગેરે વૃદ્ધ ગોપોની અવસ્થા, આ શ્લોક ૨૦ થી આરંભી અનુક્રમે ત્રણ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

गोप्योनुरक्तमनसो भगवत्यनन्ते तत्सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरन्त्यः ॥
ग्रस्तेऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकम् ॥२०॥

અનંત ભગવાનમાં પ્રેમવાળા મનવાળી, તેમની મૈત્રી, સ્મિત, વિલોક (પોતાના તરફની દૃષ્ટિ) અને વાણીનું સ્મરણ કરતી, સર્પથી પ્રિયતમ ગળાતાં બહુ દુઃખથી પીડાએલી ગોપીઓએ પ્રિયરહિત ત્રણ લોકને શૂન્ય(તદ્દન નકામા)જોયા.

ગોપીઓએ તો ભગવાનને તેવી સ્થિતિવાળા જોઈને **તે ત્રણે લોકને પ્રિયવિનાના (નિરર્થક) જાણ્યા. જે પ્રિય હોય તેમનું જ રક્ષણ કરવું જોઈએ.** (પ્રિય ભગવાન હોવાથી તેમને આવી સ્થિતિમાં જોતાં) તેમણે પ્રાણોની રક્ષા કરવાની, આ લોકની રક્ષા કરવાની તથા પરલોકની રક્ષા કરવાની (સુધારવાની) બધી પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરી, અને ભગવાનની પેઠે જ લય પામી (ચેષ્ટારહિત થઈ), એવી તેઓની અવસ્થા થઈ. **'તેઓનું મન ભગવાનમાં પ્રેમવાળું'** હતું, આ વર્ણનથી તેઓના પ્રાણ કેમ જતા ન રહ્યા તેનું કારણ કહે છે. (તેઓનું મન ભગવાનમાં પ્રેમવાળું હતું તેથી જ તેઓના પ્રાણ ગયા નહિ.)

"આવા સમયે (ભગવાનને સર્પે ભરડો લીધો હોય ત્યારે) જેઓનું મન ભગવાનમાં (પ્રેમવાળું) હોય તેઓના પ્રાણો તો જવા જોઈએ, તેઓના પ્રાણનું રક્ષણ થઈ શકે નહિ" એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાનમાં' શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાનમાં તેમને પ્રેમ છે અને) ભગવાન્ સર્વ કરવા સમર્થ છે; તેથી ભગવાને પોતાના છએ ગુણોથી તેઓના પ્રાણોનું રક્ષણ કર્યું એવો અર્થ છે.

"એમ હોય તો પણ (ભગવાન તો સર્પથી ગ્રસેલા હતા) અને જગત્‌માં રહેલ વિષય અનિષ્ટરૂપ છે, તેથી એવા સમયે પ્રાણની રક્ષા ભક્તિથી વિરુદ્ધ છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'અનંત' શબ્દ યોજેલો છે. જેમનો અંત નથી તેવા ભગવાન અનંત છે; અને વિષય અનિષ્ટરૂપ નથી, તેથી ભગવાને તેમનું રક્ષણ કરેલું હોવાથી તેઓ જીવતાં જ રહ્યાં પણ 'શું કરવું જોઈએ' તેવું કાંઈ ન જાણતાં મૂઢ જ રહ્યાં. વળી તેઓને જીવતાં રહેવામાં બીજું પણ કારણ હતું, તે **"તેમની મૈત્રી, સ્મિત, વિલોક અને વાણીનું સ્મરણ કરતી"** શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાનની મૈત્રીનું સ્મરણ કરવાથી તેમના દેહો ટકી રહ્યા, સ્મિતનું સ્મરણ કરવાથી ઇંદ્રિયો, વિલોકનું સ્મરણ કરવાથી પ્રાણો અને **વાણીનું સ્મરણ કરવાથી** અંતઃકરણ ટકી રહ્યાં.

એ પ્રમાણે પ્રાણને ટકાવી રાખનાર સાધનો કહી, હવે પ્રાણનો નાશ કરનારાં કારણો કહે છે. તેમના પરમ પ્રેમના વિષયરૂપ (જેમને માટે તેઓને અતિશય પ્રેમ છે તે) ભગવાનને સર્પે વીંટી લીધા તેથી ઘણા દુઃખથી તેઓ પીડાયાં. તેથી પ્રિયવિનાના ત્રણે લોકને તેમણે શૂન્ય (નિરર્થક) જ જોયા. આવી રીતે તેઓ અડધાં જીવતાં અને અડધાં મરેલાં જેવાં (નહિ જીવતાં અને નહિ મરણ પામેલાં એવાં) રહ્યાં.

યશોદા સાથે સ્ત્રીઓ(આવી તેઓ)ની સ્થિતિ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां तुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवंत्यः ॥
तास्ता व्रजप्रियकथाः कथयंत्य आसन् कृष्णाननेऽर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः॥२१॥

પુત્રની પાછલ (જલમાં) પ્રવેશેલાં શ્રીકૃષ્ણની માતાને પકડી રાખી તેમના જેટલી જ વ્યથાવાળી, આંસુઓ પાડતી, વ્રજપ્રિયની તે તે કથાઓ કહેતી, શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદ તરફ દૃષ્ટિવાળી તેઓ મરણપામેલી જેવી હતી.૨૧.

લોકન્યાય પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની માતાને પકડી રાખીને તેઓ આંસુઓ પાડતી હતી. યશોદાજી તો પુત્ર શ્રીકૃષ્ણની પાછલ ત્યાં જ (જલમાં જ) ગયાં. બીજીઓ જીવતી રહી તેનું કારણ એ છે, કે તેઓ 'વ્રજપ્રિય ભગવાનની તે તે (જુદી જુદી) કથાઓ **કહેતી હતી.** વળી તેમણે **ભગવાનના મુખારવિંદ તરફ પોતાની દૃષ્ટિ રાખેલી** હતી એટલે તેઓ ભગવાનના મુખારવિંદનાં દર્શન પણ કરતી હતી, (તેથી જ જીવતી રહેલી હતી). તેથી **મરણ પામેલી જેવી** હતી એટલે મરેલા જેવી પણ જીવતી જ હતી. પહેલાં (શ્લોક ૨૦માં) જેમની વાત કરી તે ગોપીઓનું ભગવાને રક્ષણ કરેલું,[૧] અને આ (શ્લોકમાં કહેલી) વ્રજની સ્ત્રીઓનું ભગવાનના ગુણોએ અને ભગવાનનાં દર્શને રક્ષણ કર્યું.

---

[૧] માતા યશોદાજીએ ભગવાનની પાછળ જલમાં પ્રવેશ કર્યો, બીજા કોઈએ તેમ કર્યું નહિ, તેથી યશોદાજીનો જેવો નિરોધ થયો તેવો ગોપીઓનો પણ થયો નહિ એમ જણાય, તેથી આ કહેલું છે. ગોપીઓ પણ તેવી જ રીતે જલમાં પડત, પરંતુ ગોપીઓ એ પ્રમાણે જલમાં પડી તિરોહિત થાય તે ભગવાનથી સહન થઈ શકે જ નહિ; તેથી ભગવાને તેમનું રક્ષણ કર્યું, અને તેઓ જલમાં ન પડયાં. તેથી સર્વથી ઉત્તમ નિરોધ ગોપીઓનો જ થએલો છે, (પ્ર) કારણ કે તેમનું ભગવાને પોતે રક્ષણ કર્યું. યશોદા વિગેરેનું ભગવાનના ગુણો અને દર્શને રક્ષણ કર્યું, અને બીજા(નંદ વગેરે)નું બલભદ્રે રક્ષણ કર્યું.

બીજા નંદ વિગેરેનું બલભદ્રે રક્ષણ કર્યું એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

कृष्णप्राणान्निर्विशतो नन्दादीन् वीक्ष्य तं ह्रदम् ॥
प्रत्यषेधत् स भगवान् रामः कृष्णानुभाववित् ॥ २२ ॥

શ્રીકૃષ્ણમાં જેમના પ્રાણો છે, તેવા નંદ વિગેરેને તે ધરામાં પ્રવેશ કરતા જોઈને, શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જાણનાર ભગવાન રામે (તેમને) અટકાવ્યા. ૨૨.

શ્રીકૃષ્ણમાં જ જેમના પ્રાણો છે તેવા તેઓ હતા. જ્યાં પોતાના પ્રાણો હોય ત્યાં પોતે પણ જવું જોઈએ; તેથી તેઓ તે કાલિયના ધરામાં પ્રવેશ કરવા મંડયા. તે સમયે બલભદ્રે તેમને (તેમ કરતાં) અટકાવ્યા.

'બલભદ્રે ધરામાં પડવાની ના પાડી, પણ તેઓ કેમ અટકયા'? એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે બલભદ્ર ભગવાન હતા. તે બલભદ્ર ભગવાન હતા, અથવા ભગવાનસહિત (ભગવાનના આવેશવાળા) હતા.

'બલભદ્રે પણ તેમને અટકાવ્યા શા માટે'? એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે 'શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જાણનાર' હતા; ભગવાન કાલિયનું દમન કરશે, એવો ભગવાનનો પ્રભાવ તે જાણતા હતા.

'ભગવાને એ પ્રમાણે સર્વ ગોકુલના વાસીઓને વ્યગ્ર બનાવ્યા; તેવું કરવું એ સર્વસમર્થ ભગવાનમાટે યોગ્ય ન હતું' એવી શંકા થાય, તેથી તેનું સમાધાન કરવા ભગવાને એવી રીતે (ગોકુલવાસીઓની) પરીક્ષા કરી તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

इत्थं स्वगोकुलमनन्यपतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ॥
आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्तमानः स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरंगबंधात् ॥२३॥

આવી રીતે પોતાના ગોકુલને અન્યપતિવિનાનું, અને પોતાના કારણથી સ્ત્રીકુમારસહિત બહુ દુઃખી જોઈને, મનુષ્યની સ્થિતિને અનુસરતા ભગવાન મુહૂર્ત રહી, સર્પના બંધનમાંથી નીકળ્યા. ૨૩.

પરીક્ષા કરવાનું કારણ 'પોતાનું ગોકુલ' શબ્દથી કહેલું છે. ગોકુલ પોતાનું હોવાથી તેની પરીક્ષા કરવી જ જોઈએ. જો એ પ્રમાણે પરીક્ષા કરવામાં ન આવે અને કરેલા કાર્યનું (નિરોધનું) પરિણામ તેમનામાં જોવામાં ન આવે, તો અત્યાર સુધીમાં કરેલો અને ભવિષ્યમાં કરવાનો છે તે બધો નિરોધ વ્યર્થ થાય. પરીક્ષાનું જે પરિણામ આવ્યું તે 'અન્યપતિવિનાનું'[1] શબ્દથી કહેલું છે. જેનો બીજો પતિ નથી તેવું ગોકુલ જણાયું. ભગવાનને સર્પથી વીંટાએલા જોઈ ગોકુલવાસીઓ બધા જડ થઈ રહ્યા, તેથી ગોકુલવાસીઓનો ભગવાનવિના બીજો કોઈ પતિ ન હતો એમ જણાવેલું છે; વળી સ્ત્રીઓ અને કુમારોસહિત ગોકુલને ભગવાને પોતાના માટે બહુ દુઃખી થએલું જોયું. અહીં સ્ત્રીઓ કહેલી છે, તે સાધારણ સ્ત્રીઓ (યશોદા સાથે આવેલી) છે. કુમારો એટલે ઘણાં નાનાં બાલકો. તે બધાંને ભગવાને દુઃખી જોયાં અને વિચારીને નિશ્ચય

---

[1] અહીં 'અનન્યપતિ' શબ્દ ગોપીઓ માટે જ યોજેલો છે, કારણ કે બીજાઓનું આગળ "સ્ત્રીકુમારસહિત બહુ દુઃખી" એમ જુદું નિરૂપણ કરેલું છે. (પ્ર)

કર્યો કે આ આવું જ છે (ગોકુલ અન્યપતિવિનાનું છે, એટલે ગોકુલ અનન્યપતિ છે).

‘ભગવાન પોતે સર્વજ્ઞ છે, તેમને પરીક્ષા કરવાનું શું કારણ?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન ‘મનુષ્યની સ્થિતિને અનુસરતા’ હતા. જેમ પોતામાં માનુષ્યભાવ રાખીને ગોકુલવાસીઓનો નિરોધ કરતા હતા, તેવી જ રીતે પોતાનો માનુષ્યભાવ રાખીને જ તેઓની પરીક્ષા પણ કરી. તેથી એક મુહૂર્તસુધી એ પ્રમાણે સર્પથી વીંટાએલા રહી, પછી સર્પના બંધનમાંથી બહાર નીકળ્યા. જેમ શેષ ઉપર શયન કરી નિદ્રા પૂરી થયે પાછી સૃષ્ટિ રચે છે તેમ એક મુહૂર્તસુધી તેના બંધનમાં રહી, પછી બંધનમાંથી નીકળ્યા એવો અર્થ છે.

ભગવાન સર્પના બંધનમાંથી બહાર નીકળતાં જે થયું તે આ શ્લોકમાં કહે છે:-

तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान् भुजंगः ॥
तस्थौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः ॥२४

તેમણે વધારેલા શરીરથી જેના શરીરમાં પીડા થએલી છે તેવો સર્પ (ભગવાનને) છોડી દઈ, કોપ કરી, પોતાની ફેણો ઉંચી કરી, નસ્કોરાના છિદ્રોમાંથી વિષવાળો વાયુ છોડતો, પેણાના જેવાં (લાલચોળ) સ્તબ્ધ નેત્રોવાળો અને જવાલાવાળાં મુખવાળો, હરિને નિહાળતો અને શ્વાસ મૂકતો ઉભો રહ્યો. ૨૪.

ભારત વિગેરે ગ્રંથોમાં અહીં બલભદ્ર ભગવાનની સ્તુતિ, પ્રબોધ વિગેરે કરે છે એમ લખેલું છે, તે બીજા કલ્પની વાત છે. ત્યાં અંશાવતાર હતો, અને માનુષ્યભાવ થએલો એમ કેટલાક કહે છે. ભગવાને લીલાથી જ એમ કરેલું, એમ બીજાઓ કહે છે. વસ્તુતઃ જેની પાસે જ્યાં જે પ્રમાણે (કાર્ય) ભગવાન કરાવે છે તે ત્યાં તેવી રીતે કરે છે એવી વ્યવસ્થા છે.

પ્રથમ (જ્યારે સર્પે ભરડો લીધો હતો ત્યારે) ભગવાન સૂક્ષ્મ રહ્યા હતા. પછી ભગવાન પુષ્ટ થયા એટલે બધા બંધો પોતાની મેળે જ તૂટેલા હોય તેવા થતા ગયા; એમ ‘તેમણે વધારેલા શરીરથી જેના શરીરમાં પીડા થએલી છે’ એ શબ્દોથી કહેલું છે. તે ભગવાને શરીર વધારવા માંડ્યું તે કારણથી પીડા થએલી છે જેના શરીરમાં તેવા સર્પે તરત જ ભગવાનને છોડી દીધા; ભરડો કાઢી નાખ્યો, પછી પોતાની ફેણો ઉંચી કરી, કોપ કરી તે સર્પ યુદ્ધમાટે (તૈયાર થઈ) ઉભો. તેણે કોપ કર્યો કારણ કે ક્રોધ કરવાથી બલ અધિક થાય છે. યુદ્ધમાટે ઉભો ત્યારે પણ શ્વાસથી વિષવાળો વાયુ છોડતો ઉભો. વળી (તે સમયે) તે ‘નસ્કોરાના છિદ્રોમાં વિષવાળો, પેણાના જેવાં (લાલચોળ) સ્તબ્ધ નેત્રોવાળો, અને જવાલાવાળાં મુખવાળો હતો. સર્પને ઉપર (માથામાં) પાંચ છિદ્રો હોય છે; બે નસ્કોરાં, બે આંખો (અથવા કાનો, કારણ કે તેને આંખ એ જ કાન છે, જુઓ પાછળ શ્લો. ૮) અને મુખ. ઉપરના વર્ણનથી એ પાંચે છિદ્રોનાં ત્રણે સ્થાનોમાં એ ઘોર (ભયંકર) હતો એમ કહેલું છે. તેમાં પહેલાં તેના નસ્કોરાનાં છિદ્રોમાં વિષ હતું. અગ્નિથી તપેલા પેણા (તાવડા) જેવી (લાલચોળ) તેની આંખો હતી, અને જવાલાવાળું તેનું મુખ હતું. તેનાં છિદ્રો એવાં (વિષને લીધે અગ્નિથી તપેલા જેવાં) હોવા છતાં, તે હરિને જોતો ઉભો રહેલો, તેથી ભગવાનની સંનિધિને લીધે તે પોતે પણ બળ્યો નહિ, (નહિ તો તે પોતે જ બળી જાત), પણ ભગવાનની સન્મુખ ઉભો રહ્યો.

તે સમયે ભગવાને જે કર્યું તે હવે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम्॥
क्रीडन्नमुं परिसंसार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः॥२५॥

બે શિખાવાળી જીભથી મોઢાના બંને ખુણાઓ વારંવાર ચાટતા, અતિકરાલ વિષરૂપી અગ્નિ જેની આંખમાં છે તેવા, તે સર્પની આસપાસ ગરુડની પેઠે રમણ કરતા ભગવાન ફર્યા; તે પણ અવસરની રાહ જોતો ભમ્યો (ફર્યો). ૨૫.

બે શિખાઓવાળી જીભથી એક સાથે જ મોઢાના બંને ખુણાઓ (છેડાઓ) વારંવાર ચાટતો તે પ્રસિદ્ધ કાલિય નાગ, જેની દૃષ્ટિમાં અતિ કરાલ વિષ એ જ અગ્નિ ભરેલો હતો તેવા સર્વ રીતે ક્રોધથી ભાન ભૂલેલા સર્પની આસપાસ રમતીઆળ ભગવાન રમતાં રમતાં જ તેની આસપાસ ફર્યા. ભગવાન એ રીતે નિર્ભય રહીને તેની આસપાસ ફર્યા, તેના કારણ તરીકે દૃષ્ટાંત કહે છે કે "ગરુડની પેઠે" ફર્યા; કારણ કે (સર્પ ગરુડનું ભક્ષ્ય છે અને) પોતાના ભક્ષ્યથી કોઈને કાંઈ ભય હોતો જ નથી. દુષ્ટો તો ભગવાને દાહ કરવા યોગ્ય જ છે, (તેથી કાલિય દુષ્ટ હોવાથી જેમ અગ્નિ કાષ્ઠનો દાહ કરે છે તેમ ભગવાને તેનો દાહ કરવા યોગ્ય છે) અગ્નિને કાષ્ઠથી કાંઈ પણ ભય હોતો જ નથી. (તેથી ભગવાનને સર્પનો જરાપણ ભય ન હતો); તેથી તે (સર્પ) જ[1] ભગવાનથી ભય પામ્યો. તેથી યુદ્ધ માટે લાગ શોધતો અવસરની રાહ જોતો ફર્યો; એટલે ઘણી રીતે પ્રદક્ષિણા કરી.

તે સમયે ભગવાને તેનો નિગ્રહ કરી તેના ઉપર નૃત્ય કર્યું એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरःस्वधिरूढ आद्यः॥
तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोखिलकलादिगुरुर्ननर्त ॥ २६ ॥

એવી રીતે પરિભ્રમણથી (ફરવાથી) જેનું બલ નાશ થયું છે, અને જેના અંસો (ખભાઓ, ફેણની બાજુઓ) ઉંચા છે તેવા (સર્પને) નમાવી, તેનાં પહોળાં માથાંપર આદ્ય (ભગવાન) ચઢ્યા (અને) તેનાં માથાંપરનાં રત્નોના સમૂહના સ્પર્શથી બહુ જ લાલ ચરણારવિંદવાળા સર્વ કલાઓના આદિ ગુરુએ નૃત્ય કર્યું. ૨૬.

'દુષ્ટે નૃત્ય કેમ કરાવ્યું (કરવા દીધું)?' એવી શંકા થાય, તેથી "પરિભ્રમણથી જેનું બલ નાશ થયું છે" તેવો તે હતો એમ કહેલું છે. સર્પ પરિભ્રમણ કરે (ચક્કર ચક્કર ફરે) ત્યારે તેને પીડા થાય છે, તેથી તેણે બહુ રીતે પરિભ્રમણ કર્યું એટલે બલરહિત હોય તેવો થઈ ગયો. 'જેના અંસો ઉંચા છે' તેવો રહ્યો. તેને નમાવી એટલે તેના જે ખભાઓ ઉંચા રહેલા તેમને નીચા કરી, બે ઉપર પોતાના બે ચરણો રાખી, બીજા બેને બે શ્રીહસ્તથી પકડી નીચા નમાવી, તેનાં પહોળાં માથાંઓ ઉપર ભગવાન ચઢ્યા.

---

[1] ભગવાન્ સર્પની આસપાસ ફર્યા. એ આ શ્લોકનો અર્થ છે. ભગવાનને સર્પનો ભય ન હતો, એમ દર્શાવવા ગરુડનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે, તે જ હકીકત 'ભગવાનને સર્પનો ભય ન હતો તે) દૃઢ કરવા માટે જ સર્પનું ભ્રમણ પણ કહેલ છે. મૂલ શ્લોકમાં 'अपि' શબ્દ છે, તે સર્પનું ભ્રમણ ગૌણ છે એમ દર્શાવવા યોજેલ છે. સુબોધિનીમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ તે (સર્પ) જ ભય પામ્યો એમ કહે છે, તે પણ એમ જ સૂચવવા કહેલ છે. (લે)

'આ સર્પ તો અમંગલ છે, તેના ઉપર ભગવાન કેમ ચઢ્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન 'આદ્ય' છે. તે સર્વના કર્તા છે; સર્વના આદ્ય (મૂલ) છે, તેથી તે સર્પના પણ પિતા થાય; તેથી તેના ઉપર ચઢ્યા. અથવા ભગવાન શેષ ઉપર શયન કરનાર છે એટલે તે તો સદા સર્પ ઉપર જ ચઢીને રહે છે, તેથી સર્પ ઉપર ચઢવાનો તેમને અભ્યાસ હોવાથી તેના ઉપર ચઢી ગયા. તેના માથામાં જે રત્નો હતાં તેમના સમૂહના સ્પર્શથી બહુ જ લાલ થયું છે ચરણકમલ જેમનું તેવા ભગવાન થયા; એટલે (રત્નોના સમૂહથી) જેમના ચરણકમલને (સર્પે) પૂજેલું છે તેવા થયા. તેથી સર્પથી સંતોષ પામી તેનાં પહોળાં માથાંઓ ઉપર તેમણે નૃત્ય કર્યું.

'સર્પના વિષમ (એકસરખાં રહેલાં નહિ તેવાં, ઊંચાંનીચાં) માથાંઓ ઉપર ભગવાને કેવી રીતે નૃત્ય કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે 'સર્વ કલાઓના આદિ ગુરુ' છે. સર્વ કલાઓના પહેલા ગુરુ ભગવાન છે. જેટલી કલા અને જેટલું કૌશલ્ય લોકમાં છે તે બધાં ભગવાને જ કરેલાં છે, અને ભગવાને જ તે બધાંનો બીજાને ઉપદેશ કરેલો છે. લોકો (ઊંચે) દોરડા ઉપર પાદુકાસહિત નાચતા દેખાય છે, તો પછી સર્પનાં સ્થૂલ ઘણાં માથાં ઉપર ભગવાન (સર્વ કલાઓના ગુરુ) નૃત્ય કરે, તેમાં શું આશ્ચર્ય?

'ગીત અને વાજીંત્રો નૃત્યનાં અંગ છે, તે ન હોય તો નૃત્ય સારું ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ શ્લોક કહે છેઃ-

तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगंधर्वसिद्धमुनिचारणदेववध्वः ॥
प्रीत्या मृदंगपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः ॥ २७ ॥

તેમને નૃત્ય કરવાને તૈયાર થએલા જોઈને તે સમયે ગંધર્વ, સિદ્ધ, મુનિ, ચારણ અને દેવવધૂઓ પ્રીતિથી મૃદંગ, પણવ, આનક, વાજીંત્રો, ગીતો, પુષ્પોની ભેટો અને સ્તુતિઓથી તેમની સેવા કરવા એકાએક હાજર થયા. ૨૭.

સર્વ સ્થલે દેવો ભગવાનનાં દર્શન કરતા જ ઉભા હોય છે. અહીં પણ (તેઓ દર્શન કરતા હતા અને) લૌકિક પુરુષો (કાલિયના ધરામાં જઈ) ભગવાનની સેવા કરી શકે તેવું તેમનામાં સામર્થ્ય નથી એમ જાણી, તેઓએ પોતે જ ભગવાનની સેવા કરી, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. ભગવાન નૃત્ય કરવાને તૈયાર થએલા છે એમ જોઈને, તે સમયે તેમના (ભગવાનના સેવકો) જે ગંધર્વો વિગેરે હતા તેઓ પ્રીતિથી પોતાની સેવાની જરુર છે, એમ જોઈને મૃદંગ, પણવ, આનક (વિગેરે) વાજીંત્રો, ગીતો, પુષ્પોની ભેટો એટલે પુષ્પવૃષ્ટિઓ અને સ્તોત્રોસહિત એકાએક તરત જ સેવા કરવા હાજર થયા. નૃત્યમાં આરંભમાં નાંદી (દેવની સ્તુતિ) થાય છે, તેમાં દેવતાની સ્તુતિ અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવી જોઈએ અને પછી વાજીંત્રો વાગે અને સંગીત ગવાય. તેથી અહીં પણ પ્રથમ વાજીંત્રો અને ગીતથી આરંભ કરી, નાંદી પ્રકટ કરવામાટે પુષ્પોની વૃષ્ટિ પણ કરી, અને દેવોના પણ અધિદેવ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. અહીં ક્રમની અપેક્ષા (જરુર) નથી, એ જણાવવા 'એકાએક' તરત જ સેવામાટે હાજર થયા એમ જણાવેલું છે.

ગંધર્વો ગાયન કરનારાઓ, સિદ્ધો પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરનારા, મુનિઓ સ્તોત્રો

કરનારા, ચારણો વાજીંત્રો વગાડનારા, અને દેવવધૂઓ એટલે અપ્સરાઓ સાથે નૃત્યં કરનારીઓ (હતી). (એ પ્રમાણે તે દરેક પોતપોતાનું કાર્ય કરી ભગવાનની સેવા કરવા હાજર થયાં). નાટકમાં કોઈવાર બેનું અને કોઈવાર ઘણાઓનું નૃત્ય (સાથે) થાય છે, (તે પ્રમાણે નૃત્ય કરવા અપ્સરાઓ હાજર થઈ), એ રીતે તેઓ આ કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ.

એ પ્રમાણે નૃત્ય કરતાં જે થયું, તે[૧] આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

यद्यच्छिरो न नमतेङ्ग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द खलदंडधरोंघ्रिपातैः ॥
क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोसृङ् नस्तो वमन् परमकश्मलमाप नागः॥२८॥

હે વહાલા! સેંકડો મુખ્ય માથાંવાળા (સર્પનું) જે જે માથું નમતું નહિ તેને તેને ખલોને દંડ દેનારે ચરણની લાતોથી કચર્યું. ક્ષીણપ્રાણબલવાળા ભ્રમણ કરતા તે(સર્પ)નું લોહી ઘણું થયું, તે લોહી મુખથી અને નાકથી ઑકતો નાગ બહુ વ્યથા પામ્યો. ૨૮.

કાલિયનું જે જે માથું નમતું નહિ તેને જ નમાવતાં તેનું દમન[૨] કર્યું એવો સંબંધ છે. શત એટલે સેંકડો અથવા અનેક પ્રધાન (મુખ્ય) માથાંઓ છે જેનાં તેવો (તે કાલિય હતો). તેનાં સર્વે માથાંઓ મુખ્ય હતાં, તેથી એક માથાને નમાવવાથી બીજાં નમતાં નહિ; તેથી ભગવાને દરેકને નમાવ્યાં. 'વહાલા'એ સંબોધન સ્નેહથી કરેલું છે.

પ્રારંભમાં જ્યાંસુધી અમુક માથું નમ્યું નથી, એમ ભગવાનને લાગે ત્યાંસુધી બીજે સ્થલે રહીને જ તેને ચરણની લાતો મારતા, એટલે નૃત્યની અમુક ગતિ(ગતો) પ્રમાણે તાલ સમાપ્ત થવાનો થાય તે સ્થલે (સમયે) તે જ ઊંચાં રહેલાં માથાંપર ભગવાન ચરણથી લાત મારતા. પછી ચરણની લાત વાગવાના ડરથી તે માથું નીચું જ રહેતું. વળી ભગવાન તેને લાત મારતા એટલું જ નહિ, પણ તેને કચરતા. તે(માથા)ના ઉપરની ચામડી જતી રહે તેમ ચરણથી તેને ઘસતા પણ ખરા. આ પ્રમાણે ઉપરની ચામડી જવાથી બીજી લાત વાગે, ત્યારે તેને વધારે પીડા થાય તે માટે એ પ્રમાણે ઘસતા.

'ક્લેશવિના કર્મ કરનાર ભગવાને એમ કેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે

---

૧. તે એટલે દમન, અહીંથી બે શ્લોકમાં કહેલું છે, તેથી 'બે શ્લોકથી' શબ્દો અહીં અધ્યાહાર છે, આ અધ્યાયનો અર્થ જણાવવા આ અધ્યાયના આરંભમાં જે કારિકાઓ કહેલી છે તેમાં ભગવાને લીલા કરતાં કાલિયનું દમન કર્યું એમ કહેલું છે; તેથી આ શ્લોકમાં જે મર્દન (કચરવાનું ઘસવાનું) કહેલું છે તે દમનનો એક પ્રકાર જ છે એવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે, તેથી એ બે પૈકી આ પહેલા શ્લોકમાં દમનના પ્રકારનું વિવરણ કરેલું છે; એટલે દમનનો પ્રકાર કહેલો છે અને બીજા એટલે આવતા ૨૯મા શ્લોકમાં દમન કહેલું છે. બંને શ્લોકોના મહાવાક્યનો અર્થ પ્રકારસહિત દમન છે. (લે)

૨ આનો અન્વય નીચે પ્રમાણે છે. 'જે જે માથું નમતું નહિ તેને તેને નમાવતાં દમન કર્યું (શ્લો ૨૯). તેનો પ્રકાર એવો છે કે ચરણની લાતોથી કચર્યું. પછી તેનું લોહી ઘણું વધ્યું, તે લોહી મોઢેથી અને નાકથી ઑકતો નાગ બહુ વ્યથા પામ્યો, પછી આંખોથી વિષ કાઢતાં તે નાગનાં માથાંઓ પૈકી જે જે માથું ઊચું થતું તે તે માથાને ભગવાન નમાવતા, એ રીતે ભગવાને તેનું દમન કર્યું. પ્રહાર અને નમાવવું એટલે મર્દન કરવું. જે જે ન નમે તેને નમાવવું અને પછી જે ઊંચું થાય તેને ફરી નમાવવું, (એવી રીતે તેનું દમન કરેલું છે). (લે).

કે ભગવાન 'ખલોને દંડ દેનાર' છે. ખલોને (પાંસરા કરવાનો) દંડ તે ધારણ કરે છે, તેથી તેને દંડ આપવા ભગવાને એમ કર્યું એવો અર્થ છે. પછી નાગનું પ્રાણબલ ક્ષીણ થતાં (ઓછું થતાં) અને તેને મૂર્છા થતાં તેનું લોહી ઘણું થયું. તે બધું લોહી તેના શરીરમાં રહી શક્યું નહિ, તેથી તે મુખથી અને નાસિકાથી એટલે નાકથી લોહી ઓકતો ઓકતો તે નાગ મૂર્છા પામ્યો, અથવા બહુ વ્યથા પામ્યો. તે નાગજાતિનો હોવાથી ભાગ્યો નહિ, કારણ કે નાગો ઘણા શૂરા હોય છે. 'ક્ષીણપ્રાણબળવાળાનું લોહી ઘણું થયું' એ જુદું વાક્ય છે, તે સંઘાત સંબંધમાં અથવા દેહના સંબંધમાં કહેલું છે; પણ બીજું (બાકીનું) જીવના સંબંધમાં કહેલું છે.

ગયા* શ્લોકમાં આધિભૌતિક[1] અને આધ્યાત્મિક[2](સર્પ)ને દંડ (સજા) કર્યો તે કહ્યું; આ શ્લોકમાં આધિદૈવિકને[3] દંડ કર્યો તે કહે છે:–

तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरस्सु यद्यत्समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः ॥
नृत्यन्पदानुनमयन् दमयांबभूव पुष्पैः सुपूजित इवेह पुमान् पुराणः ॥२९॥

આંખોથી ઝેર ફેંકતા, નિઃશ્વાસ નાખતા અને રોષથી ઊંચાં (થતાં) તે(સર્પ)નાં માથાંઓમાંથી જે જે માથું ઊંચું થતું તેને તે સમયે પુષ્પોથી સારીરીતે પૂજાએલા હોય નહિ તેવા પુરાણ પુરુષે નૃત્ય કરતા (પોતાના) ચરણથી સન્મુખ કરાવી નમાવતાં (તેનું) દમન કર્યું. ૨૯.

નાસિકા અને મુખ બેમાંથી તો ઘણું જ લોહી નીકળતું હતું, તે લોહીએ જ વિષ કાઢવાનો રસ્તો બંધ કર્યો, પણ ચક્ષુઓ તો મુખ્ય જ્ઞાનની ઇંદ્રિય હોવાથી[4] તે દ્વાર લોહીએ બંધ ન કર્યું, તેથી સર્પ ચક્ષુઓથી ઝેર ફેંકવા માંડ્યું. **તેવી રીતે આંખોથી ઝેર ફેંકતા તે સર્પનાં માથાંઓ પૈકી જે જે માથું ઊંચું થતું તે તે માથાને પોતાના ચરણથી નમાવતાં ભગવાને તે સર્પનું દમન કર્યું.** કેટલાંક કાલિયનાં માથાંઓ આધિદૈવિક ભાવ પામેલાં પણ હતાં.[5] (તેથી તે ઊંચાં થતાં હતાં) અથવા તે જ માથાંઓ (જેને ભગવાને ચરણના પ્રહારથી નીચાં નમાવેલાં તે જ) ફરી ઊંચાં થતાં. સર્પનું ઉપાસ્ય(જેની તે પૂજા કરે તેવું)રૂપ ઝેર છે, તેને હવે તે આગળ કરવા મંડ્યો (એટલે ઝેર આંખોથી ફેંકવા મંડ્યો); તે પણ પછી ભગવાનને કાંઈ કરી શક્યું નહિ અને નિષ્ફલ થયું, ત્યારે હવે કાંઈ બીજો ઉપાય નથી એમ જાણી તેણે **નિઃશ્વાસ** (નિસાસા) કાઢવા **માંડ્યા.** તેવો દુબળો થએલો સર્પ પણ જો ભગવાન મારે તો **રોષથી** મરવામાટે ઊંચો **થવા મંડ્યો.** તેનું માથું 'સારી રીતે ઊંચું થતું' એ જણાવે છે કે તેમાં તેની (ઉપાસ્ય)

---

* (ગયા શ્લોકમાં એટલે શ્લો ૨૮ માં).

[1] મર્દન દેહને ક્લેશ (દુઃખ) કરનાર હોવાથી તેનાથી આધિભૌતિકને દંડ કર્યો. (લે).

[2] સર્પ 'મૂર્ચ્છા પામ્યો' એટલે તેની ઇંદ્રિયોના સામર્થ્યનો નાશ થયો, તે આધ્યાત્મિકને દંડ થયો. (લે)

[3] સર્પની ઉપાસ્યદેવતા વિષ હોવાથી, આ શ્લોકમાં વિષને નિષ્ફલ કર્યું એ આધિદૈવિકનો દંડ થયો. (લે)

[4] જ્ઞાનપ્રધાન ઇંદ્રિયમાં ઉપાસ્ય દેવતાને (વિષને) અટકાવનાર લોહી આવ્યું નહિ. (લે)

[5] વિષ માથામાં સદા રહેતું હોવાથી કેટલાંક માથાં વિષરૂપ (આધિદૈવિક ભાવ પ્રાપ્ત કરેલાં) જ હતાં. (લે)

દેવતાં રહેલી હતી. આવી રીતે આધિદૈવિક પણ ક્ષીણ (બલહીન) થઈ. મરણમાટે પાસે આવ્યો ત્યારે તેને સાક્ષાત્ મારવો એ યોગ્ય નહિ હોવાથી, ભગવાને પોતાના નૃત્ય કરતા **ચરણથી** નૃત્ય કરતાં કરતાં જ જે ચરણથી તે નૃત્ય કરતા હતા તે ચરણથી તેને શિખામણ દેતા હોય તેમ પોતાની **સન્મુખ રાખી** પોતાને નમન કરાવ્યું, અને એ રીતે તેનું **દમન** (ચરણ પાસે) કરાવ્યું[૧] અથવા પોતે જ[૨] (તેનું દમન) કર્યું.

'એ પ્રમાણે દમન કરતાં આધિદૈવિકનું[૩] અથવા ઉપાસ્ય[૪] ભગવાનનું અસ્વારસ્ય[૫] થાય તો મર્યાદાનો વિરોધ[૬] (ભંગ) થાય' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **"તે સમયે પુષ્પોથી સારી રીતે પૂજાએલા હોય નહિ તેવા"** ભગવાન થયા, 'इह' એટલે આ સમયે (તે અવસરે) ભગવાન પુષ્પોથી સારી રીતે પૂજાએલા હોય તેવા થયા. આધ્યાત્મિકને[૭] ભગવાને શિખામણ[૮] આપી સારા માર્ગે લીધો, તેથી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક બંનેને સંતોષ જ થયો; તેથી તે બંનેએ ભગવાનની પૂજા કરી. તેઓએ સારી રીતે અલૌકિક પ્રકારથી પોતાના દિવ્ય તેજોથી ભગવાનની પૂજા કરી એટલે તે તેજો પુષ્પો હોય નહિ તેવાં થઈ ગયાં. **'પુષ્પોથી સારી રીતે પૂજાએલા હોય નહિ તેવા'** એ શબ્દોથી આ પ્રમાણે કહેલું છે. બંનેએ (આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિકે) પૂજા કરી, તેમાં દરેકે પૂજા કરવાનું કારણ 'પુરુષ'[૯] શબ્દથી કહેલું છે. આધિદૈવિકે પૂજા કરી[૧૦] તેનું કારણ કહેલું છે.

---

૧. ભગવાનનો ચરણ દમન કરનાર છે. તેને તેમ કરવા પ્રેરનાર ભગવાન છે, તેથી ભગવાનથી પ્રેરાઈ ચરણે **દમન** કર્યું. (લે)

૨. ચરણરૂપ કરણ(સાધન)થી ભગવાને પોતે તેનું દમન કર્યું. (લે)

૩. **આધિદૈવિક** એટલે શેષ (પ્ર). વિષભાવ પામેલાં કાલિયનાં માથાં (લે).

૪. **ઉપાસ્ય** એટલે વિષ. (લે). ઉપાસ્યરૂપ ભગવાન. (પ્ર)

૫. **અસ્વારસ્ય** એટલે શોભાની હાનિ. સર્પના માથાંપર મણિ હોવાથી (તેનું મર્દન થઈ લોહી નીકળતાં) તે લાલ રત્ન જેવાં થયાં અને તેથી શોભા થઈ, અને વિષ નીકળ્યું તે પણ પોતાના તેજથી નીલ-(કાળા)મણિ જેવું થઈ રહેવાથી તેનાથી પણ શોભા થઈ. આ પ્રમાણે શોભા થઈ તે જ(ભગવાનની) પૂજા થઈ. (લે) અહીં શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ સુબોધિનીમાં 'અસ્વારસ્ય'ને બદલે 'અસ્વાસ્થ્ય' (અસ્વસ્થપણું) પાઠ છે.

૬. આધિદૈવિકનો સત્કાર કરવો જોઈએ, એ મર્યાદા(નિયમ)નો ભંગ થાય. (પ્ર)

૭. **આધ્યાત્મિકને** એટલે વિષરૂપને. (પ્ર)

૮. આ સ્થલે (ભગવાન પ્રતિ) એમ ન કરવું જોઈએ, એવી ભગવાને શિખામણ આપી. (પ્ર)

૯. આધિદૈવિકના ઉપર ચઢી ભગવાન રહ્યા તેથી આધિદૈવિકે તેમની પૂજા કરવી જોઈએ, તેથી 'પુમાન્' (પુરુષ) શબ્દથી તેણે ભગવાનની પૂજા કરી તેનું કારણ કહેલું છે (પ્ર). અહીં 'પુમાન્' અને 'પુરાણઃ' એ બે શબ્દો મૂલમાં છે, તેથી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક બંનેએ ભગવાનની પૂજા કરી.

૧૦. સુબોધિનીમાં લખેલું છે કે "બંનેએ પૂજા કરી" તેમાં દરેકે પૂજા કરવાનું કારણ 'પુરુષ' શબ્દથી કહેલું છે. "આધિદૈવિકે પૂજા કરી" તેનું કારણ કહેલું છે, અહીં 'पुराण इति' શબ્દો રહી ગયા હોય તેમ જણાય છે. આધિદૈવિકે પૂજા કરી તેનું કારણ 'પુરાણ' શબ્દથી કહેલું છે એમ હોવું જોઈએ. દરેકે પૂજા કરી તેનું કારણ અનુક્રમે 'પુમાન્' અને 'પુરાણ' શબ્દથી કહેલું છે એવો અર્થ થાય. 'આધિદૈવિક કોઈની પૂજા શામાટે કરે?' એવી શંકા થાય, તે માટે આગળ 'પુરાણ' ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, એ કારણ-સહિત જણાવેલું છે. તેથી એ પ્રમાણે 'पुराण इति' શબ્દો રહી ગયા હશે, એવી માન્યતા વધારે દૃઢ થાય છે. મૂલ હસ્તલિખિત પ્રતો વધારે જોવાથી કદાચ તે જણાય.

ત્રણે [1](આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક) પ્રાકૃત જેવાં જ છે; પરંતુ ‘પુરાણ’ તો ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે પુરુષોત્તમ (પુરાણ પુરુષ) વ્યાસ, કપિલ વિગેરે જે પૂજા કરવાયોગ્ય છે તે સર્વ રૂપોએ પણ ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે. ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા હોવાથી તેમણે સર્પને મૂર્છા થઈ ત્યાંસુધી નૃત્ય કરી તેને શિક્ષા કરી, પરંતુ ક્લેશવિના કર્મ કરનારા હોવાથી તેને મારી નાખ્યો નહિ.

એ પ્રમાણે થતાં ભગવાનના ચરણારવિંદના પ્રસાદથી તે સર્પને જ્ઞાન અને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયાં, એમ ૩૦મા શ્લોકમાં કહે છે:–

तच्चित्रतांडवविरुग्णफणातपत्रो रक्तं मुखैरुरु वमन् नृप भग्नगात्रः ॥
स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं मनसा जगाम ॥ ३० ॥

હે નૃપ ! તે વિચિત્ર તાંડવ નૃત્યથી જેનાં ફેણરૂપી છત્રો તદ્દન ભાંગી ગએલાં છે, તેવાં મુખોથી ઘણું લોહી ઑકતા અને ભાંગેલા ગાત્રોવાળા તેણે સ્થાવર તથા જંગમના ગુરુ, પુરાણ પુરુષ નારાયણનું સ્મરણ કર્યું અને મનથી તેમને શરણે ગયો. ૩૦.

તેને ‘અભિમાન હતું ત્યાંસુધી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તેને કેવી રીતે થઈ ?” એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે “**વિચિત્ર તાંડવથી તેનાં ફેણરૂપી છત્રો તદ્દન ભાંગી ગએલાં**” હતાં. તેનું અભિમાન સૂચવનાર તેની ફેણો જ હતી. રાજાને જેમ શ્વેત છત્ર હોય તેવી તેને તે ફેણો હતી, તેથી તે અભિમાન સૂચવનારી હતી; તે ફેણો ભગવાનના વિચિત્ર તાંડવ નૃત્યથી તદ્દન ભાંગી ગઈ.

નૃત્ય બે પ્રકારનું છે (૧) લાસ્ય (૨) તાંડવ. સ્ત્રીઓ નૃત્ય કરે તે લાસ્ય અને પુરુષો નૃત્ય કરે તે તાંડવ. તે બંને પ્રકારના નૃત્યોના પેટાભેદો સેંકડો છે. પ્રલયસમયે મહાદેવ જેવું નૃત્ય કરે છે તેવું, જેનામાં રસ છે તેવો પુરુષ વિચિત્ર તાંડવ નૃત્ય કરે છે. ભગવાને આવું નૃત્ય સર્પને શિક્ષા કરવા અહીં કર્યું; એ નૃત્યથી સર્પનાં ફેણારૂપી છત્રો તદ્દન ભાંગી ગયાં.

“શરીરના દોષ જ્યાંસુધી હોય ત્યાંસુધી આધ્યાત્મિકને અથવા ભૌતિકને જ્ઞાન અને ભક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?” એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે “મુખોથી ઘણું લોહી ઑકતો” હતો. તેના શરીરમાં પ્રવેશેલા દોષરૂપ લોહી હતું, તે લોહી તેણે ઑકીને કાઢી નાખ્યું, એટલે તેના શરીરની અંદરનો દોષ જતો રહ્યો; તે ‘ભાંગેલા ગાત્રોવાળો’ થયો એટલે તેના શરીરનો બહારનો દોષ પણ ગયો. એ પ્રમાણે (અંદરના તથા બહારના દોષો જવાથી) તે દોષરહિત થયો, એટલે તેને નારાયણનું સ્મરણ થયું; કારણ કે તે નારાયણ તેના(કાલિયના)સંબંધથી આધિદૈવિક શેષ ઉપર શયન કરે છે.

---

[1] પ્રકૃતિના પતિ પુરુષનો અભિભવ આધિદૈવિક પણ કરી શક્યો નહિ, તેથી તે પણ પ્રાકૃત જેવો જ છે. આધ્યાત્મિકે (વિષે) પોતાનું સામર્થ્ય શંકર પ્રત્યે જણાવી તેમને નીલકંઠ કરેલા, પણ અહીં પુરુષોત્તમ પાસે તે પણ પોતાનું કાંઈપણ સામર્થ્ય દર્શાવી શક્યો નહિ, તેથી તે પણ પ્રાકૃત જેવો છે. (લે) આધિભૌતિક તો પ્રાકૃત જ છે. એકાદશસ્કંધના બાવીશમા અધ્યાયના ત્રીશમા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણે પ્રાકૃત જેવા જ છે. (પ્ર)

તેથી આધિદૈવિક[1] (શેષે) તેના ઉપર ઉપકાર કરવાથી તેને નારાયણનું સ્મરણ થયું; અને તેના ઉપાસ્યે [જેની ઉપાસના (પૂજા) તે કરતો હતો તેણે] ઉપકાર કરવાથી 'આ (શ્રીકૃષ્ણ) તે જ નારાયણ છે' એમ તેણે જાણ્યું. તે વખતે તેને જ્ઞાન થયું કે 'હું દાસ છું.[2] અને આ ભગવાન આદ્ય (મૂલ) (પુરુષ) હોવાથી મારા સ્વામી છે,' અને એવું જ્ઞાન થવાથી મનથી તેમને જ શરણે તે ગયો. નારાયણ અંતઃકરણના સાક્ષી છે, તેથી મનથી જ 'આ મારું શરણ છે' એવી તેમની ભાવના કરવી જોઈએ. તે તેમને શરણે ગયો, કારણ કે શરણે ગએલો[3] પછી સેવા કરવાથી ભક્ત થાય છે. ત્યાર પછી (નારાયણને શરણે ગયા પછી) તેના ઉપર ભગવાને પ્રહાર કરેલો નથી એમ જાણવું.

બીજાથી તે એવો (ભગવાનને શરણે આવેલો) થયો, તેથી બીજાએ જ તેને છોડાવ્યો[4] એમ કહેવા, તેની સ્ત્રીઓ આવી એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

कृष्णस्य गर्भजगतोतिभरावसन्नं पार्ष्णिप्रहारपरिभग्नफणातपत्रम् ॥
दृष्ट्वाहिमाद्यमुपसेदुरमुष्य पत्न्य आर्ताः श्लथद्वसनभूषणकेशवंधाः ॥३१॥

જેમની અંદર જગત્ રહેલું છે તેવા શ્રીકૃષ્ણના ઘણા ભારથી પીડાએલા અને પગની લાતોથી જેનું ફેણરૂપી છત્ર તદ્દન ભાંગી ગએલું છે તેવા સર્પને જોઈને, દુઃખી થએલી અને જેમનાં વસ્ત્રો, ભૂપણ અને કેશના બંધો ઢીલા થએલા છે, તેવી તેની પત્નીઓ આદ્ય (ભગવાન) પાસે આવી. ૩૧.

તે (સ્ત્રીઓ) પતિવ્રતા નારીઓ હોવાથી પોતાના ધણીને જોવા આવી. તેઓ પતિવ્રતાઓ હોવાથી પોતાના પાતિવ્રત્ય ધર્મથી જ તેમને જ્ઞાન થયું. શ્રીકૃષ્ણના ભારથી

---

[1] ૧. ભલે જીવ દોષરહિત હોય તોપણ મોટાઓની કૃપાવિના તેને ભગવાનનું સ્મરણ થાય નહિ તેથી તેનાપર તેના આધિદૈવિક શેષે ઉપકાર કરી તેને નારાયણનું સ્મરણ કરાવ્યું એમ કહેલું છે. (પ્ર)

કાલિયના આધિદૈવિક માથાંઓ શેષરૂપ હતાં, તેમણે ભગવાનની પૂજા કરી એટલે શેષદ્વારા તેને નારાયણનું સ્મરણ થયું, કારણ કે નારાયણ શેષ ઉપર શયન કરે છે. (લે)

[2] ૨. ભગવાન પુરુષ છે, તેથી આધિદૈવિકે પૂજા કરવાયોગ્ય છે; નારાયણ છે તેથી ઉપાસ્યે પૂજા કરવાયોગ્ય છે; સ્થાવર જંગમના ગુરુ છે, તેથી પોતે તેમનો દાસ છે; પુરાણ છે તેથી સ્વામી છે, એવું જ્ઞાન તેને થયું. આવું જ્ઞાન ભક્તિ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ઉપયોગી છે. (લે)

[3] ૩. કાલિય પોતે પોતાની મેળે ભગવાનને શરણે ગયો ન હતો, પરંતુ તેના આધિદૈવિક અને ઉપાસ્યે પ્રેરણા કરવાથી ભગવાનને શરણે ગયો હતો, તેથી તેની સ્ત્રીઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાને તેને છોડ્યો, પણ માત્ર (બીજાની પ્રેરણાથી) શરણે જવાથી તે છૂટ્યો નહિ, જો તે પોતે પોતાની મેળે ભગવાનને શરણે ગયો હોત તો માત્ર શરણે જવાથી જ છૂટ્યો હોત. (લે)

[4] ૪. 'સર્પ મનથી ભગવાનને શરણે ગયો ત્યારે જ સર્વજ્ઞ ભગવાને તેને કેમ છોડી દીધો નહિ? એવી શંકા થાય, તેનો અહીં ઉત્તર આપેલો છે. સર્પ પોતાની મેળે ભગવાનને શરણે ગયો નથી, પણ બીજાએ એટલે તેના આધ્યાત્મિકે, અથવા તેના ઉપાસ્ય દેવતાએ અથવા સૌભરિ મુનિએ પ્રેરણા કરવાથી તે ભગવાનને શરણે ગયો. જો તે પોતે જ પોતાની મેળે ભગવાનને શરણે ગયો હોત તો ભગવાન તે જ સમયે તેને છોડી દેત; પણ આ તો આધ્યાત્મિકના બલથી શરણે ગયો, તેથી તેને છોડવામાં બીજાની પ્રાર્થનાની જરૂર હતી; કારણ કે 'જે મને જેવી રીતે પ્રપન્ન થાય તેઓને હું તે જ રીતે ભજું છું' (ગીતા. ૪-૧૧) એવી ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે. (પ્ર)

પીડાએલો અને પગની લાતોથી તદ્દન ભાંગી ગએલાં ફેણરૂપી છત્રવાળો તેમણે નાગને જોયો. એ પ્રમાણે પોતાના (દેહના) અને અભિમાનના દોષ જેના જતા રહેલાં છે તેવો તેને જોઈને, તેઓ તેની જ સ્ત્રીઓ (હોવાથી) દુઃખી થઈ ભગવાન પાસે આવી એવો સંબંધ છે.

'ભગવાન તો બાલક અને તે પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાથી તેમનો શું ભાર હોઈ શકે ? કારણ કે ભાર તો સ્થૂલ પદાર્થનો જ હોય.' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાનની **'અંદર જગત્ રહેલું'** છે. કોઈ એકલો આખા જગતનો ભાર સહન કરી શકે નહિ, (તેથી તેમના ભારથી તે પીડા પામ્યો).

'આનો જ (કાલિયનો જ) ભાઈ શેષ કેમ આખા જગતનો ભાર સહન કરે છે, (તો પછી આ કેમ સહન ન કરી શકે ?)' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **''તેનું ફેણરૂપી છત્ર તદ્દન ભાંગી ગએલું'** હતું. (ફેણ ભાંગી ગઈ પછી ભાર કોના ઉપર સહન કરે ?) વળી ભગવાન માત્ર ભારરૂપ હતા એટલું જ નહિ, પણ મારતા હતા.

'કાલિયની સ્ત્રીઓ બીજા (પોતાના પતિથી જુદા પુરુષ ભગવાન) પાસે ભગવાન જ્યાં હતા તે સ્થલે કેમ આવી ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન 'આદ્ય' છે. તેથી તે કાલિય સર્પના તેમજ તેની સ્ત્રીઓના પણ મૂલ છે. વળી આ બધી કાલિયની પત્નીઓ હતી; 'યજ્ઞનો સંયોગ થતાં અમારા પતિ (થાય છે)' એ વાક્ય પ્રમાણે, યજ્ઞનો સંયોગ થાય ત્યારે જ તે પત્નીઓ થાય; અને આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યજ્ઞ છે. પતિ(સર્પ)ને તેમનો (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો) સંયોગ થયો અને જો તેઓ (નાગપત્નીઓ) તેમના સંયોગ-વિનાની રહે, તો તેની (સર્પની) પત્નીઓ જ ન થાય, (તેથી ભગવાન પાસે આવવાનો તેઓનો ધર્મ જ હતો). વળી તે **દુઃખી થએલી** હતી; તેની પત્નીઓ હોવાથી જ તેઓ તેનું અર્ધ શરીર થાય, અને તેથી તેઓને પોતાને જ માર પડેલો હોય અને અડધી મરેલી હોય તેવી પોતાને જણાવે છે.

'એકને મારવામાં આવે તેથી બીજાને મારેલ હોય તેવી પીડા કેમ થાય ? 'પત્ની પતિનું અડધું અંગ છે' વિગેરે શાસ્ત્રમાં કહેલી વાતોમાં તો અલંકારિક ભાષા વાપરેલી હોય છે. (તેથી કાંઈ પતિને મારવામાં આવે તેથી પત્નીને પીડા ન થાય)' એવો પણ કોઈનો મત હોય તેથી તેવો મત ખોટો છે એમ દેખાડતાં જણાવે છે, કે જો એવો અધિકાર હોય (પત્નીમાં બરાબર પત્નીપણું હોય) તો એમ જ થાય. (પતિને પડેલા મારથી પત્નીને પીડા થાય જ); તેથી નાગની પત્નીઓને માર પડેલો હોય તેવાં ચિહ્નો જણાવે છે કે **'જેમનાં વસ્ત્રો, ભૂષણ અને કેશના બંધો ઢીલા થએલા'** હતા. (માર પડવાથી દુબળી થવાથી વસ્ત્રો, ભૂષણ વિગેરે મોટાં પડતાં ઢીલાં થઈ ગયાં હતાં.) એ પ્રમાણે પહેરેલાં વસ્ત્રો, મધ્યમાં પહેરેલાં ભૂષણ અને ઉપર માથાના કેશના બંધો, જે શરીરને અડીને રહેલ તે છૂટાં પડચાં (ઢીલાં થયાં), તે માર પડચાવિના સંભવે નહિ. તેમાં પણ તે માનવાળી[1] નાગપત્નીઓને મારવિના તેવું ન જ સંભવે.

---

[1] માનવાળી એટલે પતિવ્રતપણાંનાં અભિમાનથી શરીરમાં જેને અભિમાન છે તેવી. આવી સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રો, ભૂષણ તથા કેશના બંધ સ્વભાવપણાથી ઢીલા ન જ હોય. (લે)

ધણીને (કાલિયને) ભગવાન છોડી દે અને તે માટે ભગવાનની તેના ઉપર દયા થાય તે માટે, ધણી બાલક છે એમ જણાવતી ધણીરૂપ* બાલકોને આગળ કરીને, એટલે ધણીએ પોતાને આપેલું પોતાનું સર્વસ્વ ભેટ તરીકે નિવેદન કરીને, પોતે પણ ભૂમિ ઉપર કાયા રાખીને એટલે ભગવાનને આત્મનિવેદન કરતી હોય નહિ તેવી રીતે નમસ્કાર કરીને, ભગવાનની તેઓએ સ્તુતિ કરી એમ ૩૨મા શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तास्तं विपन्नमनसोथ पुरस्कृतार्भाः कायं निधाय भुवि भूतपतिं प्रणेमुः ॥
साध्व्यः कृतांजलिपुटाः शमलस्य भर्तुर्मोक्षेप्सवः शरणदं शरणं प्रपन्नाः॥३२

દુઃખી મનવાળી તે સાધ્વીઓએ બાલકોને આગળ કરીને, ભૂમિપર કાયા રાખીને તે ભૂતોના પતિને પ્રણામ કર્યા અને (બે) હાથ જોડીને, પાપ અને અપરાધમાંથી ધણીની મુક્તિ ઇચ્છતી(તેઓ) શરણ આપનાર(ભગવાન)ને શરણ ગઈ. ૩૨.

તેઓએ પોતાની કાયા ભૂમિ ઉપર રાખેલી તે ભૂમિ (૧) જલમાંથી જ બહાર નીકળેલી આધિદૈવિક ભૂમિ હતી; અથવા (૨) શ્રીયમુનાજીના તીર ઉપરની ભૂમિ ઉપર તેઓએ કાયા રાખેલી; અથવા (૩) ભગવાન ધરાની અંદર (નીચે)ની ભૂમિ[1] ઉપર પધારેલા તે ભૂમિ ઉપર તેઓએ પોતાની કાયા રાખીને એ પ્રમાણે નમસ્કાર કરેલા.

'તેઓ આવી કે તરત કેમ તેમણે ભગવાનની પ્રાર્થના ન કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તેઓ **'દુઃખી મનવાળી'** હતી. દુઃખ પામેલું છે મન જેઓનું એવી દુઃખી મનવાળી હતી, કારણ કે તેમનો ધણી અપરાધી હોવાથી ભગવાન તેને છોડશે એવો વિશ્વાસ તેમને રહ્યો ન હતો. તેથી એ પ્રકારે (આવતાં તરત જ) પ્રાર્થના ન કરતાં તેઓએ અથ એટલે જુદા(આ શ્લોકમાં કહેલા) પ્રકારથી પ્રાર્થના કરી. જેઓએ પોતાના **'બાલકોને આગળ કર્યાં છે'** એવી તેઓ હતી. સંયુક્ત (સંયોગવાળી) સામગ્રી[2] તો પહેલાં જ ગએલી છે. તેથી ભૂમિ ઉપર કાયા રાખીને તેઓએ પ્રાર્થના કરી.

---

* 'પોતે જ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પતિ જ પત્નીમાં બાલકરૂપે અવતરે છે. તેથી બાલકને **ધણીરૂપ** કહેલ છે.

[1] આ ધરાની નીચેની ભૂમિ જાણવી. તે સ્ત્રીઓની એવી દુઃખી અવસ્થા જોઈ કૃપાલુ ભગવાને તેઓની લાજ રાખવા કાલિય સાથે કાંઈક નીચે (ધરાની જમીન ઉપર) પ્રવેશ કર્યો એવો અર્થ છે, તે અર્થ 'અથ' શબ્દથી સૂચવેલો છે. (પ્ર) અહીં ત્રણ ભૂમિ કહેલી છે. (૧) જલમાંથી બહાર નીકળેલી આધિદૈવિક ભૂમિ. ભૂમિ જલમાંથી બહાર નીકળી તેવું મૂલગ્રંથમાં નહિ હોવાથી બીજો પક્ષ (૨) તીર ઉપરની ભૂમિ કહી; ત્યાં નંદ વિગેરે હતા તેથી તે ભૂમિ ઉપર તેઓ જઈ પોતાની કાયા ભૂમિ ઉપર રાખી પ્રાર્થના કરે તે સંભવતું નથી; તેથી ત્રીજો પક્ષ (૩) ધરાની નીચેની ભૂમિ કહેલી છે. (લે)

[2] **સંયુક્ત સામગ્રી** એટલે વન વિગેરે સામગ્રી છપાએલ છે. તે હસ્તલિખિત પ્રતો જોતાં ભૂલ હોવાનું જણાયું છે. આ સંયુક્ત સામગ્રી પહેલાં જ પહોંચી ગએલી એમ શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહેલું છે, જ્યારે વસ્ત્ર વિગેરે સામગ્રી હજીસુધી ભગવાન પાસે પહોંચેલી નથી. પરંતુ આગળ શ્લોક ૬૫માં પહોંચ્યાનું જણાવવામાં આવશે, તેથી **સંયુક્ત સામગ્રી**નો 'વસ્ત્ર વિગેરે સામગ્રી' એવો અર્થ પણ બરાબર જણાતો નથી. સંયુક્ત સામગ્રી એટલે તેઓ જેની સાથે જોડાએલાં તે કાલિય હોવો જોઈએ. કાલિય ભગવાન પાસે વહેલો જ જઈ ચૂક્યો હતો. તે નાગપત્નીઓ સાથે હોત તો ભૂમિ ઉપર કાયા ન રાખતાં તેઓ તેનો આધાર લઈ ભગવાનની સમીપ આવત એવા ભાવથી આ કર્યું હશે.

'આવી દશામાં તેઓ બીજા પુરુષ પાસે કેમ પડી (બીજા પુરુષને પ્રણામ કેમ કર્યાં) ?' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે ભગવાન ભૂતોના પતિ છે. ભૂત એટલે પ્રાણિમાત્રના ભગવાન સામાન્ય પતિ છે; ભૂતોના પતિ તેથી તેઓના પણ પતિ છે. એટલે તેમને પ્રણામ કરવાથી પોતાના પતિને જ પ્રણામ કર્યા છે; બીજા (પર) પુરુષને પ્રણામ કર્યા નથી.

'ત્યારે તો ભગવાને તેઓના ઉપર જ કૃપા કરવી જોઈએ (તેમના ધણી કાલિય ઉપર નહિ)' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે **'સાધ્વીઓ'** હતી. તેઓ પોતાના ધણીરૂપ ભગવાનની જ સેવા કરવા ઇચ્છતી હતી, બીજા પ્રકારથી ભગવાનની સેવા કરવા ઇચ્છતી ન હતી. તેથી **'બે હાથ જોડીને'** અંજલિ કરી દેવતારૂપ હોવાથી દિવ્યસ્ત્રીના રૂપવાળી તે સ્ત્રીઓ શમલ એટલે પાપ અને અપરાધમાંથી ધણીની મુક્તિ ઇચ્છતી ભગવાન **'શરણ આપનાર'** હોવાથી તેમને **'શરણ ગઈ'** સર્પ પણ ભગવાનને શરણ ગયો હતો. તેથી પણ ભગવાન તેને મારવાના તો ન હતા જ, પરંતુ તેનું સહજ (સાથે જન્મેલું, સ્વભાવરૂપ) તમોરૂપ (અજ્ઞાનરૂપ, તમોગુણરૂપ) પાપ અને તેણે કરેલો ભગવાનનો અપરાધ, એ બેમાંથી તે છુટે તેમ ન હતું; તેથી આ તેની સ્ત્રીઓએ તે બેમાંથી તેને છોડાવવા ઉદ્યોગ કર્યો.

दण्डानुमोदनं षड्भिर्नमनं दशभिस्तथा ॥ प्रार्थना पञ्चभिश्चेति त्रेधा स्तुतिरुदीर्यते ॥का. ९½॥

છ(શ્લોકો)થી દંડનું અનુમોદન અને દશથી નમન, પાંચથી પ્રાર્થના, એમ ત્રણ પ્રકારથી સ્તુતિ કહેવામાં આવે છે. કા. ૯½.

નાગપત્નીઓ ભગવાનની ૨૧ શ્લોકો(૩૩થી ૫૩)થી સ્તુતિ કરે છે, તેમાં પહેલા છ શ્લોકો (૩૩થી ૩૮)થી સર્પને ભગવાને જે દંડ કર્યો તેનું અનુમોદન કરે છે, એટલે તે યોગ્ય છે એમ જણાવે છે. ત્યાર પછીના દશ શ્લોકો(૩૯થી ૪૮)થી ભગવાનને નમન કરે છે, અને તે પછીના પાંચ શ્લોકો(૪૯થી ૫૩)થી ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. એ પ્રમાણે નાગપત્નીઓએ કરેલી ભગવાનની આ સ્તુતિ (૧) દંડનું અનુમોદન, (૨) નમન અને (૩) પ્રાર્થના, એમ ત્રણ પ્રકારની છે. (का. લે).

द्विविधस्यापि पापस्य सापराधस्य नाशिका ॥ भगवान् षड्गुणस्तासु दशधा पञ्चधा पतिः॥

અપરાધસહિત બે પ્રકારના પાપનો તે નાશ કરનારી છે. ભગવાન છ ગુણવાળા છે, તેમનામાં દશ રીતે (પ્રકટ થયા છે) અને ભગવાન પાંચ પ્રકારે તેમના પતિ છે. કા. ૧૦½.

નાગનું પાપ બે પ્રકારનું હતું (૧) સહજ (સ્વાભાવિક, જન્મ સાથે જ આવેલું.) (૨) દરરોજ તે કરતો તે તમોરૂપ અથવા અજ્ઞાનરૂપ–પ્રાણીઓને વિષથી હણતો તે); વળી તેણે ભગવાનનો અપરાધ પણ કર્યો (દંશ કર્યો અને ભરડો લીધો). તેથી તેનાં બે પ્રકારનાં પાપ અને તેણે કરેલ ભગવાનનો અપરાધ, એ ત્રણેનો નાશ કરનારી આ નાગપત્નીઓની સ્તુતિ ઉપર જણાવ્યું તેમ ત્રણ પ્રકારની છે. ભગવાનને છ (ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ) ગુણો છે, અને તેમનો અવતાર ખલોનો નિગ્રહ કરવા એટલે તેઓને દંડ આપવા માટે છે. તેથી ખલોને દંડ આપવો (શિક્ષા કરવી) એ ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન હોવાથી, દંડ કરનાર ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, અને તે છ ગુણવાળું હોવાથી છ શ્લોકોથી દંડનું અનુમોદન કરેલું છે. ભગવાન સદા દશલીલાવાળા છે (સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ ઊતિ, મન્વન્તર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ, અને આશ્રય. જુઓ શ્રીમદ્‌ભાગવત. ૨–૧૦–૧) અને દશલીલાવાળા ભગવાન નાગપત્નીઓના હૃદયમાં પ્રકટ થયા છે; તેથી તેઓ દશ શ્લોકોથી ભગવાનને નમન કરે છે.

ભગવાન પાંચ પ્રકારે પતિ છે. શ્રીભા. ૨-૪. ૨૦મા શ્લોકમાં ભગવાનને શ્રીના, યજ્ઞના, પ્રજાના, ધીના (બુદ્ધિના), લોકના અને ધરાના પતિ કહેલા છે. એ પ્રમાણે ભગવાન ૭ પ્રકારે પતિ થાય, પણ ધરાને લોક જ ગણી ભગવાનને પાંચ પ્રકારના પતિ અહીં કહેલા છે; ભગવાન પાંચ પ્રકારના પતિ હોવાથી નાગપત્નીઓએ પાંચ શ્લોકોથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી છે. (का. ले).

બે પ્રકારનું પાપ એટલે કાલિયનું અને પોતાનું એટલે નાગપત્નીઓનું પાપ. (प्र) પતિ એટલે કાલિય (પાંચ પ્રકારે પતિ છે).(प्र).

॥ नागपत्न्य ऊचुः ॥ નાગપત્નીઓ કહે છે.

न्याय्यो हि दण्डः कृतकिल्बिषेस्मिंस्तवावतारः खलनिग्रहाय ॥
रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेर्धत्से दमं फलमेवानुशंसन् ॥३३॥

આ જેણે પાપ કરેલું છે (તેને કરેલો) દંડ ન્યાય્ય છે. શત્રુ અને પુત્રો ઉપર પણ તુલ્ય દૃષ્ટિ રાખનાર આપનો અવતાર ખલોના નિગ્રહ માટે છે. ફલ(આપવા)નો જ નિશ્ચય કરીને આપ દંડ આપો છો. ૩૩.

આ સ્તુતિના આરંભમાં ભગવાને કાલિયને જે શિક્ષા કરી છે તે દંડ છે એમ સ્વીકારી, નાગપત્નીઓ એ દંડ ન્યાય્ય (ન્યાયપૂર્વક) છે; એમ 'દંડ ન્યાય્ય છે' એ શબ્દોથી કહે છે. આ નાગને આપે માર માર્યો, તે મારરૂપ દંડ ન્યાયથી વિરુદ્ધ નથી. ઈશ્વર ત્રણ પ્રકારના દંડ કરે છે. (૧) ન્યાય્ય એટલે ન્યાય પ્રમાણે જેટલો કરવો જોઈએ તેટલો, (૨) ન્યાય્યથી ઓછો, અને (૩) ન્યાય્યથી વધારે; ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો ન્યાય્યથી ઓછો દંડ કરે. મર્યાદા પ્રમાણે (મર્યાદા સાચવવા) ન્યાય્ય દંડ કરે. ઈશ્વર હોવાથી ન્યાય્યથી વધારે પણ દંડ કરે. આ પ્રમાણે ન્યાય્ય અથવા ઓછો કે વધારે દંડ કરવામાં મર્યાદા, ભગવાનની પ્રસન્નતા તથા ઈશ્વરપણું કારણરૂપ છે. તે પૈકી આ નાગને આપે જે **દંડ** કર્યો તે ન્યાય્ય છે, કારણ કે **આણે 'પાપ કરેલું'** છે. આણે ઘણાની હિંસા કરી છે, તેથી તેની હિંસા કરવામાં આવે તે પણ યોગ્ય જ છે.

'જો નાગે પાપ કર્યું હોય તો તેને દંડ કરનાર જમ છે, શ્રીકૃષ્ણે શા માટે દંડ કરવો જોઈએ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'આપનો અવતાર ખલોના નિગ્રહ માટે છે'**. ખલો (હરામખોરો) સદા દોષ (પાપ) કર્યા જ કરે છે અને ઘણું જીવનારા હોય છે. યમનો અધિકાર તો મરણ પછી જ ચાલે છે, (તેથી તેઓ જીવતા હોય ત્યાંસુધી યમ તેમને દંડ કરી શકતો નથી). ત્યાંસુધી એટલે તેઓ મરણ પામે ત્યાંસુધી, તેમની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે એટલે તેમને સજા કરવામાં ન આવે, તો સર્વનો નાશ જ થાય. (કારણ કે તેઓ નિરંકુશ રહી બધાને મારી નાખે), તેથી ખલોનો નિગ્રહ કરવા જ મધ્યે (ખલો જીવતા હોય તે સમયે) ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે.

'એમ હોય તો પણ આ કાલિય તો કશ્યપનો પુત્ર અને શેષનાગનો ભાઈ થાય, તેને દંડ કેમ કરાય?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'શત્રુ અને પુત્રો ઉપર પણ તુલ્ય દૃષ્ટિ રાખનાર'** છો. ખલોને દંડ કરવા અવતરેલા ભગવાન સંબંધની જરા પણ દરકાર રાખતા નથી. તેમને દંડ કરવા જ અવતાર લીધેલો હોવાથી શત્રુ અથવા પુત્રો એટલે પોતાના પુત્રો, એ બંનેના સંબંધમાં દંડની બાબતમાં સરખી જ દૃષ્ટિ રાખે છે.

(જેટલો દંડ શત્રુને કરે છે તેટલો જ પોતાના પુત્રોને પણ કરે છે). જો કોઈને ઓછો વધારે દંડ કરે તો પક્ષપાત થાય, (તેથી તેમ નહિ કરતાં બંનેના સંબંધમાં સરખી દૃષ્ટિ રાખે છે). અથવા અહીં 'શત્રુ' અને 'સુત' શબ્દોનો છઠ્ઠી વિભક્તિમાં પ્રયોગ કરેલો છે, તે છઠ્ઠી વિભક્તિ સાતમી વિભક્તિના અર્થમાં યોજેલી છે, તેથી શત્રુ ઉપર અને પોતાના પુત્રો ઉપર પણ ભગવાન સરખી જ (તુલ્ય) દૃષ્ટિ રાખે છે. વળી ભગવાન કોઈને પીડા કરવા માટે દંડ કરતા નથી. જો ભગવાન કોઈને પીડા કરવા માટે દંડ કરતા હોય તો તેમનું આત્મપણું જતું રહે. (ભગવાન સર્વના આત્મા છે, તેથી ભગવાન જો કોઈને પીડા કરવા માટે દંડ કરે તો તે પોતાને જ પીડા કરવા દંડ કર્યો ગણાય. કોઈ પોતાને જ પીડા કરે નહિ, છતાં જો ભગવાન કોઈને પીડા કરવા દંડ કરતા હોય તો તે તેના આત્મા કેવી રીતે ગણાય? તેથી જો પીડા કરવા દંડ કરતા હોય તો તેમનું આત્મપણું રહે નહિ) વળી તેમનું આદ્યપણું પણ રહે નહિ. (આદ્ય એટલે સર્વના મૂલ સર્વની ઉત્પત્તિ તેમનામાંથી જ થએલી છે. જેમને પીડા કરવા તે દંડ કરે તેમનું મૂલ તે કેમ ગણી શકાય? જેમ આત્મપણું ન રહે તેમ આદ્યપણું પણ ન રહે,) તેથી ભગવાન કોઈને પીડા કરવા દંડ કરતા નથી, પરંતુ પોતાના પુત્રો હોય તેમ ભવિષ્યમાં તેમને સારું ફલ જ પ્રાપ્ત થાય તેવા નિશ્ચયથી દંડ કરે છે; આ અર્થ 'ફલનો જ નિશ્ચય કરીને દંડ આપો છો' એ શબ્દોથી કહેલ છે. એ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં સારું ફલ આપવા માટે જ ભગવાન દંડ કરતા હોવાથી તેમણે નાગને દંડ કર્યો, તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે તેને ભવિષ્યમાં સારું ફલ પ્રાપ્ત થ.

એવી રીતે ભગવાને જે માર મારેલો તે દંડ હતો એમ અંગીકાર કરી[1] હવે આ શ્લોકમાં એમ કહે છે કે તે દંડ હતો જ નહિ, પણ અનુગ્રહ (કૃપા) જ છે:—

अनुग्रहोयं भवतः कृतोहिनो दण्डोसतां ते खलु कल्मषापहः ॥
यद् दन्दशूकत्वममुष्य देहिनः क्रोधोपि तेनुग्रह एव सम्मतः ॥३४॥

આ સર્પ ઉપર આપનો અનુગ્રહ છે; (કારણ કે) અસંતોને આપે (કરેલો) દંડ નિશ્ચય પાપનાશક છે, જે પાપને લીધે આ દેહીનું સર્પપણું થએલું; આપનો ક્રોધ પણ અનુગ્રહ જ સંતોએ માનેલો છે. ૩૪.

તમે આ (સર્પને માર્યો તે) **'સર્પ ઉપર અનુગ્રહ જ કર્યો છે'**. 'अहि'—સર્પ; તેનું નરજાતિ છઠ્ઠી વિભક્તિનું રૂપ अहेः થાય, છતાં તેની નાન્યતરજાતિનું છઠ્ઠી વિભક્તિનું એકવચનનું રૂપ 'अहिनः' લીધું છે. 'अहि' શબ્દ નરજાતિનો હોવા છતાં સર્પનું અહીં કાંઈ પુરુષાતન (ચાલ્યું) નથી એમ દર્શાવવા, તેનું નાન્યતરજાતિનું રૂપ अहिनः કરેલું છે. તેથી તે અનુગ્રહરૂપ છે.[2] અથવા 'अहिनो' શબ્દ 'अहीनो' શબ્દમાટે યોજેલો છે, अहीनो એટલે હીન

---

[1] ૧. ગયા શ્લોક(૩૩મા)માં અંગીકાર કરી, (તે દંડથી હવે સારું ફલ સર્પને પ્રાપ્ત થશે એવો નિશ્ચય કર્યો, એમ) કહેલું છે. 'કહેલું છે' એ શબ્દો અધ્યાહાર રાખેલા છે. (प्र)

[2] ૨. બીજાને જે દુઃખરૂપ જ હોવાથી દંડ ગણાય તેનું આ સર્પનું દમન તે હલકા દેહવાળો (જેને માટે નપુંસકલિંગ યોજેલ છે) હોવાથી તેને તો અનુગ્રહરૂપ જ છે (प्र) સર્પને વિષનો મદ હતો, પરંતુ તેનું વિષ અહીં નિરર્થક થયું છે એમ તેને માટે નાન્યતરજાતિનું રૂપ યોજી દર્શાવ્યું છે. તેથી આ દમનથી તે પોતાનું વિષ નિરર્થક જાણે અને તેનો મદ ન રાખે એ તેના ઉપર અનુગ્રહ જ થયો ગણાય.

નહિ; ઓછો નહિ તેવો; ઘણો જ. એ પ્રમાણે 'अहीनो' શબ્દ લેવાથી આ આપે ઘણો મોટો અનુગ્રહ કરેલો છે, દંડ કરેલો નથી, એવો અર્થ થાય છે.*

'મેં તો સર્પને માર્યો તેથી તેને દુઃખ થયું એ દુઃખ જેથી થયું તેને અનુગ્રહ કેમ કહેવાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'અસંતોને આપે કરેલો દંડ નિશ્ચય પાપનાશક'** છે. ભારતમાં; 'દંડ ભગવાન છે' એવો નિર્ણય કરેલો છે, દંડથી દુઃખ થાય છે અને તેથી તે કલેશરૂપ છે, છતાં તપ યજ્ઞ વિગેરે કલેશરૂપ હોવા છતાં પાપનાશક છે તેમ દંડ પણ કલેશરૂપ હોવા છતાં પાપનાશક છે, તેથી તેનાથી પાપનો નાશ થતો હોવાથી તે આપનો **અનુગ્રહ** જ છે.

'પાપ તો દરરોજ થયા જ કરે છે, જેમ દરરોજ રાત્રે અંધકાર થાય છે તેમ દરરોજ પાપ થયા કરે છે, અંધકાર મટાડવા જેમ દીવો કરીએ છીએ તેમ પાપ મટાડવા, દંડ સહન કરવો એ નિરર્થક છે, યોગ્ય નથી; કારણ કે જેમ દીવો જતાં અંધકારના કારણભુત રાત્રિ હોય ત્યાંસુધી અંધકાર પાછો દેખાય છે તેમ દંડ સહન કર્યા પછી પણ પાપ તો દરરોજ થયા કરવાનું. દરેક પ્રાણી પોતાનું દુઃખ મટાડવા આડાઅવળા ઉપાયો કરી પાપ કરે છે, તે પાપમાંથી છૂટવા દંડ સહન કરવાની આવશ્યકતા હોય તો જે દુઃખમાંથી છૂટવા એ પાપ કરેલું તે દુઃખ પાપમાંથી છૂટવા સહન કરવા પડતા દંડથી તો ઓછું હોય છે. તેથી જો પાપમાંથી છૂટવા દંડ સહન કરવાની આવશ્યકતા હોત તો કોઈપણ પ્રાણી દુઃખમાંથી છૂટવા પાપ કરત જ નહિ, તેથી પાપમાંથી છૂટવા દંડ સહન કરવો એ યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે **જે પાપને લીધે આ દેહીનું સર્પપણું થએલું'** તે પાપનો નાશ કરનાર આપે કરેલ દંડ છે. પહેલાં આ જીવ અસત્ 'દુષ્ટ' હતો એમ કહેલું છે. પાપથી તે અસત્ થએલો, તે જતું રહે તો તે અસત્ મટી સત્ થાય જ એ દેખીતું જ છે; વળી પાપથી તે સર્પ થયો, જે પાપથી તે સર્પ થયો તે પાપ પણ જતું રહે તો તેનું સર્પપણું પણ મટે જ. 'આ દેહીનું સર્પપણું થએલું' એમ અહીં 'દેહી' શબ્દ વાપર્યો છે, તેથી એમ દર્શાવ્યું છે કે જે પાપથી તે 'દેહી' એટલે દેહના સંબંધવાળો અને દેહના અભિમાનવાળો થયો તે પાપનો નાશ થતાં તેનો દેહનો સંબંધ અને તેનું દેહનું અભિમાન પણ જતું રહેશે. આપે આનો જે દંડ કર્યો તે આવી રીતે ઘણા અર્થ સાધે છે, તેથી તે દંડના કારણરૂપ **આપે કરેલ ક્રોધ પણ અનુગ્રહ** જ **છે.** આ (અમે કહીએ છીએ તે) માત્ર યુક્તિ (દલીલ) નથી, **સત્પુરુષોએ એમ** જ **માનેલું છે**, એ વાતમાં કોઈએ વિરોધ કરેલો નથી. તેથી આપે આ નાગને કરેલો દંડ અને એ દંડના કારણરૂપ આપનો ક્રોધ, એ બંને **અનુગ્રહ (કૃપા)** જ છે.

---

* શ્રીધરે અહીં 'कृतो हि नो' 'અમારા ઉપર કરેલો' અનુગ્રહ છે, એવી ટીકા કરેલી છે. આ વાક્ય નાગપત્નીઓ બોલે છે, તેમનો દંડ ભગવાને કરેલ નથી, તેથી 'તમે આ અમને દંડ કર્યો તે અનુગ્રહ જ છે' એમ તેઓ કહે તે યોગ્ય નથી. 'नः' શબ્દ કાલિયને માટે તેમણે યોજ્યો છે એમ માનીએ, તો તેનો મુખ્ય અર્થ ન લેતાં ઔપચારિક અર્થ લેવાથી 'લક્ષણા' થાય છે. તેથી એ વ્યાખ્યાનમાં આવા દોષો છે. (प्र) શ્રીમદાચાર્યચરણસિવાયના બીજા લગભગ બધા ટીકાકારોએ શ્રીધર પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે, તેમાં ઉપર જણાવેલા દોષો છે.

આનો આપે દંડ કર્યો છે કે એના ઉપર કૃપા કરી છે, એ વાત જવા દો; એક બહુ જ આશ્ચર્ય એ છે કે આપ આના ઉપર નૃત્ય કરો છો. આના ઉપર આપ નૃત્ય કરો છો તેનું કારણ અમે જાણતાં નથી એમ આ શ્લોકમાં કહે છે:–

तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन ॥
धर्मोऽथ वा सर्वजनानुकम्पया यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ॥३५॥

આણે અભિમાન રહિત થઈ અને (બીજાને) માન આપનાર થઈ પહેલાં શું તપ સારી રીતે કર્યું હશે, અને સર્વ જીવો તરફ અનુકંપાથી કયો ધર્મ કર્યો હશે! કારણ કે સર્વજીવ એવા આપ (તેનાપર) પ્રસન્ન થયા છો. ૩૫.

ધર્મ બે પ્રકારનો છે (૧) પ્રવૃત્તિરૂપ (અમુક કાર્ય કરવાનો) અને (૨) નિવૃત્તિરૂપ (અમુક કાર્ય નહિ કરવાનો); તેમાં તપ એ નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ છે, કારણ કે જે અસત્[1] ચીજનો સંબંધ આપણને[2] છે તે તજાવનાર એટલે તે સંબંધ નહિ રખાવનાર તપ છે; તેથી જ (તપસંબંધી) એવાં વચનો છે કે "જ્યારે દીક્ષાવાળો હોય છે ત્યારે કૃશ (દુબળો) થાય છે પછી પવિત્ર થાય છે." પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ તો ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ કહેવાય છે, જ્યારે પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ દોષની ચિંતા મૂકાવી દઈ, પહેલાં ન હતું તેવું નવું ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે ત્યારે નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ દોષો મટાડી પહેલાં જે ફલ હતું તે જ પ્રકટ કરે છે. ભગવાન તો (સર્વના) આત્મા[3] છે અને ઈશ્વર[4] છે, તે જ્ઞાનથી પ્રસન્ન થાય છે; અથવા ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે (ધર્મથી પ્રસન્ન થતા નથી).

જો આ સર્પે પ્રથમ પક્ષ એટલે તપ કરેલું એમ માનીએ તો તેથી પણ આપ ભગવાન પ્રસન્ન થાવ નહિ, કારણ કે જે દોષો તપથી મટાડી શકાય નહિ તેવા દોષો તેનામાં હોય ત્યાંસુધી તપથી દોષો મટાડી શકાય નહિ (દોષરહિત થવાય નહિ); આવો દોષ અહંકાર છે; આ અહંકાર દોષ તપથી જતો નથી. પણ ઉલટું 'હું તપસ્વી છું' એમ અહંકાર વધે છે. આપ (ભગવાન) આના ઉપર પ્રસન્ન થયા છો જ, કારણ કે આપ તેના ઉપર નૃત્ય કરો છો. તપથી આપ પ્રસન્ન ન જ થાઓ ત્યારે **આણે શું દિવ્ય તપ કર્યું હશે કે આપ પરમાત્મા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા છો?** લોકમાં હોય છે તેવા તપથી આપ પ્રસન્ન થાઓ નહિ; છતાં આપ પ્રસન્ન થયા છો તેથી આપની પ્રસન્નતા બીજી કોઈ રીતે સંભવતી નહિ હોવાથી એવું (આપને પ્રસન્ન કરનારૂં) દિવ્ય તપ પણ હશે, એવી કલ્પના કરીએ છીએ; તે પણ આણે **સારી રીતે** કર્યું હશે. દેશ, કાલ, વિગેરે સાધનો સારાં પ્રાપ્ત કર્યાં હશે અને તપ પણ સારા પ્રકારથી (સારીરીતે) કર્યું હશે. તેમ ન હોય–દેશ કાલ વિગેરે આત્મશુદ્ધિના છ[5] (દેશ, કાલ, દ્રવ્ય કર્તા,

---

[1] અસત્ ચીજનો એટલે સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેનો સંબંધ. (લે)

[2] આપણને છે એટલે આપણા દેહમાં (દેહને) છે. (પ્ર)

[3] ભગવાન આત્મા એટલે વ્યાપક હોવાથી જ્ઞાનથી પ્રસન્ન થાય છે. (પ્ર)

[4] ભગવાન ઈશ્વર એટલે સર્વને નિયમમાં રાખનાર હોવાથી ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે. (પ્ર)

[5] દેશ વિગેરે શુદ્ધિના છએ સાધનો શુદ્ધ હોવાથી દોષરહિત છ ગુણવાળું તપ થાય, તેથી એવા છ ગુણવાળા તપથી જ છ ગુણવાળા ભગવાન પ્રસન્ન થાય. (લે)

ત્ર અને કર્મ) સાધનો (જુઓ તત્ત્વદીપ. ૨–૩૯) સારાં પ્રાપ્ત કરી સારી રીતે તપ કર્યું હોય તો છ ગુણોવાળા ભગવાન પ્રસન્ન થાય નહિ; તેમાં પણ બીજો અંદરનો ોષ[1] દૂર કરવા માટે એવા તપને પણ બીજા બે ધર્મોની જરુર છે, તે બે ધર્મો **'અભિ- ાનરહિત થઈને અને (બીજાને) માન આપનાર થઈને'** એ શબ્દોથી કહે છે. (૧) પોતે અભિમાનવિનાનો હોવો જોઈએ અને (૨) પોતે મોટો હોવા છતાં બીજો પોતાથી લકો હોય તેને પણ માન આપતો હોવો જોઈએ: એ બે ગુણો હોય તો[2] પોતાથી રાએલું અને બીજાએ (પોતામાં ઉત્પન્ન) કરેલું અભિમાન જાય.

આ પક્ષ(તપ)નો વિચાર કરતાં, તેનાથી (આવા દિવ્ય તપથી) ભગવાનની પ્રસન્નતા ાય, તોપણ જેને લીધે ભગવાન નૃત્ય કરે તેટલી તેમની પ્રસન્નતા થાય નહિ; તેથી **'અથવા સર્વ જીવો તરફ અનુકંપાથી ધર્મ કર્યો હશે'** એ શબ્દોથી બીજો પક્ષ (ધર્મસંબંધી) કહે છે. પહેલા પક્ષ(તપ)નો વિચાર કરતાં ભગવાનની બહારની પ્રસન્નતારૂપ ત્યનું કારણ સંભવતું નથી અને ભગવાનની પ્રસન્નતા અને નૃત્ય બંને અહીં થએલાં ાવાથી, બંને થાય તેવું કારણ શોધવું જોઈએ. 'વા' શબ્દ સમુચ્ચય(અને)ના અર્થમાં ાજાએલ છે. 'વા' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી એમ જણાય છે કે તેણે નિવૃત્તિ ર્મરૂપ તપ કર્યું હોય અથવા ન કર્યું હોય, તોપણ ભગવાનની બહારની પ્રસન્નતાના ત્યના) કારણની જરુર અપેક્ષા રહે છે. (તેનું કારણ કાંઈ હોવું જ જોઈએ). 'અથ' બ્દથી (તે કારણ શોધવા) જુદો આરંભ કરે છે, તેથી (એમ સૂચવ્યું છે કે) ધર્મશાસ્ત્ર **માણે ધર્મ આચરવાથી આવું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી**, પણ ભગવચ્છાસ્ત્ર પ્રમાણે જ **ગવદ્ધર્મ આચરવાથી જ આવું ફલ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.** તેવા ધર્મમાં પણ એક દોષ[3] ટાડવાનો રહે છે. જો દ્રવ્યમય (જેમાં દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાનો હોય તેવો) ધર્મ ાય તો તેનાથી બીજાઓને (જેના દ્રવ્યનો ઉપયોગ થાય તેને) ઉપદ્રવ થાય છે; જો યામય (કર્મ કરવાથી થાય તેવો) ધર્મ હોય તો તેનાથી પોતાને (કર્મ કરતાં શ્રમ ાય તેથી) ઉપદ્રવ થાય છે; અને જ્ઞાનમય (જેમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરુર હોય તેવો) ર્મ હોય તો તેથી પણ પોતાને (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં શ્રમ થાય તેથી) ઉપદ્રવ થાય . તપમાં પણ આ જ (પોતાને થતો ઉપદ્રવરૂપ) અડચણ હતી, તેથી એ દોષ દૂર રવા **'સર્વ જીવો તરફ અનુકંપાથી'** એ શબ્દો યોજેલા છે. સર્વ જીવો તરફ જે નુકંપા તે જેમાં છે તે ધર્મમાં પોતાનો અથવા બીજાનો દ્રોહ (ઉપદ્રવ) થવાની સંભાવના થી. ભગવાનનાં શ્રવણ અને કીર્તનમાં અને તેમાં પણ (ખાસ કરીને) કીર્તનમાં[4] પોતાનો થવા બીજાનો દ્રોહ થવાની સંભાવના થતી નથી, (તેથી તે આવો દ્રોહરહિત ધર્મ છે).

---

[1] વિષયોની અભિલાષાથી ચિત્ત વ્યગ્ર થાય એ અંદરનો દોષ. (લે)

[2] જો એ બે ધર્મો સર્પમાં હોત તો હાલ પણ તે એવા સ્વભાવનો (અહંકારવિનાનો) હ ા પણ તે તેવો નથી, તેથી એવું સાધન તેણે કર્યું નથી એમ નક્કી થાય છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

[3] ઉપદ્રવ કરવારૂપ દોષ. (લે)

[4] કીર્તન કરવામાં બીજા કોઈની જરૂર રહેતી નથી, તેથી બીજાનો દ્રોહ થતો નથી. કીર્તન ક ારને કોઈ જાતની અપેક્ષા (કાંઈ મેળવવાની ઈચ્છા) નથી, તેથી તેનાથી પોતાનો દ્રોહ પણ થતો નથી.(પ્ર)

'ભગવાનની પ્રસન્નતા કરાવનાર ભગવાનની પરિચર્યા (સેવા) વિગેરે ભગવદ્ધર્મો છે; છતાં આ કીર્તનને જ ભગવાનની પ્રસન્નતા કરાવનાર અને સર્વના ઉપર ઉપકાર કરનાર ધર્મ કેમ કહ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન 'સર્વજીવ' છે, ભગવાન સર્વને જીવાડે છે તેથી તે સર્વજીવ છે, અથવા સર્વ જીવો જેમાંથી (નીકળ્યા) છે તેવા ભગવાન્ હોવાથી તે **સર્વજીવ** છે; અથવા ભગવાન સર્વ જીવોના જીવાત્મારૂપ હોવાથી **સર્વજીવ** છે. ભગવાન આવા સર્વજીવ હોવાથી, જે ધર્મથી સર્વ જીવો ઉપર ઉપકાર થાય તેવા ધર્મથી તે પ્રસન્ન થાય તે યોગ્ય જ છે. આથી જ[1] (ભગવાન **સર્વજીવ** હોવાથી જ એમ પણ સૂચવ્યું છે, કે સર્પે કોઈ અપરાધ કર્યો નથી, (કારણ કે તેના પણ આત્મા આપ ભગવાન જ છો).

આવો ધર્મ સર્પે આચર્યો હોય એ બહુ નવાઈ જેવું છે, કારણ કે સર્પની યોનિ, જીવનો સ્વભાવ (સર્પનો સ્વભાવ) અને તેનું કર્મ (પ્રાણીઓનો સંહાર), એ ત્રણે આવા ધર્મના આચરણથી વિરુદ્ધ છે.

એ (ગયા શ્લોકમાં કહેલું આશ્ચર્ય) ભલે રહ્યું. તેથી પણ અધિક આશ્ચર્ય છે તે હવે[2] કહે છેઃ-

कस्यानुभावोस्य न देव विद्महे तवांघ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः ॥
यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचरत्तपो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रता ॥३६॥

હે દેવ! અમે જાણતા નથી (કે) એ કોનો પ્રભાવ છે કે જેનાથી આને આપના ચરણની રેણુના સ્પર્શનો અધિકાર થયો, જેની (આપના ચરણારવિંદની રેણુના સ્પર્શની) ઇચ્છાથી સ્ત્રી લક્ષ્મીએ લાંબા સમયસુધી કામનાઓ ત્યજી વ્રત ધારણ કરી તપ કર્યું. ૩૬.

ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓ ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. એમ અમે (શ્રીમદાચાર્યચરણે) પહેલાં (પાછલ શ્રીસુબોધિનીમાં) કહેલું છે. તેવી ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવનારી ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓનો સંબંધ આ સર્પને થયો, તેથી એમ જણાય છે કે તે ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરશે. મર્યાદાનો એવો નિયમ છે કે કરોડો જન્મોસુધી પ્રાપ્ત કરેલ ત્રણ પ્રકારના[3] ધર્મથી જેઓનાં ભૂતોને[4] સંસ્કાર થએલો છે તેવાઓને જ ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુનો સ્પર્શ થાય છે અને તે તેઓના દેહને ભગવદીય બનાવે છે.

જેઓનાં ભૂતોને સાધારણ સંસ્કાર થએલો હોય તેવાઓને ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓનો સ્પર્શ થાય એવું (કદાચ) બને,[5] પણ તેવું બનવાનું કાંઈ કારણ તો

---

૧. આથી જ એટલે ભગવાન સર્વના આત્મા છે તેથી જ (प्र)

૨. હવે એટલે અહીંથી ત્રણ શ્લોકોથી (શ્લોક ૩૬થી ૩૮ સુધીમાં). (ले)

૩. શ્રૌત, સ્માર્ત અને ભગવદીય એ ત્રણ પ્રકારના. (प्र)
સાત્ત્વિક વિગેરે (સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ) ત્રણ પ્રકારના. (ले)

૪. ભૂતો એટલે ચરણમાં રહેલી રેણુઓ. (ले) અહીં ભૂતો કહેલ છે તે જેનાથી સૂક્ષ્મદેહ બનેલો છે તે પંચમહાભૂતો હોવાં જોઈએ એમ જણાય છે.

૫. (કારણ કે ભગવાન પોતાની) ઇચ્છાથી જ તેઓને પોતાના ચરણારવિંદની રેણુઓનો સ્પર્શ કરાવે. (प्र)

કહેવું જ (હોવું જ) જોઈએ: તે કારણ કોઈ ક્રિયારૂપ (ધર્મરૂપ) હોઈ શકે નહિ (કારણ કે ધર્મનો તો સાધારણ જ સંસ્કાર છે, અને) ધર્મથી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ (કરોડો જન્મોસુધી પ્રાપ્ત કરેલ ધર્મના સંસ્કારથી જ તેવો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે અને) અધિકારીઓને જ ભગવદીય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી સાધારણ સંસ્કારવાળાને ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓનો સ્પર્શ થાય તેનું કારણ અલૌકિક હોવું જોઈએ (કારણ કે) આવો અલૌકિક પ્રભાવ કોઈનો હોવાનું લોકમાં જાણવામાં આવ્યું નથી. આ સર્પને ધર્મનો સાધારણ જ સંસ્કાર હોવા છતાં આપના ચરણારવિંદની રેણુઓનો સ્પર્શ થયો છે) તેથી આનો પણ કોઈનો એવો પ્રભાવ છે (આનામાં કોઈનો એવો પ્રભાવ છે) એમ જણાય છે; પણ કોનો તે **પ્રભાવ** છે, તેનો નિર્ણય (અમારાથી થઈ શકતો નથી. તે પ્રભાવનું પ્રયોજન (ફલ) આપના ચરણારવિંદની રેણુઓના સ્પર્શનો અધિકાર છે; તે એવો પ્રભાવ છે કે જેનાથી આપના ચરણારવિંદની રેણુઓના સ્પર્શમાટે અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુણાતીત જીવો જ આપના ચરણારવિંદની રેણુઓના સ્પર્શના અધિકારી છે, પરંતુ સગુણ જીવોને કોઈ રીતે એ અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણ કે મોટા મોટા (ઊંચા અધિકારવાળા) પણ સગુણ જીવો તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, એમ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. **લક્ષ્મી** ભગવાનની સાત્ત્વિક શક્તિ છે, તેનો પણ જો આ અધિકાર ન હોય તો પછી બ્રહ્મા, રુદ્ર અને તેમના સંબંધીઓને તો એ ન જ હોઈ શકે.

લક્ષ્મી તો બ્રહ્માનંદરૂપ પણ છે (બ્રહ્માનંદરૂપ લક્ષ્મી નિર્ગુણ છે) તેથી (તે સગુણ નહિ હોવાથી) તેની અહીં વાત કરતા નથી. એમ જણાવવા 'સ્ત્રી' પદ યોજ્યું છે. તેથી જે લક્ષ્મી સ્ત્રીરૂપ[1] એટલે શક્તિરૂપ છે તેની અહીં વાત કરીએ-છીએ:) આ શબ્દથી ભગવાનની અંતરંગ દાસી થએલી લક્ષ્મી જણાવેલી છે. તે પણ ભગવાનનું દાસ્ય સિદ્ધ થાય (ફલે. તેનાથી ચરણારવિંદની રેણુઓના સ્પર્શનો અધિકાર થાય) તે માટે **તપ** કરે છે, છતાં તેને (એ અધિકાર) પ્રાપ્ત થયો નથી. આ લક્ષ્મીનું સ્થાન ત્રણ ગુણો જ[2] છે, પણ ભગવાનના ચરણારવિંદમાં તેને સ્થાન નથી એ સર્વને પ્રસિદ્ધ જ છે.

'તે લક્ષ્મી તો સ્ત્રી હોવાથી ભોગની ઇચ્છા કરે છે, અને ભોગની ઇચ્છા તેને એ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રતિબંધ કરે છે (આડી આવે છે, નડે છે)' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'કામનાઓ ત્યજીને'** તે તપ કરે છે. અંતઃકરણની ઇચ્છાઓરૂપ બધાય ધર્મોને તદ્દન ત્યજી દઈ તે તપ કરે છે, (છતાં તેને એવો અધિકાર મળ્યો નથી.)

'તેણે તો લાંબા સમયસુધી તપનો આદર કર્યો નથી અને નિરંતર (અટક્યાવિના) તપ કર્યું નથી, તેથી તેને એવો અધિકાર મળ્યો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'લાંબા સમય સુધી વ્રત ધારણ કરીને'** તેણે તપ કરેલું. તેણે વ્રત ધારણ કરીને, વ્રત પાળીને તપ કર્યું. (તેથી તપમાં તેનો આદર અને નિરંતરતા પણ હતાં જ, કારણ કે) વ્રત ધારણ કરીને તપ કરવાથી તેમાં આદર અને નિરંતરતા થાય છે.

---

[1] સત્ત્વના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુની સ્ત્રી. (લે)

[2] ત્રણ ગુણોમાં જ તેનું સ્થાન છે, એટલે તેનું સ્થાન સગુણ છે, કારણ કે કામની કામનાઓવાળા સગુણ (જીવો)માં જ તે રહે છે, પણ ગુણાતીત ભગવાનના ચરણનો આશ્રય કરેલ ભક્તોમાં રહેતી નથી. (લે).

ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓ બહુ ઉત્તમ છે, તેનો સ્પર્શ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો વિચાર કરતાં, તેવા સ્પર્શની યોગ્યતા આ સર્પમાં નથી, એમ આ પ્રમાણે સાબિત કરેલું છે.[1]

(સાધનનો વિચાર કરી આ સર્પને ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુના સ્પર્શનો અધિકાર નથી, એવો નિશ્ચય ગયા શ્લોકમાં કર્યો.) હવે આ શ્લોકમાં (ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓનું) માહાત્મ્ય જણાવતાં, ફલનો વિચાર કરતાં પણ સર્પને તેના સ્પર્શનો અધિકાર નથી એમ જણાવે છેઃ-

न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ॥
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजः प्रपन्नाः ॥३७॥

જે (જીવો) ચરણકમલની રજને શરણે આવેલા છે તે સ્વર્ગની, સાર્વભૌમની, પારમેષ્ઠ્યની, રસાધિપત્યની, યોગની, સિદ્ધિઓની અથવા મોક્ષની પણ ઇચ્છા રાખતા નથી. ૩૭.

લોકમાં ત્રણ પ્રકારના ધર્મોથી પ્રાપ્ત થતાં ફલો નીચે જેટલાં જણાવવામાં આવે છે તેટલાં છે. (૧) સાત્ત્વિક ધર્મથી પ્રાપ્ત થતું સ્વર્ગ જેને નાકપૃષ્ઠ કહે છે અને જ્યાં ઇંદ્ર વિગેરે (દેવો) રહે છે. (૨) રાજસધર્મથી પ્રાપ્ત થતું **સાર્વભૌમ** એટલે સર્વ ભૂમિનું અધિપતિપણું. (૩) જ્ઞાનસહિત સાત્ત્વિક અને રાજસ, એ બેઉ પ્રકારના ધર્મથી પ્રાપ્ત થતું **પારમેષ્ઠ્ય** એટલે બ્રહ્માનું સ્થાન. (૪) તામસધર્મથી પ્રાપ્ત થતું **રસાધિપતિપણું** (૫) નિવૃત્તિધર્મથી સિદ્ધ થતો યોગ. (૬) ધ્યાન વિગેરેથી પ્રાપ્ત થતી અણિમા વિગેરે (આઠ) **સિદ્ધિઓ**. (૭) સર્વસાધ્ય[2] અપુનર્ભવ એટલે **મોક્ષ**. આટલાં ફલો (લોકમાંજણાય છે). 'વા' શબ્દથી આમાં જે કહેલાં નથી તેવાં સર્વ ફલોનો સંગ્રહ અને તે બધાં(નજીવાં હોવાથી તેમ)નો અનાદર સૂચવેલો છે. ભગવાનના ચરણારવિંદની જે[3] રજ તેને **શરણે આવેલા (જીવો) આ બધાં ફલોની ઇચ્છા રાખતા નથી.** માત્ર એ ચરણરજને શરણે આવવાથી પણ આ બધાં ફલોની તેઓ ઇચ્છા રાખતા નથી, તો પછી એ રજ તેમને પ્રાપ્ત થયા પછી તો તેઓ તેમની ઇચ્છા ન રાખે એમાં કહેવું જ શું !

એ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણારવિંદની રજ મહાફલ રૂપ છે, એમ જણાવી તે રજ આ સર્પે પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી આ શ્લોકમાં તેના ભાગ્યની પ્રશંસા કરે છેઃ-

तदेष नाथाप दुरापमन्यैस्तमोजनिः क्रोधवशोऽप्यहीशः ।
संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद् विभवः समक्षः ॥३८॥

હે નાથ ! બીજાઓને પ્રાપ્ત થવી કઠણ તેવી, એ (આપના ચરણારવિંદની રજ) તમોગુણથી જેનો જન્મ થએલો છે તેવા આ સર્પરાજે ક્રોધને વશ હોવા છતાં પ્રાપ્ત કરી છે; જે(રજ)ની ઇચ્છાવાળા સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતા દેહીને વિભવ (ઉત્તમ ફલ) પ્રત્યક્ષ થાય છે. ૩૮.

---

[1] આ છેલ્લા પેરામાં આ શ્લોકનો વાક્યાર્થ કહેલો છે. આ શ્લોકની વ્યાખ્યાના પ્રારંભમાં ૩૬થી ૩૮સુધીના શ્લોકોનો વાક્યાર્થ કહેલો છે. (લે)

[2] સર્વસાધ્ય 'જે' સર્વમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખવાથી પ્રાપ્ત થાય તેવો, અથવા સર્વનું હિત કરવાથી પ્રાપ્ત થાય તેવો.(પ્ર)

[3] મૂલ શ્લોકમાં 'यत्' 'જે' છે તે બીજી વિભક્તિનું એકવચન છે અને 'रजः'નું વિશેષણ છે.(લે)

'નાથ' એ સંબોધનથી સર્પને એ ચરણરેણુ પ્રાપ્ત થાય એ યોગ્ય છે એમ કહે છે, બીજાઓને તે **પ્રાપ્ત થવી કઠણ** હોવા છતાં આણે (આ સર્પે) તે પ્રાપ્ત કરી છે. આ સર્પનો તે પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર નથી, એમ દર્શાવનાર તેના ધર્મો(ગુણો) **'તમોગુણથી જેનો જન્મ થયેલો છે'** વિગેરેથી કહે છે; કેવલ તમોગુણથી જ જેની जनिः એટલે જન્મ થએલ છે એવો આ સર્પ છે. આથી તે મૂલથી અશુદ્ધ છે (તેનું મૂલ પણ અશુદ્ધ છે) એમ કહેલું છે; વળી તે **'ક્રોધને વશ'** છે, એટલે તેનાં કાર્ય (કર્મો) પણ અશુદ્ધ છે; વળી તે **'સર્પરાજ'** (સર્પોનો રાજા) છે, એટલે તેનો સંસર્ગ (સંગ, સોબત) પણ અશુદ્ધ છે એમ કહેલું છે; વળી તે **'રાજા'** હોવાથી બીજા(તેના તાબાના સર્પો)એ કરેલાં પાપનો પણ તેને સંબંધ થાય છે એમ કહેલું છે, આવી રીતે તે સર્વ દોષનું ધામ હોવા છતાં તેને સર્વથી ઉત્તમ અને દુર્લભ ફલ (ભગવાનના ચરણની રજ) પ્રાપ્ત થયું તે માત્ર ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થએલ છે, એમ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. અકસ્માતથી (એકાએક કાંઈપણ સાધનવિના) આ ફલ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ પ્રાપ્ત થાય એવો નિર્ણય કરીએ છીએ, કારણ કે **(સંસારરૂપી) ચક્રમાં જે પડેલ હોય તે સર્વ સ્થલે પરિભ્રમણ કરે છે** (ફર્યા કરે છે). ભગવાન પધારે ત્યારે તે (ફરતો ફરતો) ભગવાનના ચરણમાં પણ આવે, તેથી આ ફલ પ્રાપ્ત થવામાં કર્મ વિગેરે કોઈ કારણ (સાધન) નથી; પણ ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુ એવી છે કે **તેની ઇચ્છા જે પુરુષ કરે** તે સાધનવિનાનો હોવા છતાં તેને विभवः એટલે ઉત્તમ ફલ કોઈવાર **પ્રત્યક્ષ થાય છે.**

('यदिच्छतः' પાઠ લેતાં એ પ્રમાણે અર્થ થયો). 'यदृच्छतः' એવો પાઠ લઈએ તો સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતા પુરુષને **'યદૃચ્છાથી'** એટલે અકસ્માત અથવા ભગવાનની ઇચ્છાથી તે (ભગવાનના ચરણારવિંદની રજ) ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ થાય છે. ૩૮.

કાલિય ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થયા, અને તેમના ચરણારવિંદ(ની રેણુ)નો તેને સ્પર્શ થયો વિગેરે તેના ભાગ્યની એવી રીતે પ્રશંસા કરી, કાલિયના સંબંધથી તેઓ (કાલિયની પત્નીઓ) પણ ભગવાનને નમસ્કાર કરવાના અધિકારવાળી થઈ; તેથી અહીંથી દશ (૩૯થી૪૮) શ્લોકથી ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે.

दश रूपाणि तु हरेर्मूलरूपः स्वशास्त्रतः । वेदान्तवेद्यरूपश्च जगद्रूपस्तथैव च ॥११½॥

હરિનાં દશરૂપો છે. (૧) પોતાના શાસ્ત્ર પ્રમાણે મૂલરૂપ, (૨) વેદાંતથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે રૂપ અને (૩) તેવી જ રીતે જગદ્રૂપ. કા. ૧૧½.

હરિનાં તો દશરૂપો છે. (૧) પોતાના શાસ્ત્ર(ભગવચ્છાસ્ત્ર; ભાગવત)પ્રમાણે મૂલરૂપ. આ (૩૯મા) શ્લોકમાં મૂલરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે. 'ભગવાન', 'સર્વોત્તમ' અને વ્યાપક' એ પદોથી અહીં જે રૂપને નમસ્કાર કરે છે તે 'મૂલરૂપ' છે. (૨) વેદાન્તવેદ્યરૂપ (વેદાંતથી એટલે ઉપનિષદોથી જેનું જ્ઞાન ચાય છે તે રૂપ. આ રૂપને ૪૦મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે. તેમાં 'જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના નિધિ' 'બ્રહ્મ' 'અનંતશક્તિવાળા' પદો છે તેથી આ રૂપ જણાવેલું છે. (૩) જગદ્રૂપ. શ્લોક ૪૧માં આ રૂપને નમસ્કાર કરે છે, એમ તેમાં 'વિશ્વને' શબ્દ છે તેથી જણાવેલું છે. (यो) આ રૂપને પણ વેદાંતમાં જણાવેલ પ્રકારથી જ નમસ્કાર કરે છે એમ 'तथैव च' અને 'તેવી જ રીતે' શબ્દોથી કહેલ છે.(प्र)

संघातजीवरूपश्च नानारूपश्च शास्त्रतः ॥ एवं प्रमेयरूपाणि पञ्चधोक्तानि वै हरेः ॥१२½॥

(૪) સંઘાતજીવરૂપ અને (૫) શાસ્ત્રપ્રમાણે નાનારૂપ, એવી રીતે પાંચ પ્રકારે હરિનાં પ્રમેયરૂપો કહેલાં છે. કા. ૧૨½

(૪) સંઘાતજીવરૂપ. આ રૂપને ૪૨મા શ્લોકથી નમસ્કાર કરે છે, એમ તેમાંના 'ભૂત, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારરૂપને' એ શબ્દોથી કહેલ છે (યો). આ રૂપ પણ વેદાંતમાં કહેલ છે, તેમંજ સાંખ્યમાં પણ કહેલ છે. (પ્ર) (૫)'શાસ્ત્રથી નાનારૂપ(નામસૃષ્ટિરૂપ)ને ૪૩મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરેલ છે, એમ તેમાં 'અનન્તને' પદ છે તેથી જણાવેલું છે; એવી રીતે ભગવાનનાં પ્રમેયરૂપો પાંચ પ્રકારે કહ્યાં. આ પાંચ ભગવાનનાં પ્રમેયરૂપો છે.

वेदार्थरूपस्तन्त्रार्थो गुणार्थो ह्यवतारकृत् ॥ अन्तर्यामी च भगवान् दशधोक्तः स्वलीलया ॥

(૬) વેદાર્થરૂપ (૭) તન્ત્રાર્થરૂપ (૮) ગુણાર્થરૂપ (૯) અવતારલેનાર અને (૧૦) અંતર્યામી, (એમ) પોતાની લીલાથી ભગવાનનાં દશ પ્રકારનાં (રૂપો) કહેલાં છે. કા. ૧૩½.

(૬) વેદાર્થરૂપ. આ રૂપને ૪૪મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે, એમ તેમાં 'પ્રમાણોનું મૂલ' વિગેરે શબ્દો છે તેથી જણાવેલું છે. (યો) વેદાર્થરૂપ એટલે વેદરૂપ અને વેદના અર્થરૂપ. (લે) (૭) તંત્રાર્થરૂપ એટલે તંત્રમાં જણાવેલું રૂપ. (લે) આ રૂપને ૪૫મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે, એમ એ શ્લોકમાં 'વ્યૂહસહિત પુરુષોત્તમ'નું નિરૂપણ કરેલું છે તેથી જણાવેલુ છે. ત્યાં 'રામને' 'વસુદેવસુતને' 'પ્રદ્યુમ્નને' અને 'અનિરુદ્ધને' શબ્દોથી સંકર્ષણ, વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ, એ ચાર વ્યૂહો કહેલા છે અને 'શ્રીકૃષ્ણ'પદથી સચ્ચિદાનંદ પુરુષોત્તમનું નિરૂપણ કરેલું છે. (યો) (૮) ગુણાર્થરૂપ, આ રૂપને ૪૬મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે, એમ તેમાંના 'ગુણપ્રદીપને' વિગેરે શબ્દોથી જણાવેલ છે. (૯) અવતારલેનારરૂપ, આ રૂપને ૪૭મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે, એમ 'અવ્યાકૃતવિહારવાળા' વિગેરે શબ્દોથી જણાવેલું છે. (૧૦) અંતર્યામીરૂપ, આ રૂપને ૪૮મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે, એમ તેમાંના 'મોટા નાનાની ગતિ જાણનાર' વિગેરે શબ્દોથી જણાવેલ છે. આ રીતે ભગવાનની દશ પ્રકારની લીલાથી દશ પ્રકારનાં રૂપ થાય છે, તેથી નાગપત્નીઓ દશ શ્લોકથી તેમને નમસ્કાર કરે છે. (યો)

'વેદમાં પૂર્વકાંડમાં કર્મરૂપ ભગવાનનું (યજ્ઞનું) નિરૂપણ કરેલું છે, અને ઉત્તરકાંડમાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી વેદમાં ભગવાનનાં બે જ રૂપ કહેલાં છે, અને તંત્રમાં ભગવાનના ચાર વ્યૂહો કહેલા હોવાથી ભગવાનનાં ચાર રૂપનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, છતાં અહીં દશ શ્લોકથી ભગવાનને કેમ નમસ્કાર કરવામાં આવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી જણાવ્યું છે કે ભગવાનનાં દશ રૂપો છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાનનાં દશ રૂપો કહેલાં છે. ભાગવતશાસ્ત્ર પ્રમાણે ભગવાનનાં દશ રૂપો હોવાથી દશ શ્લોકોથી નાગપત્નીઓ ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે. (પ્ર) ભગવાનની દશ લીલાઓ ભાગવતમાં કહેલી છે. દરેક લીલાનું સ્વરૂપ જુદું જણાવી તે સ્વરૂપને નમસ્કાર કરેલા છે.

જેની સ્તુતિ કરવાની હોય તે કોણ છે, કેટલો છે, કેવા ગુણોવાળો છે, એ જાણીને જ[1] સ્તુતિ કરવી જોઈએ. અહીં ભગવાનની સ્તુતિ નાગપત્નીઓ કરે છે. તે ભગવાન દશ પ્રકારની લીલા કરતા હોવાથી દશ પ્રકારના છે; અને તે દરેક લીલામાં જેટલાં તેમનાં અવાંતરરૂપ (પેટારૂપ) છે, તે બધાં અહીં કહેવામાં આવે છે. ભગવાનની દશ પ્રકારની લીલામાં પ્રથમ સૃષ્ટિલીલા (સર્ગ) છે, તે લીલાનું વર્ણન કરતાં પુરુષોત્તમરૂપ ભગવાનનું નિરૂપણ કરતાં, તેમને નાગપત્નીઓ આ શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છેઃ–

---

[1] 'સ્વરૂપ જાણીને જ સ્તુતિ કરવી જોઈએ' એ યોગ્ય જ છે, કારણ કે સ્વરૂપ જાણ્યાવિના સ્તુતિ કરે તો ભગવાન એ સ્તુતિને 'આરોપિત' (બીજાના ગુણો ભગવાનના છે એમ જણાવનારી) માને. તેથી ભગવાન સંબંધી પોતાનું જ્ઞાન કેવું છે, એમ દર્શાવવા સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

સ્વરૂપ જાણીને જ સ્તુતિ કરવી જોઈએ એ યોગ્ય જ છે, કારણ કે 'એક પ્રકારના આત્માને જે બીજા પ્રકારનો માને છે, તે આત્માને હરનાર ચોરે શું પાપ નથી કર્યું?' એ શ્રુતિ જાણ્યાવિના સ્તુતિ કરનારની નિંદા કરે છે. આ ભગવાન માત્ર વેદાર્થરૂપ નથી, પણ ભાગવતાર્થરૂપ પણ છે; તેથી (દશ પ્રકારની લીલા કરનાર હોવાથી દશ રૂપવાળા છે.) (પ્ર)